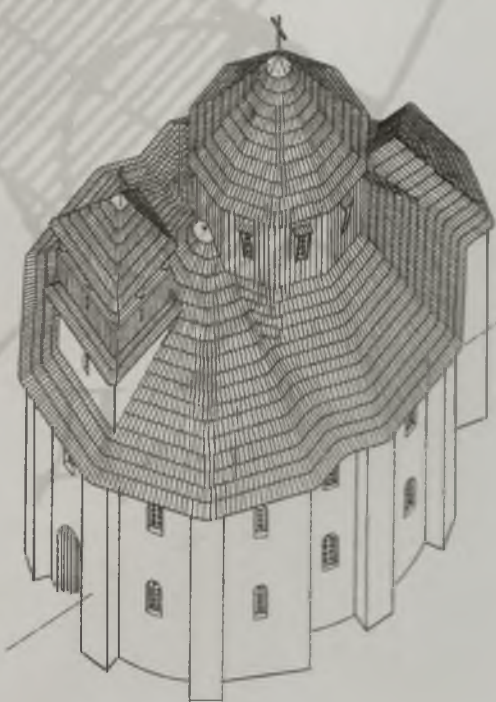

Юрій Дикба

УКРАЇНСЬКІ ХРАМИ-РОТОНДИ

X – першої половини XIV століть

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

Юрій Диба

**УКРАЇНСЬКІ ХРАМИ-РОТОНДИ
X – першої половини XIV століть**

*Рекомендовано Науково-методичною радою
Національного університету “Львівська політехніка”
як навчальний посібник для студентів
напряму 1201 “Архітектура”*

Львів
Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”
2005

ББК 85.113(2)Ля73

Д 442

УДК 726.54.01"9 13"(075.8)

*Рекомендовано Науково-методичною радою
Національного університету "Львівська політехніка"
як навчальний посібник для студентів напрямку 1201 "Архітектура"
(протокол № 15 від 15.02.2005 р.)*

Рецензенти:

Рудницький А. М., доктор архітектури, професор,
Національний університет "Львівська політехніка";

Тарас Я.М., кандидат архітектури, старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України;

Лінда С.В., кандидат архітектури, доцент,
Національний університет "Львівська політехніка"

Диба Юрій.

Д 442 Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть: Навч. посібник. – Львів:
Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2005.– 108 с.
ISBN 966-553-476-9

У навчальному посібнику висвітлено історію вивчення українських храмів-ротонд X – першої половини XIV століть та наведено відомі приклади їх графічного відтворення. В контексті аналізу професійної логіки середньовічних будівничих виявлено складові архітектурного задуму частково втрачених чи збережених на рівні фундаментів українських середньовічних храмів, викладено методику їх планувальної та об'ємно-просторової реконструкції.

ББК 85.113(2)Ля73

ВСТУП

Українська спадщина сакрального будівництва відома нам насамперед з археологічних досліджень чи іконографічних матеріалів. Під дією руйнівних чинників (як природних, так і антропогенних), і, не останньою чергою, через бездержавне існування українського народу упродовж останніх століть, національна архітектурно-мистецька спадщина, зокрема сакральна архітектура, дотривала до теперішнього часу в поодиноких прикладах. Більшість пам'яток є безповоротно втраченими.

За останні десятиліття завдяки архітектурно-реставраційним та архітектурно-археологічним дослідженням накопичено значний матеріал натурних обстежень частково чи повністю втрачених (до рівня фундаментів) пам'яток архітектури. У зв'язку з цим особливо актуальною є потреба їх наукової реконструкції та графічного відтворення. З огляду на це вивчення методики графічного відтворення пам'яток має стати невід'ємною складовою курсового проектування в галузі реставрації та реконструкції.

Досвід вивчення українських храмів-ротонд переважно розпорошений в публікаціях архітектурно-археологічного спрямування, написаних за результатами польових досліджень. У загальних працях історико-архітектурного плану розглядаються лише короткі розділи, а окремі спеціальні публікації мають здебільшого описовий характер і не охоплюють усього переліку пам'яток. Храми-ротонди є найменш вивченим типом сакральних пам'яток, тому виникає необхідність у ретельному, вичерпному аналізі збережених та виявлених решток на предмет дослідження архітектурної композиції споруд.

Лаконічне планування храмів-ротонд дає змогу відтворити логіку конструктивного мислення будівничих з максимальною достовірністю і продемонструвати застосований ними метод побудови планувальної композиції у графічній формі. Пропонована методика аналізу планувально-композиційних схем, членувань та співвідношень, методика визначення будівельних мір вводять читача в світ професійних знань середньовічних майстрів. Графічне відтворення пам'яток, збережених на рівні фундаментів, демонструє багатство та різноманітність формотворчих засобів, застосованих у церковній архітектурі України Княжої доби.

Розділ 1

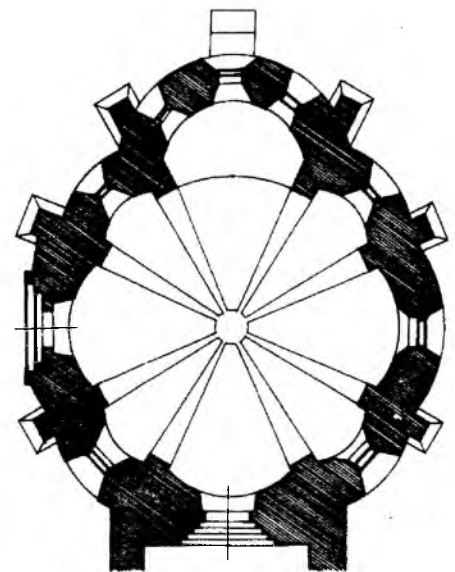
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД

1.1. Історіографічний та джерелознавчий огляд досліджень окремих храмів-ротонд

Сьогодні відомо п'ять частково чи повністю збережених храмів-ротонд, що згадуються у літературі як пам'ятки Княжої доби. Одну з них, *церкву Василя Великого у Володимирі на Волині* (рис. 1.1, а), вперше було згадано у документі 1523 р. Польський король Сигізмунд I видав князю Василю Сангушкві грамоту, яка давала йому право опікунства над храмом¹. Науковий інтерес до Василівської церкви розвивався у тісному зв'язку з ростом зацікавлення архітектурною спадщиною Волині після її приєднання до Російської імперії. В середині XIX ст. у друці з'явилося кілька праць довідникового та краєзнавчого характеру, в яких, спираючись на інформацію, почерпнуту з рукопису С. Коссовича², згадувалася Василівська церква. А. Ратшин³, П. Карашевич⁴ та Л. Крушинський⁵ переповідали народне повір'я, за яким храм було побудовано за один день воїнами князя Володимира після його перемоги над ляхами. Згадані події ототожнювалися з походом Володимира Великого на хорватів 993 р., а саму церкву названо "обыденною", за аналогією з російськими храмами, будованими в один день, за певною обітницею. У 1874 році І. Срезневським було запропоновано варіант прочитання напису на кам'яній плиті, вмурованій у стіну храму⁶. З того часу в літературі фігурує ще одна дата, 6702 рік від створення

а

б

Рис. 1.1. Ротонда Василя Великого у Володимирі:
а – вигляд до перебудови 1889 р.; б – план (за М. Валіцьким)

¹ Archiwum książąt Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. T. III. – Lwów, 1432–1534. – S. 251. – Doc. CCLVIII.

² Коссович С. Рассказ о городе Владимире Волынском // Центральный Государный исторический архив Украины у Львові, фонд 201: Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат, опис 46, справа 206, арк. 1–23.

³ Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. – М., 1852. – С. 86.

⁴ Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волини. – СПб., 1855. – С. 25.

⁵ Крушинский Л. Исторический очерк Волини // Труды Волинского Губернского Статистического Комитета. – Житомир, 1867. – С. 8.

⁶ Заседания Отделения Русской и Славянской Археологии // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – СПб., 1871. – Т. VII, Вып. 2. – С. 203, 218.

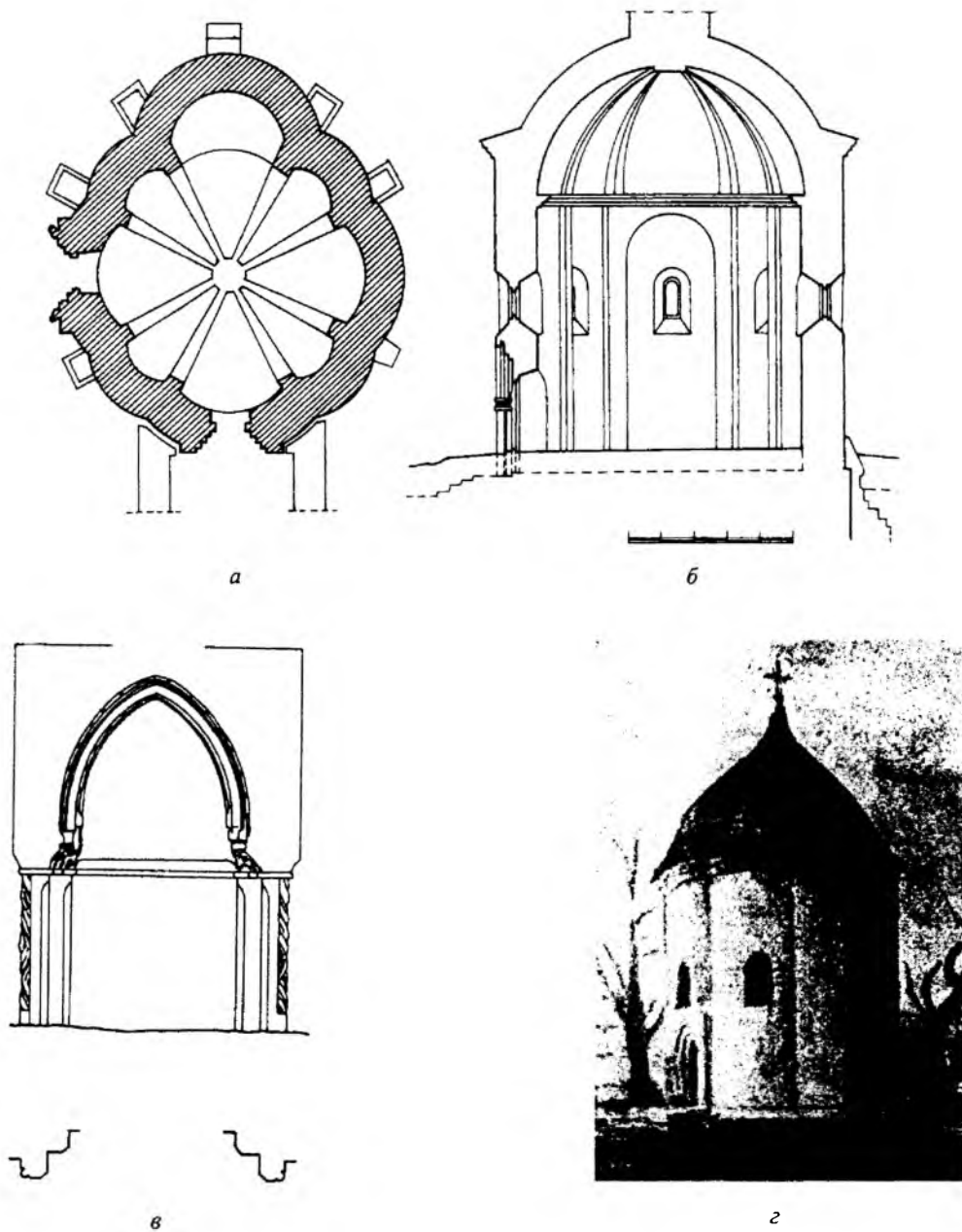

Рис. 1.2. Ротонда Василя Великого у Володимирі:
 а – план; б – перетин; в – північний портал;
 г – реконструкція зовнішнього вигляду (за Г. Логвином)

Світу (1194 р. після Р. Х.). Такого датування дотримувалися А. Хойнацький⁷, П. Батюшков⁸ та Є. Дверницький⁹. Левицький О. критично оцінив можливість раннього датування Василівської церкви та повідомив про дослідження В. Антоновича та А. Прахова, які зараховували церкву до пам'яток XIV–XV століть¹⁰. Розгорнутий аналіз історіографічних джерел подав також М. Теодорович¹¹.

⁷ Хойнацький А. Православие на Западе России в своих ближайших представителях, или Патерик Вольно Почаевский. – М., 1888. – С. 19.

⁸ Батюшков П.Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного Края. – СПб., 1888. – С. 19, 33, 76–77.

⁹ Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К., 1889. – С. 25–27.

¹⁰ Левицький О.И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславичем / Издание Свято-Владимирского православного Братства в г. Владимире Волынском. – К., 1892. – С. 6–7.

¹¹ Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии. – Почаевъ. 1893. – С. 133–140.

Валіцький М., спираючись на відчитану з каменя дату (1194 р.) та зіставляючи характер декорування північного порталу Василівської церкви з романським декоруванням порталу цистерського монастиря у Вонхоцьку, датував пам'ятку зламом XII–XIII ст. Дослідник вперше звернув увагу на ротондальний характер церкви, окреслюючи її як “романізуючу ротонду у формі октоконхоїди”¹² (рис. 1.1, б). Логвин Г. детально обміряв і дослідив споруду (рис. 1.2, а–г) та проаналізував архівні матеріали, які стосувалися перебудов храму в кінці XIX – на початку XX ст. Споруду він зарахував до пам'яток останньої третини XIII – першої половини XIV ст. У датуванні споруди Г. Логвин спирався на характер мурування з брускової цегли¹³. В каталозі пам'яток архітектури України ротонду датовано кінцем XIII – початком XIV ст.¹⁴ Махновець Л. ототожнив Василівську церкву з каплицею Іоакима та Анни, згаданою в Літописі Руському під 1291 роком¹⁵. Могитич І. та Могитич Р., спираючись на відчитаний І. Срезневським напис та переконання, що брускова цегла в Галицько-Волинській Русі з'явилася в кінці XII ст., датують ротонду 1194 р.¹⁶ Однак Т. Рождественская, розглянувши повторно напис на плиті, ствердила можливість прочитання дати, як 1294 р.¹⁷ Аналіз літератури засвідчує істотні розбіжності авторів у датуванні храму.

На Волині збереглася ще одна самобутня пам'ятка – *каплиця-ротонда Спаса (Преображення Господнього), виявлена на верхньому ярусі вежі в с. Столп'є коло Холма*. У Літописі Руському Столп'є згадується двічі, спочатку під 1204, й вдруге – під 1213 роком¹⁸. Церква святого Спаса “отъ Стольпа” вперше згадується в документі 1440 р.¹⁹ Про вежу неодноразово писали в другій половині XIX ст. М. Балінський та Т. Ліпінський припускали, що вона повстала в часи воєн князів Данила й Лева з Польщею чи Литвою²⁰. Праці П. Ревякіна²¹, Єпископа Модеста²², Г. Хрусцевича²³ та П. Батюшкова²⁴ переповідали місцеві легенди, пов'язані з вежею, почерпнуті з твору холмського єпископа Якова Суші “Phoenix redivivus sive imago longe vetustissimo Virginismateris Chelmensis”²⁵ з 1684 року. Зважаючи на літописні повідомлення, вежу датували кінцем XII ст. Єпископ Люблінський Модест приписував їх будівництво Роману Мстиславовичу. Як доказ, він цитував повідомлення Длугоша, що Роман, воюючи з поляками, в багатьох місцях збудував укріплені стани (Stationes, Stanowiska).

Раппопорт П. проаналізував попередню літературу та неопубліковані архівні матеріали за результатами досліджень вежі 1909 року П. Покришкіним. Часом спорудження вежі він вважав другу половину XIII – першу

¹² Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński. – Równe. 1931. – Т. 2. – С. 375–383.

¹³ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследство. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 33–42; Владимир Волынский. Васильевская церковь (конец XIII – начало XIV в.) // Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Автор текста и составитель альбома Г.Н. Логвин. – М., 1982. – С. 390–391.

¹⁴ Васильевская церковь. конец XIII – начало XIV вв. (Охр. № 85) // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Ответственный редактор И.А. Игнаткин. – К., 1985. – Т. 2. – С. 55–56.

¹⁵ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 369, 452 (примітки).

¹⁶ Могитич І., Могитич Р. Центричні храми княжої Волині: нові риси будівельної технології кінця XII століття: Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 74–76; Могытыч Р.И. К вопросу о становлении школ строительства из брускового кирпича в Галицко-Волынской Руси XII–XIII веков // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта. 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 86–87.

¹⁷ Рождественская Т.В. Надписи-граффити XII–XIII веков в памятниках зодчества Волини и Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта. 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 90–91.

¹⁸ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 721, 732; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 370, 375.

¹⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1883. – Ч. I. Т. VI. – С. 4–7.

²⁰ Balinski M., Lipinski T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – Т. 2, czesc 2. – С. 763–766.

²¹ Ревякин П. Столпы, или вежи, под Холмом // Холмский греко-униатский месящеслов на 1868 годъ (высокосный). – Варшава, 1868. – С. 129–142.

²² Е.М. Город Холмъ и его святыня // Холмский народный календарь на 1885 годъ. – К., 1884. – С. 69–70; Модест. б. Єпископ Люблинський, нинє Нижегородський и Арзамасский. Холмская православная епархия. – К., 1886. – С. 38.

²³ Хрусцевич Г. Белавинская и Столпънская башни под Холмом // Памятники русской старины в западных губерниях / Издаваемые П.Н. Батюшковым. – СПб., 1885. – Вып. VII: Холмская Русь. – С. 45–62.

²⁴ Батюшков П.Н. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья. – СПб., 1887. – С. 21.

²⁵ Susza J. Phoenix tertiatio redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny u Matki przენayswiętszey sława cudownych swoich dzieł. po trzecie ożyly. – Zamość, 1684. – (без пагінації).

половину XIV ст. Дослідник вперше звернув увагу на каплицю-ротонду на верхньому, п'ятому ярусі вежі²⁶. В 1962–1967 рр. археологічні дослідження в Столп'є проводили В. Зін та В. Грабський. Дослідники вважали, що вежу було споруджено в 1210–1217 рр. Лешком Білим²⁷. У 1976–1978 рр. І. Кутиловська продовжила археологічні розкопки біля вежі та виконала фотограмметричні обміри споруди (рис. 1.3 та 1.4, а–в).

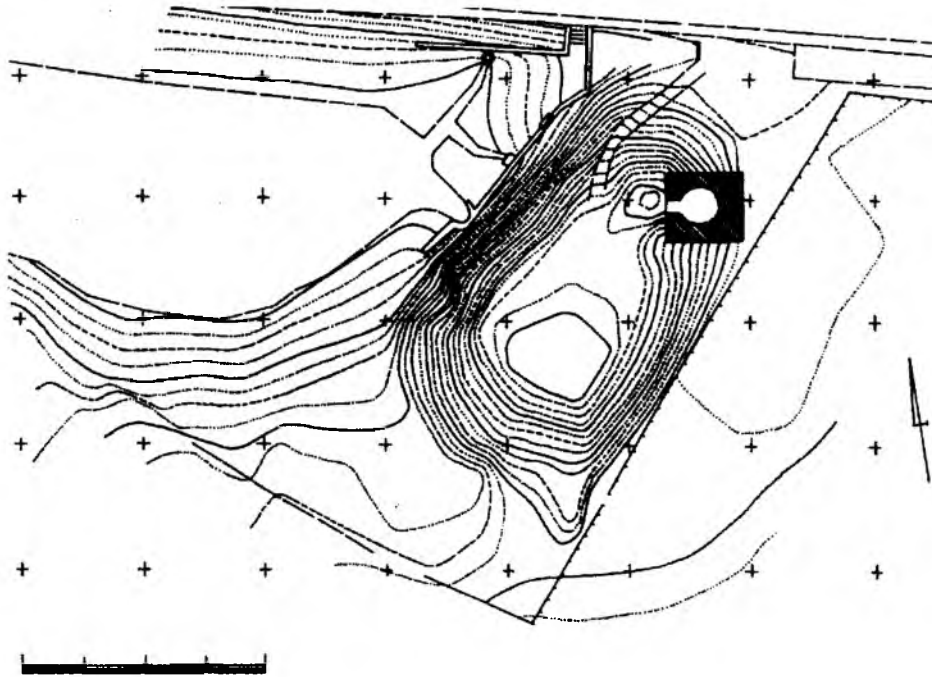

Рис. 1.3. Каплиця на вежі в с. Столп'є. Ситуаційна схема (за І. Кутиловською)

Застосування радіовуглецевого методу давало підстави відносити комплекс до X–XI ст., проте І. Кутиловська схиляється до думки про датування вежі зламом XII–XIII ст. – часом появи брускової цегли на польських землях. Фундаторами комплексу, як вважає дослідниця, могли бути: з руського боку галицько-волинський князь Роман Мстиславович, а з боку Польщі – князі Генрик Сандомирський і Казимир Справедливий²⁸. Могитич І. та Могитич Р. відносять вежу з каплицею до фундації князя Романа Мстиславовича²⁹. Пшик В. доводить, що фундатором споруди міг бути візантійський імператор Олексій III Ангел, який змушений був шукати захисту на землях Галицько-Волинського князівства в період князювання князя Романа, у 1203–1204 рр. Він не виключає того, що Столп'єнська вежа могла бути збудована з метою тимчасового перебування (переховування) візантійського патріарха Іоана X Каматероса³⁰. Рожко М. зараховував Столп'єнську вежу до оборонно-житлових веж в системі укріплень Галицько-Волинського князівства³¹. Отже, питання датування вежі з каплицею-ротондою в Столп'є, її первісне призначення та належність до сьогодні остаточно не вирішені.

²⁶ Раппопорт П.А. Волинские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – Вып. 31. – С. 202–223.

²⁷ Zin W., Grabski W. Trzy wczesnośredniowieczne baszty chełmskie // Sprawozdania z posiedzeń komisji. Lipiec-Grudzień 1967 / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. – Kraków, 1968. – S. 850–853.

²⁸ Кутыловская И. Связи архитектуры культовой крепости в Столпю с византийским и романским культурными кругами // Тезисы докладов польской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии. – Киев – Warszawa, 1985. – С. 205–213; Kutyłowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chełmskie // Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – Lublin, 1981. – Cz. 1. – S. 1–12; Cz. 2. – S. 1–13; Kutyłowska I. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stolpiu koło Hielma // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i Okolic: Materiały z Sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 19–38.

²⁹ Могитич І., Могитич Р. Центричні храми княжої Волині: нові риси будівельної технології кінця XII століття // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 74–76.

³⁰ Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях // Республіканець. – Київ – Львів, 1994. – № 3–4 (11–12). – С. 49–56.

³¹ Рожко М.Ф. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 152–153.

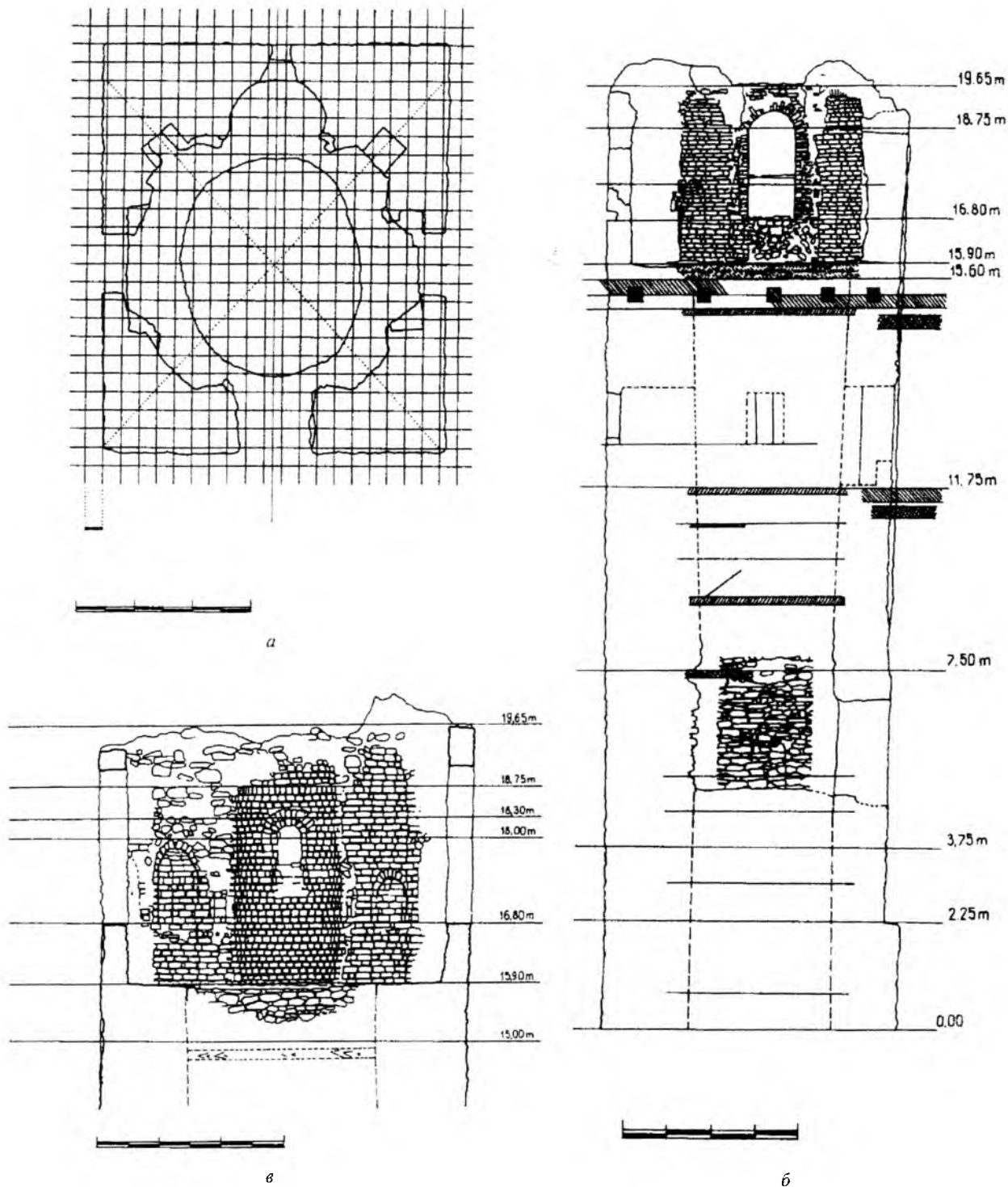

Рис. 1.4. Каплиця на вежі в с. Столи'є:

а – план з накладеною модульною сіткою 30х30 см;
 б – перетин вежі по осі схід-захід. Вид з півночі;
 в – перетин V ярусу вежі по поперечній осі каплиці,
 вигляд на апсиду (за І. Кутиловською)

Третьою, збереженою на українських етнічних землях ротондовою церквою, датування якої також викликає суперечки, є *Миколаївська церква в Горянах під Ужгородом*³². Наукова інформація про споруду вперше з'явилася в угорських часописах на початку XX ст., після її часткової реставрації 1912 р.³³

³² Ротонда. XII–XIII вв. (Охр. № 190) // Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР / Отв. ред. И.А. Игнаткин. – К., 1985. – Т. 2. – С. 162–163.

³³ Forster G. Magyarország Műemlékei. – Budapest, 1906. – Sv. II; 1913. – Sv. III.

У цих публікаціях стверджувалося, що ротонда повстала у X–XI ст., у передроманську чи на початку романської доби. У 1923 р. з'явилася монографія Ф. Заплетеля, який переконував, що храм спорудив князь Ф. Коріятович у 1393–1414 рр. Основним аргументом були зображення ротонд на мініатюрах рукопису першої половини XIV ст. “Сказанія о святых Борисі і Глібі”. Як вважає дослідник, будівничі прийшли з новгородсько-псковських земель³⁴. Позиція Ф. Заплетеля була критикована В. Залозецьким. Науковець вважав, що пам'ятка належить до ранньороманського стилю й визнав за можливе датувати її XI–XII століттям³⁵ (рис. 1.5, а–в; 1.6, а–в та 1.7).

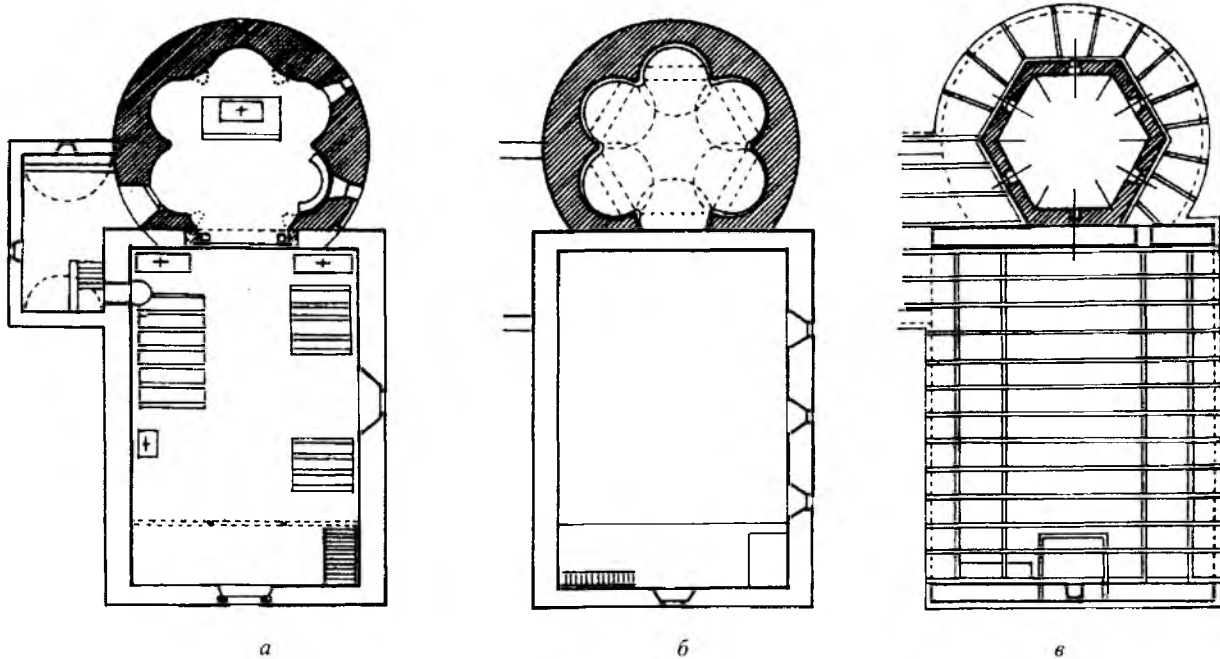

Рис. 1.5. Миколаївська ротонда в Горянях:
а – план на рівні дверей; б – план на рівні вікон;
в – план на рівні підбанника (за В. Залозецьким)

В межах XII–XIII ст. датував ротонду В. Січинський. За матеріалом будови (квадратна цегла завтовшки 4–5 см) він залучав її до кола східних, візантійських пам'яток³⁶. XII ст. датувала споруду Н. Знаменська³⁷. Угорська дослідниця В. Герверс-Мольнар схиляється до думки, що горянська ротонда є східного походження, й могла бути збудована у XII–першій половині XIII ст.³⁸ Логвин Г. зараховував ротонду до пам'яток XIII ст. Дослідник припускає, що фігура невідомого персонажа у великокняжих бармах на фресці XIII ст., зображає князя Лева Даниловича³⁹ (княжив у 1264–1301 рр.). Іоаннісян О. наголошує на тому, що Горянська ротонда є угорською пам'яткою⁴⁰. Могитич І. пропонує датувати споруду кінцем X ст.⁴¹, а С. Пеняк – X–XII ст.⁴².

³⁴ Zapletal F. Horjanská rotunda. – Olomouc, 1923. – S. 1–91.

³⁵ Залозецький В. Походження і вік церкви в Горянях // Русинь. – Ужгород, 1923. – Роч. I, чис. 5. – С. 2, 5; Залозецький В. Рецензія: Zapletal F. Horjanská rotunda. – Olomouc, 1923. – 91 s. // Стара Україна. – Львів, 1924. – Ч. XI. – С. 173; Залозецький В. Горянська замкова каплиця: Науковий збірник товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1924. – Рочник III. – С. 136–154; Zoloziecky W.R. Die burgkapelle in Horjany (Gereny) // Belvedere. – Vien (без дати). – P. 23–33.

³⁶ Січинський В. Ротонди на Україні: Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української АН раніш українського наукового товариства в Києві. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 78–85.

³⁷ Знаменская Н.Г. Горянская ротонда. – Ужгород, 1967. – С. 1.

³⁸ Gervers-Molnár V. A középkori magyarországi rotundái. – Budapest, 1972. – P. 87, 88.

³⁹ Горяны. Закарпатская обл., Ужгородский р-н. Николаевская церковь (XIII в.) // Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель / Автор текста и сост. альбома Г.Н. Логвин. – М., 1982. – С. 393–394.

⁴⁰ Иоаннісян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 105

⁴¹ Могитич І. Нариси архітектури української церкви. – Львів, 1995. – С. 6–7.

⁴² Пеняк С.І. До виникнення та ранньої історії Ужгорода: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 211–213.

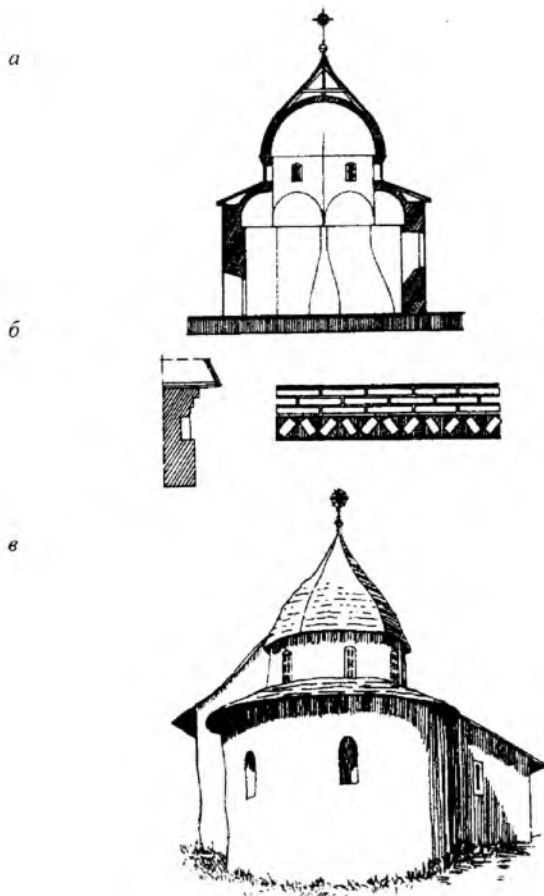

Рис. 1.6. Миколаївська ротонда в Горнях:
а – перетин; б – деталь кладки карниза;
в – загальний вигляд (за В. Залозецьким)

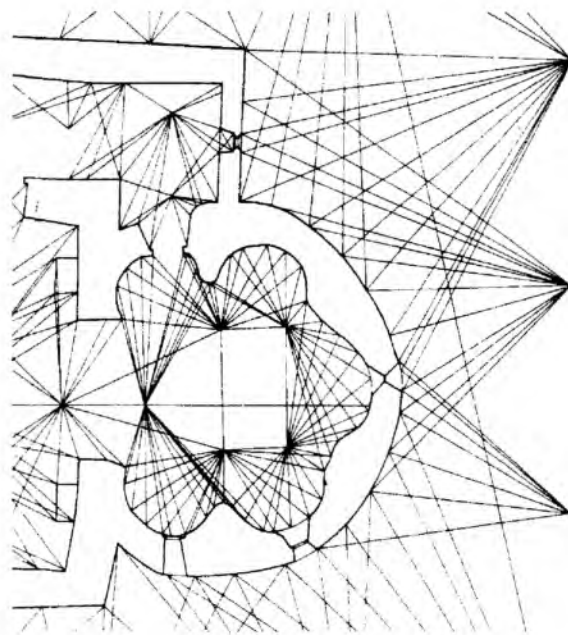

Рис. 1.7. Миколаївська ротонда в Горнях,
обмірний план (за М. Гайдою)

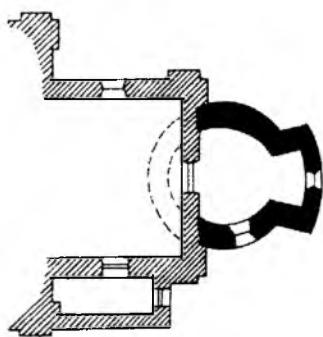

Рис. 1.8. Ротонда св. Трійці в Черняхівцях,
план (за В. Яремою)

З короткого повідомлення Патріарха Димитрія (Володимира Яреми) довідуємось про четверту **церкву-ротонду, яка збереглася в селі Черняхівцях** під Збаражем. Уціліла частина ротонди використовується тепер як захристія при новій, збудованій у кінці XVIII ст., церкві Пресвятої Трійці (рис. 1.8). Дослідник згадує місцеве повір'я, що тут був монастир⁴³. З посиланням на В. Ярему, ротонду згадує також І. Могитич⁴⁴.

Могитич І. до пам'яток Княжої доби відносить і **Покровську церкву-квадрифолій в Сутківцях Ярмолинського району Хмельницької області** (збережену у дещо перебудованому вигляді).

Дослідник датує її кінцем XIII – початком XIV ст. Пам'ятку І. Могитич характеризує як зразок церкви-твердині, життєво потрібної у часи татарського лихоліття⁴⁵. У краєзнавчій літературі Покровська церква згадується з початку XIX ст. Про неї коротко пишуть А. Пшездзєцький⁴⁶, автори "Географічного словника"⁴⁷. Однак першою докладною науковою розвідкою, присвяченою цій пам'ятці, є праця Е. Сіціньського, написана в

⁴³ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 7, 21, 66.

⁴⁴ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X-XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 10, 12.

⁴⁵ Могитич І.Р. Нариси архітектури українських церков. – Львів, 1995. – С. 34–35.

⁴⁶ Przewdzicki A. Podole, Wołyń. Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – S. 34.

⁴⁷ Sutkowce // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją Filipa Sulimierskiego i in. – Warszawa, 1890. – Т. XI.

контексті дослідження найдавніших церков Поділля. Церкву ним було датовано XV ст.⁴⁸ Відомий дослідник згадував Покровську церкву і у своїх пізніших працях⁴⁹. Автори П. Батюшков⁵⁰ та Г. Павлуцький⁵¹, описуючи Покровську церкву в Сутківцях, використовували дослідження Е. Січинського.

У розвідці, опублікованій в Історії російського мистецтва І. Грабаря, Г. Павлуцький змінив свої погляди й висловився за датування церкви кінцем XVI – початком XVII ст.⁵² (рис. 1.9 та 1.10, а). На початку XX ст. з'явилася також коротка замітка про Сутківську церкву А. Чоловського, який датував її XVI ст.⁵³ Вагомим внеском у вивчення Покровської церкви-квадрифоля стала наукова праця В. Січинського, яка вийшла друком у 1929 році⁵⁴. Дослідник систематизував роботи попередників та упорядкував і викреслив обміри Е. Січинського, які до того не публікувалися (рис. 1.10, б). На його думку, споруда могла бути побудована у другій половині XV або у XVI ст. З приводу історії будови пам'ятки, писав Г. Логвин, який відносить її до XV ст.⁵⁵, С. Пламеницька датує будівлю XIV ст.⁵⁶ О. Пламеницька – XV ст.⁵⁷ В каталозі пам'яток церкву датовано XIV–XV ст.⁵⁸

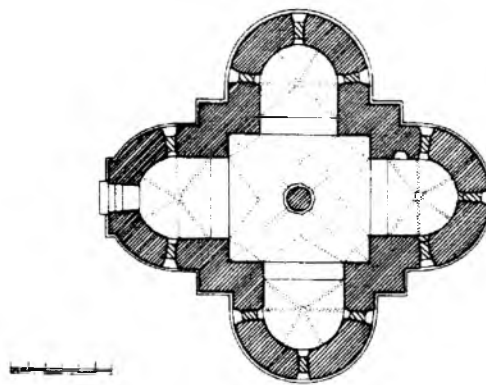

Рис. 1.9. Покровська церква в Сутківцях, план (за В. Січинським)

Отже, за літературою, в переліку українських храмів-ротонд Княжої доби згадується п'ять збережених до сьогодні пам'яток: 1) Василівська церква у Володимирі-Волинському; 2) каплиця Преображення Господнього на вежі в Стоп'є коло Холма; 3) Миколаївська церква в Горянах на передмісті Ужгорода; 4) Троїцька церква в Черніхівцях під Збаражем; 5) Покровська церква у Сутківцях Ярмолинецького району Хмельницької області.

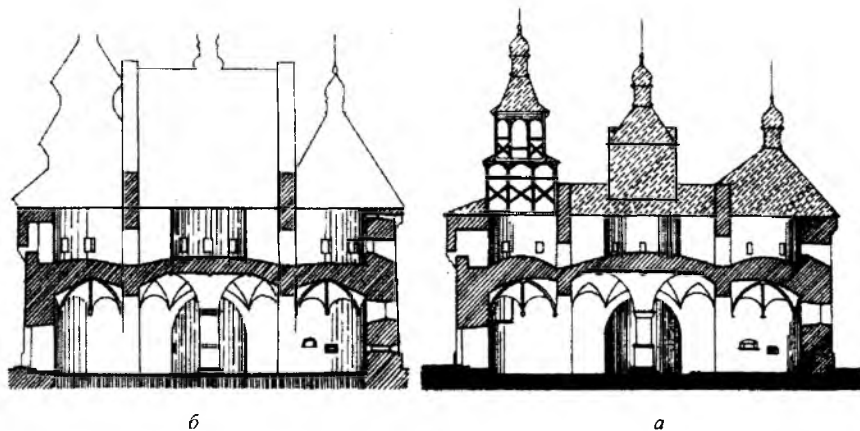

Рис. 1.10. Покровська церква в Сутківцях: а – перетин (за Г. Павлуцьким); б – реконструкція перетину (за В. Січинським)

⁴⁸ Сецинский Е. Древнейшие Православные церкви в Подолии. – Каменец-Подольск, 1889. – Ч. I: Церковь-замок в Сутковцах Летичевского уезда. – С. 1–18.

⁴⁹ Січинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: Історично-археологічні нариси. – К., 1994. – 96 с.

⁵⁰ Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 69, 60, 65–68 (прим.).

⁵¹ Павлуцький Г. Каменное церковное зодчество на Украине. (В кн.: Грабарь И. История русского искусства). – М., б.д. – Т. II: История Архитектуры. До-Петровская эпоха (Москва и Украина). – С. 386–388.

⁵² Павлуцький Г.Г. Деревянные и каменные храмы: древности Украины / Издание Императорского Московского Археологического Общества. – К., 1905. – Вып. I. – С. 45–50.

⁵³ Posiedzenie Grona Lwowskiego Komisji z d. 28 grudnia 1906 r. // Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce. – Kraków, 1915. – Т. IX. – S. CXXXV.

⁵⁴ Січинський В. Сутківська твердиня. (Фотографії і обміри проф. С. Січинського, рисунки автора) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 150. – Львів, 1928. – 42 с.

⁵⁵ Логвин Г.Н. Оборонні споруди в Сутківцях. Ярмолинецький район. Кам'янець-Подільська обл. (Пам'ятники архітектури XV ст.). – К., 1959. – 8 с.; Сутківці, Хмельницька обл., Ярмолинецький р-н. Покровська церковь-кресость (1467) // Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Автор текста и сост. альбома Г.Н. Логвин. – М., 1982. – С. 456–457.

⁵⁶ Бюро громадської інспекції Республіканського правління Товариства. Що на заваді? // Пам'ятники України. К., 1987. – С. 46, 47.

⁵⁷ Пламеницька О.А. Замок в Сутковцах // Архитектурное наследие. – М., 1992. – С. 148.

⁵⁸ Покровская церковь-замок, XIV–XV, XVIII вв. (Охр. №769) // Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР / Отв. ред. И.А. Игнаткин. – К., 1986. – Т. 4. – С. 233–234.

Корпус українських ротондальних храмів істотно поповнився за рахунок археологічних розкопок. В останній чверті XIX ст. кілька пам'яток було досліджено в Давньому Галичі. У 1882 р. Л. Лаврецький та І. Шараневич розкрили фундаменти *ротондальної будівлі в урочищі "Карнів Гай"*. Фундаменти обміряв Ю. Захарієвич (рис. 1.11, а). Докладних обмірів не можна було виконати з огляду на те, що будівлю було розкопано фрагментарно. Зважаючи на складну форму зафіксованого плану, в літературі закріпилася назва "Полігон"⁵⁹.

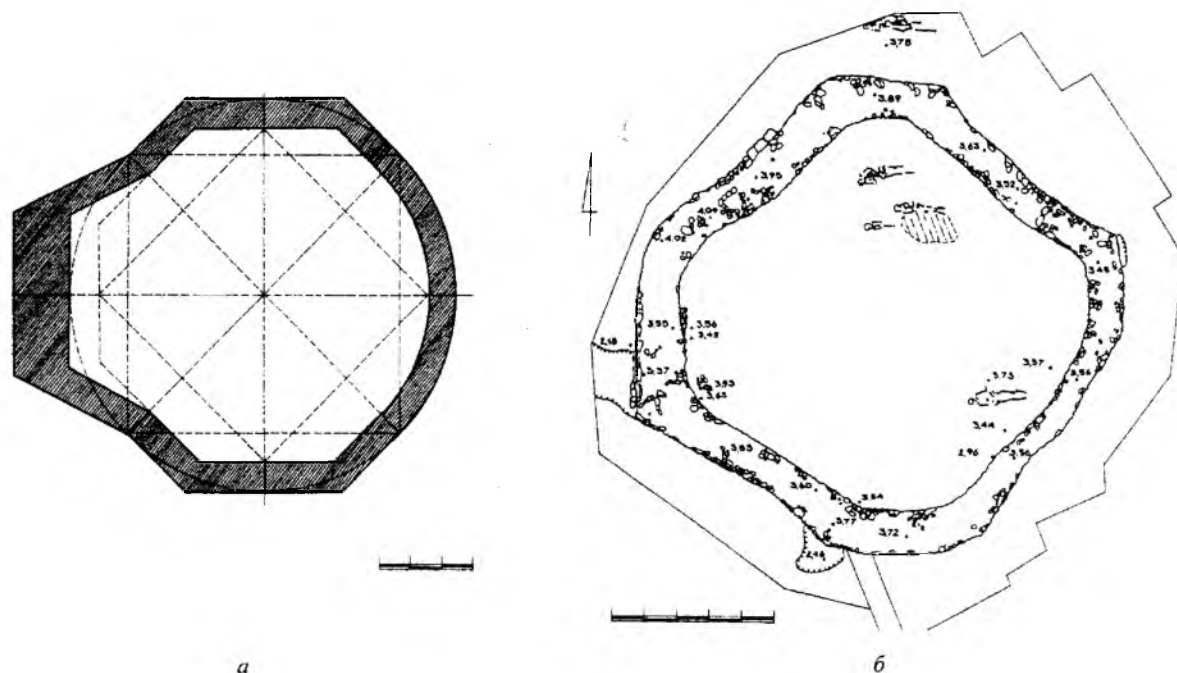

Рис. 1.11. Квадрифолій "Полігон", виявлений в урочищі "Карнів Гай" у Галичі:
а – план (за В. Шараневичем); б – план (за О. Іоаннісяном)

Повторними розкопками під керівництвом О. Іоаннісяна у 1979 р. було встановлено, що план Ю. Захарієвича не є документальною фіксацією, а, радше, спробою графічної реконструкції планувальної композиції. Пам'ятка є, як виявилось, ротондою-квадрифолієм (рис. 1.11, б). Іоаннісян О. вважав, що її було побудовано незабаром після галицького Успенського собору, в середині – другій половині XII ст. Церква припинила існування у пізньому середньовіччі, а на її місці якийсь час функціонував цвинтар. Пізніші поховання частково зруйнували кладку фундаментів⁶⁰. Деякі міркування щодо пам'ятки висловлювали Ю. Лукомський⁶¹ та В. Ярема⁶².

Ще одна галицька пам'ятка – *ротонда св. Пророка Іллі* – дотривала до середини XVIII ст. Перша документальна згадка про жіночий монастир св. Іллі походить з 1654 р.⁶³ У 1707 р. єпископ Й. Шумлянський заповідає Крилоському монастирю св. Іллі шістьсот злотих "aby takową antiquitas w dalszą nie szła ruinę"⁶⁴. У 1722 р. в цьому монастирі зупинявся гетьман П. Орлик. У своєму щоденнику він залишив кілька рядків про своє там перебування⁶⁵.

⁵⁹ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882. – Lwów, 1883. – S. 113–114; Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1885 i 1885. – Lwów, 1886. – 76–77.

⁶⁰ Іоаннісян О.М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 273; Іоаннісян О. М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1982. – Вып. 172. – С. 43–44; Іоаннісян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 231–244.

⁶¹ Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 11–12.

⁶² Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 52, 63.

⁶³ Мацієвський М. Шематизм провинції св. Спасителя чина св.Василія Великого вь Галиції, уложеный по капитулі отбувшойся вь монастирі св. Онуфрейскомь во Львові дня 24. і 25. Липця 1866. и короткій поглядь на монастири и на монашество руске, оть заведения на Руси віры христовой аж по нынїшное время. – Львовь, 1867. – С. 146.

⁶⁴ Духовное завещание Иосифа Шумлянского епископа Львовского, Галицкого и Администратора Киевской Митрополии, Львов 12 ноября 1707: Науковий Сборник издаваемый Литературным Обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львовь, 1868. – Г. 4. – Вып. I–II. – С. 93.

⁶⁵ Орлик П. Подорожній діарій // Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 3–4 (5–6). – С. 91–92.

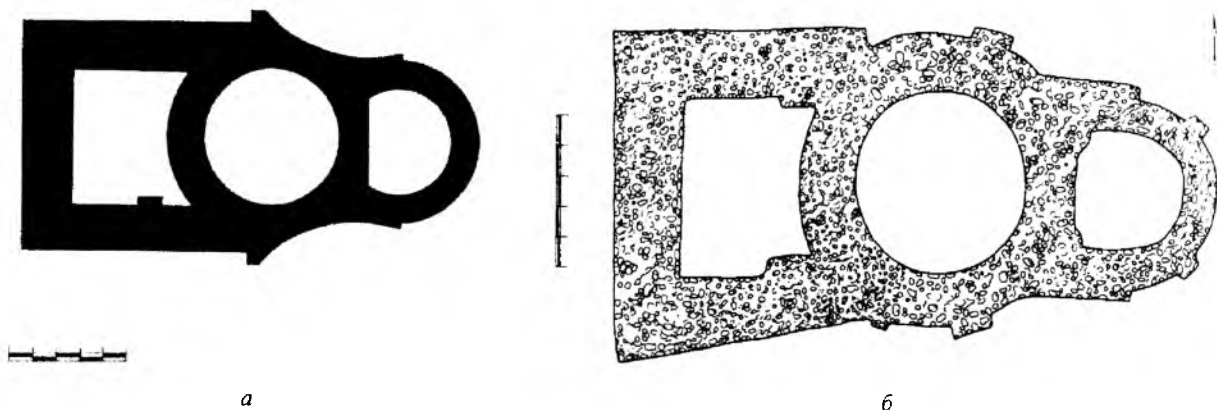

Рис. 1.12. Ротонда св. Пророка Іллі в Галичі:
а – план фундаментів (за Й. Пеленським); б – план (за М. Каргером)

А. Петрушевич переловив усну оповідь митрополита М. Левицького, який в молоді літа оглядав церкву св. Іллі. Митрополит згадував, що церква була збудована з тесаного каменю у формі ротонди й на той час вже не мала склепіння. У такому вигляді споруда простояла до початку XIX ст., коли з її матеріалу було побудовано єпископські палати на Крилоській горі. А. Петрушевич вказує, що церкву було збудовано не пізніше першої половини XIII ст.⁶⁶ В липні 1883 р. на місці колишньої церкви під керівництвом І. Шараневича було проведено шурфування. Було стверджено, що фундаменти церкви в формі трьох “ростунд” цілком збереглися під землею⁶⁷. Розкопками Л. Лаврецького та І. Шараневича в 1883–1885 рр. було відкрито фундаменти тридільної будівлі з напівкруглою апсидою, округлою навою та прямокутним притвором, який прилягав від заходу (рис. 1.12, а)⁶⁸. Каргер М. повторно розкопав ротонду у 1955 р. Дослідник уточнив деталі плану (рис. 1.12, б) й датував пам'ятку другою половиною XII ст.⁶⁹ Іоаннісян О. не виключав можливості, що західне членування церкви було не просто притвором, а вежею й привів кілька прикладів центрально-європейських храмів з такою композицією⁷⁰. Окремі археологічні шурфи закладав на об'єкті Ю. Лукомський⁷¹. Щодо архітектури пам'ятки висловлювався В. Ярема⁷². Унікальну інформацію опублікував В. Вуйчик. Він відшукав документ 1749 р., в якому сповіщається, що консултор Земкевич відчитав дату побудови, вибиту на камені над дверима церкви. Дату прочитано як 6579, що відповідає 1071 р. від Р. Х.⁷³ У публікації В. Вуйчика згадано можливість помилкового прочитання тексту, й що на камені могла бути вибита дата – 1271 р.

У 1935 р. Я. Пастернак виявив *ротондальний храм на полі “Мурованка” поблизу с. Побережжя*, на відстані 20 км від Галича, вниз за течією Дністра. Дослідник висунув припущення, що виявлені фундаменти є залишками храму Борисоглібського монастиря, побудованого в XIII ст. Данилом Галицьким⁷⁴. У 1959 р. повторні розкопки провів М. Каргер. Розкриті та обміряні фундаменти мали форму квадрифолія⁷⁵ (рис. 1.13). Ярема В. висловлював деякі міркування з приводу архітектури пам'ятки⁷⁶.

⁶⁶ Петрушевич А.С. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича теперь костеле св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия. – Львовъ, 1881. – С. 12.

⁶⁷ Съезд археологической комиссии в Галичи // Слово. – Львовъ, 1883. – Ч. 80. – С. 2.

⁶⁸ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1885 i 1885. – Lwów, 1886. – С. 73–75; Шараневич И. Указания в писанных источниках а особно в документах и актах археологических исследований. – Львовъ, 1886. – Ч. I–II. – С. 4, 21; Шараневич И. Известие о результате исследовательных раскопок в рубежах древле-княжеского города Галича предпринятых в гг. 1886–1888. – Львовъ, 1888. – С. 4–5; Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – S. 80–82.

⁶⁹ Каргер М.К. Основные итоги раскопок Древнего Галича в 1955 г. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.

⁷⁰ Иоаннісян О.М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1982. – Вып. 172. – С. 40–42.

⁷¹ Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 11, 12.

⁷² Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 52, 63.

⁷³ Вуйчик В. Нове датування церкви св. Іллі у старому Галичі // Поступ. – Львів, 1999. – № 1 (257). – С. 2. Вуйчик В.С. Про час зведення монастирської церкви св. Іллі у Давньому Галичі // Лавра. – Львів, 1999. – № 2. – С. 47–48.

⁷⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Львів – Краків, 1944. – С. 82.

⁷⁵ Каргер М.К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1976. – Вып. 146. – С. 53–59.

⁷⁶ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 51, 63.

Дві ротондальні пам'ятки було виявлено у Києві. Фундаменти однієї з них вперше було частково відкрито *на території садиби Трубецьких*, у її східній частині (рис. 1.14). 22 травня 1883 р. на засіданні історичного товариства Нестора літописця про це доповідав В. Антонович. Проводячи для членів одинадцятого археологічного з'їзду екскурсію по Києву, він пов'язав відкриті в садибі Трубецьких фундаменти з великокняжим теремом⁷⁷. Як стверджує І. Хойновський, розкопки на пам'ятці розпочав у 1881 р. археолог А. Звенигородський, який розкрив фрагмент напівкруглого фундаменту з кількома зовнішніми виступами, які інтерпретували як залишки великокнязівського терему⁷⁸.

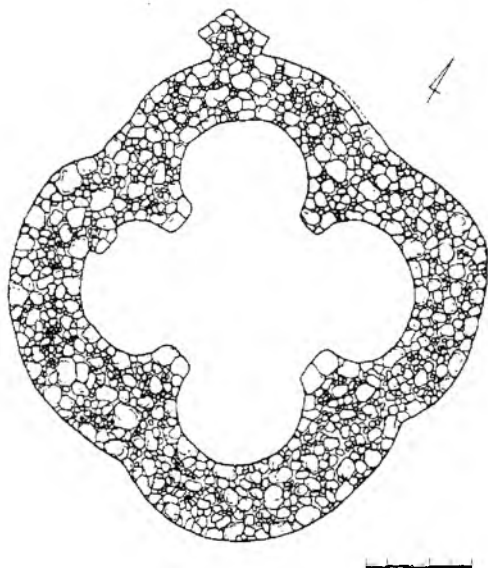

Рис. 1.13. Квадрифолій, виявлений на полі "Мурованка" у с. Побережжі, план фундаментів (за М. Каргером)

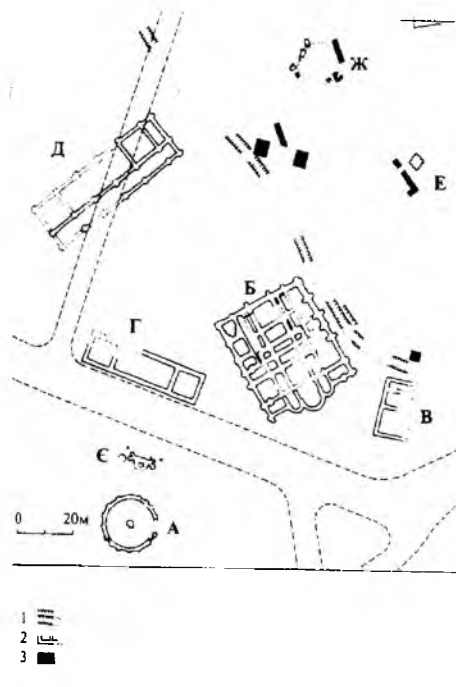

Рис. 1.14. Схема розміщення пам'яток на Старокієвській горі: 1 – фрагменти рову та валу найдавнішого київського городища; 2 – будівлі; 3 – ділянки, розкопані В. Хвойкою у 1907 р.; А – ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких; Б – Десятинна церква; В – терем "поза містом"; Г – Південний палац; Д – Західний палац; Е – святилище в "Городі Кия"; Є – язичницький "пантеон" князя Володимира; Ж – ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища

У 1975–1977 рр. ротонду досліджували П. Толочко та Я. Боровський. Було відкрито значних розмірів округлу будівлю з опорним стовпом посередині (рис. 1.15). Її побудову віднесено до кінця XII – першої половини XIII ст. Дослідники вважали розкопану ротонду світською будівлею, князівською залогою для нарад⁷⁹.

Переконливі зауваження щодо архітектури ротонди висловив Ю. Асеев⁸⁰. Пуцко В. вважав розкопану споруду латинським храмом Діви Марії, при якому проживали монахи-домініканці до їх вигнання князем Володимиром Рюриковичем⁸¹. Алфьорова Г. та Харламов В. долучилися до дискусії, досліджуючи план Києва І. Ушакова 1695 р.

⁷⁷ Заседание 22 мая 1883 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца / Под ред. Н.П. Дашкевича, А.И. Соболевского. – К., 1888. – Кн. II. – С. 210; Осмотр членами XI археологического Съезда достопримечательностей Старого города: Труды одинадцатого археологического Съезда в Киеве. 1899 / Под ред. графини Уваровой. С. Слуцкого. – М., 1902. – С. 138.

⁷⁸ Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года. – К., 1893. – С. 13.

⁷⁹ Толочко П., Боровский Я. Київська ротонда // Пам'ятники України. – К., 1976. – № 2 (28). – С. 54–55; Толочко П.П., Боровский Я.Е. Киевская ротонда // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 380–382; Толочко П.П., Боровский Я.Е. Из работ киевской экспедиции // Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С. 390–391; Боровский Я.С., Толочко П.П. Київська ротонда // Археология Киева. Исследования и материалы. – К., 1979. – С. 90–103; Боровский Я. Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 182–192.

⁸⁰ Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С. 140–143; Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К., 1989. – С. 20.

⁸¹ Пуцко В.З. Каменный рельеф из киевских находок // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 230–231; Пуцко В. Г. Искусство Киевской Руси на рубеже XII–XIII вв. // Исследования "Слова о полку Игореве" / Отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л., 1986. – С. 144–146.

Дослідники вказали на можливість ототожнення ротонди з церквою св. Катерини, зображеної на плані саме в тому місці, де було виявлено ротонду⁸². Їх припущення підтримав С. Висоцький. Дослідник аналізує історичні документи XVI–XVII ст., зокрема клопотання київських митрополитів Гедеона Четвертинського та Варлаама Ясинського до Москви, з проханням відновити церкву св. Катерини⁸³. Іоаннісян О. вказав на пряму планувальну аналогію до київської ротонди, замкову калішицю другої половини XII ст., виявлену під час археологічних досліджень у Вроцлаві⁸⁴.

Сліди другої Київської ротонди, розташованої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі, вдалося виявити у 1970–1972 рр. В. Гончарову та П. Толочку. Пам'ятку спершу було визнано палацом княгині Ольги, однак через значні втрати та пошкодження відчитати її планувальні особливості не вдалося⁸⁵. Опубліковані Г. Корзухіною виписки О. Спіцина із щоденника розкопок В. Хвойки дають підстави стверджувати, що у 1907–1908 рр., досліджуючи територію навколо Десятинної церкви, дослідник натрапив на ці фундаменти⁸⁶. У 1981–1982 рр. В. Харламов ще раз розкрив фундаменти. Дослідник ствердив, що будівля була ротондою (рис. 1.16) й підтримав припущення про її палацове призначення⁸⁷. З деякими застереженнями таке визначення підтримав і П. Толочко⁸⁸.

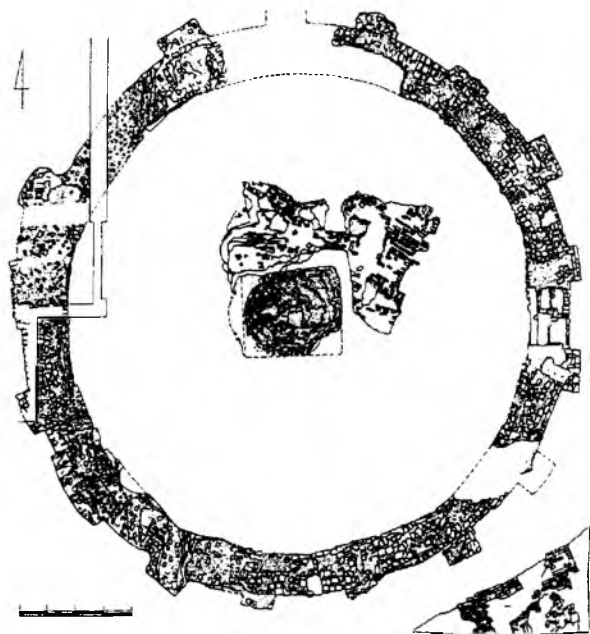

Рис. 1.15. Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких, план фундаментів (за П. Толочком та Я. Боровським)

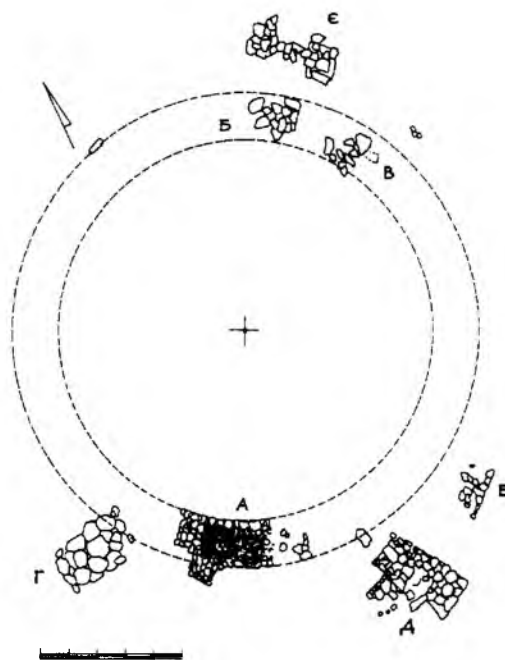

Рис. 1.16. Київська ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі: А, Б, В, Г, Д, Е, Є – фрагменти фундаментних залишків (за В. Харламовим)

⁸² Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк. – К., 1982. – С. 39.

⁸³ Висоцький О.С. Київська ротонда та питання її атрибуції // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 72–78.

⁸⁴ Иоаннісян О.М. Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 1996. – S. 164–167.

⁸⁵ Толочко П. Раскопки древнего Киева // Декоративное искусство СССР. – М., 1972. – № 1. – С. 54–55; Толочко П.П. Новые археологические открытия в Киеве // Вопросы истории. – М., 1973. – № 4. – С. 210–211; Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1976. – С. 28–31; Толочко П.П. Нове у вивченні Києва // Археологія. – К., 1978. – Вип. 26. – С. 92–93; Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 175–181.

⁸⁶ Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология. – М. – Л., 1956. – Т. XXV. – С. 321–340.

⁸⁷ Харламов В.А. Исследования дворцовой постройки на Старокиевской горе // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 327–328; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева, 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 106–110; Отчет начальника архитектурно-археологического отряда Киевской археологической экспедиции Харламова Виктора Александровича о проведенных в 1981–1982 гг. раскопках т. н. “Дворца княгини Ольги на Старокиевской горе” // Науковий архів Інституту Археології НАН України, 1981–1982/34“в”, од. зб. 21013, с. 1–7; Альбом ілюстрацій к отчету начальника архитектурно-археологического отряда В.А. Харламова о раскопках дворца княгини Ольги на Десятинном переулке в гор. Киеве, проведенных в 1982 г. // Науковий архів Інституту Археології НАН України, 1981–1982/34“в”, од. зб. 21014, арк. 1–49.

⁸⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 34–36.

Богданов М. заперечив можливість використання ротондальної будівлі для світських потреб, ототожнивши її з церквою кирило-мефодіївської традиції. Як він вважає, церкву було збудовано за часів княгині Ольги під впливом моравського князя Олега Олеговича, який у X ст. перебував у Києві з священником Григорієм⁸⁹. Асеев Ю. вважав, що знахідка цієї ротондальної споруди вимагає зіставлення з традиціями каролінзької архітектури та ротондальної архітектури деяких західних країн того часу. Датування об'єкта, на його думку, не досить переконливе⁹⁰.

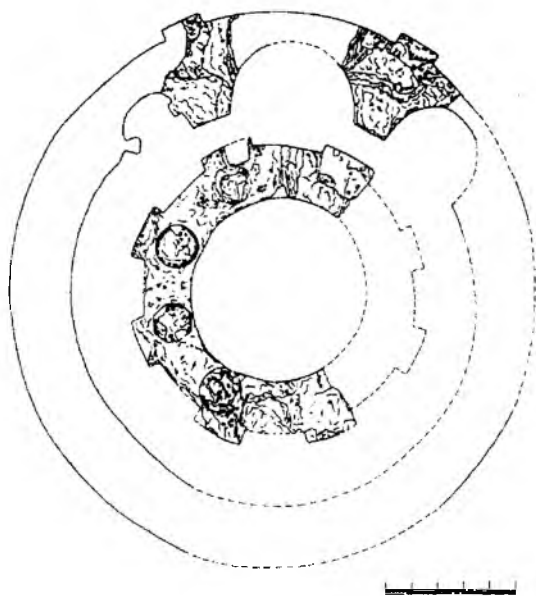

Рис. 1.17. Михайлівська ротонда у Володимирі, план фундаментів (за М. Каргером)

Ще одну ротонду – церкву *Архистратига Михаїла*, виявили у Володимирі на Волині. В літописі Руському першу згадку про неї зустрічаємо під 1268 р.⁹¹, а останнє повідомлення – в документі від 7 січня 1621 р.⁹² Л. Крушинський писав, що у 1840 р. під час будови тюремного замку було виявлено стіну навколо території так званого урочища, яке він пов'язує з територією монастиря Архистратига Михаїла. Спорудження цього укріплення він зарахував до язичницьких часів та пов'язав його з місцевою легендою, за якою на місці монастиря стояв давніше язичницький ідол⁹³. Таку саму інформацію знаходимо і в повідомленнях Є. Дверницького⁹⁴ та Н. Теодоровича⁹⁵.

У 1956 р. храм було досліджено археологічно. Каргер М. ствердив ротондальний план фундаменту, прослідкував внутрішнє фундаментне кільце із слідами від баз колон та три апсидні ніші у товщі зовнішньої стіни із східного боку (рис. 1.17). Ротонду датовано серединою чи другою половиною XIII ст.⁹⁶ З приводу архітектури ротонди висловлювався також В. Ярема⁹⁷.

Дві ротондальні пам'ятки виявлено в Перемишлі. Одну з них було досліджено у 1960 р. *на Замковій горі Перемишля*. Жакі А. розкрив фундаменти ротонди з тричвертною апсидою та поєднаними з нею фундаментами прямокутної форми, які було інтерпретовано як палати (рис. 1.18, а та 1.19, а). Побудову комплексу польський дослідник датує часом перед 981 р., коли Перемишль відійшов до Русі після походу Володимира Великого на ляхів, або ж періодом між 1018 та 1031 роками, коли Болеслав Хоробрий після походу на Київ міг зайняти Перемишль з околицями. Жакі А. вказує, що будівельною мірою замкової ротонди була римська стопа, та подає

⁸⁹ Богданов М.І. До питання ідентифікації найдавнішої кам'яної пам'ятки на Старокиївській горі (новий погляд на походження і розвиток українського християнства) // Патріархат. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1993. – Р. XXVI. – № 1. – С. 11–14; № 2. – С. 25–29.

⁹⁰ Асеев Ю.С. Зодчество Древнего Киева X–XIII вв. в контексте мирового архитектурного процесса // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – К., 1984. – С. 6; Асеев Ю.С. До питання про стилеву періодизацію архітектури Київської Русі // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 90–91.

⁹¹ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 868; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 427.

⁹² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1883. – Ч. 1: Акты церковно-религиозных отношений в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – Т. VI. – С. 489–490.

⁹³ Крушинский Л. Исторический очерк Волины // Труды Волынского Губернского Статистического Комитета. – Житомир, 1867. – С. 7.

⁹⁴ Дверницкий Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К., 1889. – С. 29–30.

⁹⁵ Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии. – Почаев, 1893. – С. 152–154.

⁹⁶ Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленинградского ордена Ленина Госуниверситета им. Жданова. – Л, 1958. – № 252: Серия исторические науки. – Вып. 29. – С. 22–33.

⁹⁷ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 20.

два варіанти реконструкції комплексу⁹⁸. Гаврот Є. допускав, що ротонду збудовано у IX–X століттях⁹⁹. Куниш А. не виключав можливості, що палати при ротонді з'явилися в часи Казимира Великого, а ротонда у той час могла бути перебудована на вежу¹⁰⁰. Іоаннісян О. вважає, що пам'ятку було споруджено ще до того, як Перемишль став давньоруським містом¹⁰¹. Могитич І. заперечує, що будівельною мірою замкової ротонди була римська стопа, та вказує, що мірною одиницею був грецький лікоть¹⁰².

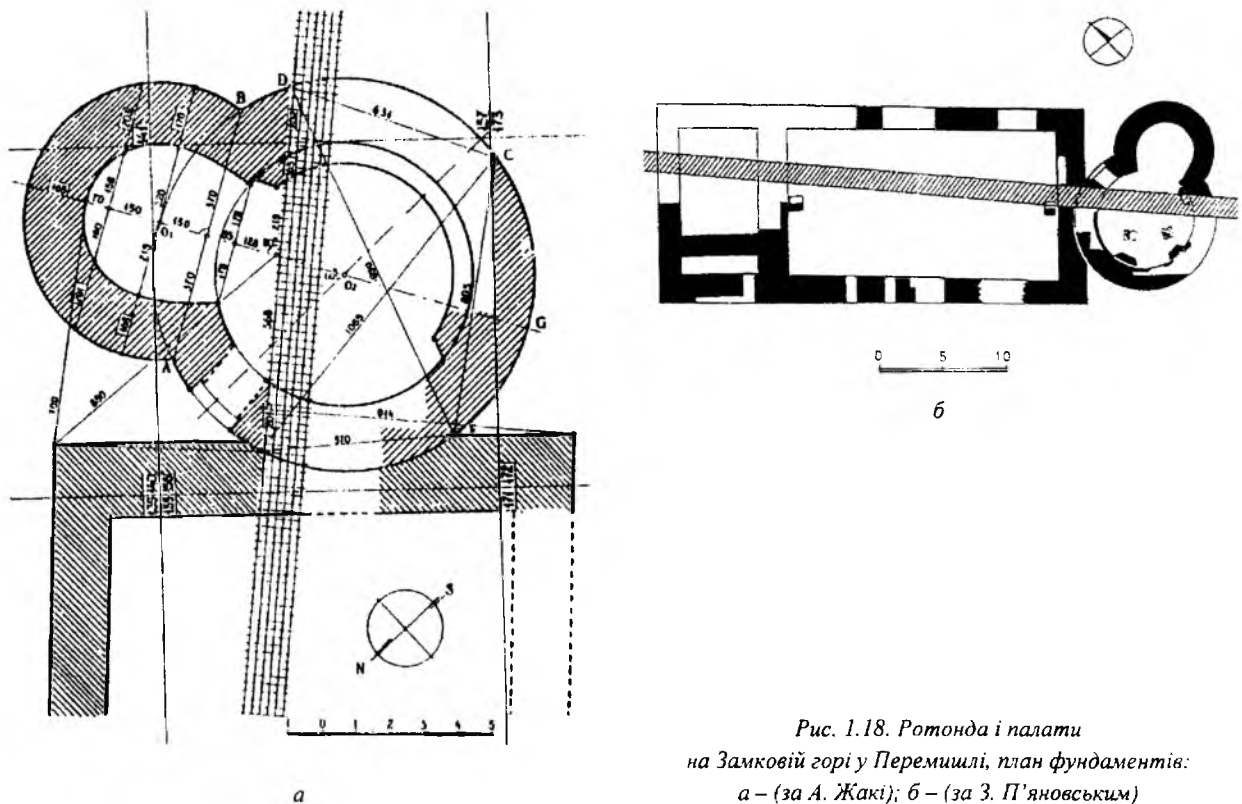

Рис. 1.18. Ротонда і палати на Замковій горі у Перемишлі, план фундаментів: а – (за А. Жакі); б – (за З. П'яновським)

Сосновська Є., яка у 1982–1986 рр. продовжила археологічні дослідження ротонди на Замковій горі (рис. 1.19, б), підтвердила одночасність будівель ротонди та палат і висловила деякі нові міркування стосовно їх гіпотетичної реконструкції. Дослідниця висловилася за датування комплексу часом, коли Перемишль входив до

⁹⁸ Żaki A. Pierwsze zabytki budownictwa kamiennego w Przemyślu // Z otchłani wieków. – Wrocław – Poznań, 1960. – R. XXVI. – Zesz. 3. – S. 210–215; Żaki A. Najstarsze reliktory architektoniczne na zamku w Przemyślu (doniesienie tymczasowe) // Sprawozdania z posieżeń komisji. Styczeń-Czerwiec 1960 / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. – Kraków, 1961. – S. 6–10; Żaki A. Najstarsze reliktory architektoniczne na zamku w Przemyślu (doniesienie tymczasowe 2) // Sprawozdania z posieżeń komisji. Lipiec-Grudzień 1960 / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. – Kraków., 1961. – S. 243–247; Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji // Ochrona zabytków. – Warszawa, 1961. – R. XIV, zes. 1–2 (52–53). – S. 38–49; Żaki A. Wstępne badania archeologiczne w Przemyślu (Prace w latach 1956–1957) // Rocznik Przemyśki. – Przemyśl, 1962. – T. IX, zes. 2. – S. 345–351; Żaki A. Preromanskie palatium i rotunda w Przemyślu // Z otchłani wieków. – Wrocław – Poznań, 1962. – R. XXVIII, zes. 2. – S. 128–131; Żaki A. Najstarsza architektura monumentalna Malopolski w świetle ostatnich badań archeologicznych // Sprawozdania z posieżeń komisji. Lipiec-Grudzień 1961 / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. – Kraków, 1962. – S. 515–518; Żaki A. Przemyśl // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. – T. IV: P-R, cz. 1. – S. 386–389.

⁹⁹ Hawrot J. Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich w ujęciu W. Mole. w konfrontacji y wynikami ostatnich badań // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1962. – R. XXIV, zes. 3/4. – S. 255–283.

¹⁰⁰ Kunysz A. Pradzieje Przemyśla // Tysiąc lat Przemyśla. Zarys historyczny / Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu. – Rzeszów, 1976. – S. 52–58.

¹⁰¹ Иоаннісян О.М. К вопросу об интерпретации перемышльских ротонд // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. Киев, апрель 1981. – К., 1981. – С. 121–122; Иоаннісян О. М. Зодчество Древнего Галича и архитектура Малопольши // Acta Archaeologica Carpathica. – Scaeviae, 1988. – T. XXVII. – S. 210–214; Иоаннісян О. М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре / Сост. А. Баталов, А. Лидов. – М., 1994. – С. 104–105.

¹⁰² Могитич І.Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X–XIII ст.) // З історії міжслов'янських зв'язків. – К., 1983. – С. 22–25; Могитич І.Р. Нариси архітектури українських церков. – Львів, 1995. – С. 8.

складу держави Болеслава Хороброго після 1018 р.¹⁰³ Першою половиною XI ст. датувала комплекс і Т. Родзінська-Хоронжи¹⁰⁴. Вітчизняні науковці В. Ауліх¹⁰⁵, Ю. Лукомський і В. Петрик¹⁰⁶, М. Рожко¹⁰⁷ та В. Ярема¹⁰⁸ заперечували проти спроб однозначного вилучення Перемишльської замкової ротонди з кола українських пам'яток Княжої доби.

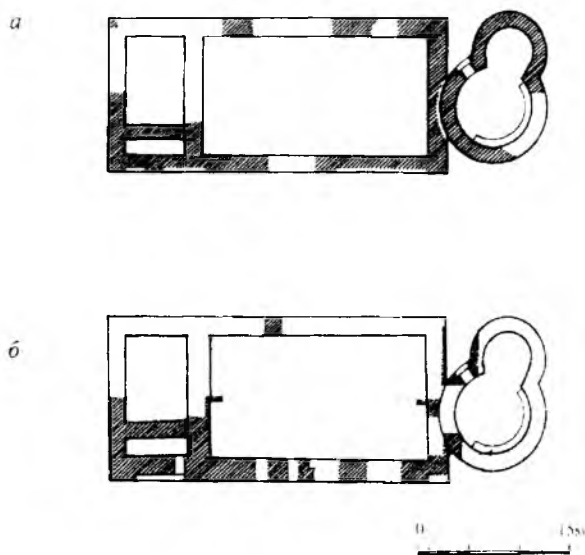

Рис. 1.19. Палацовий комплекс на Замковій горі, план із зазначенням досліджених фрагментів:
а – (за А. Жакі); б – (за Є. Сосновською)

Родзінська-Хоронжи Т. залучає Миколаївську ротонду до пам'яток XII ст., звужуючи дату її першою декадою XI ст. чи навіть зламом XI–XII ст.¹¹² Фенчак А. стверджує, що ротонду було збудовано між 1214 та 1221 рр., коли Перемишль був під владою Лешка Білого, а потім, з перервами – Коломана, сина угорського короля Андрія II. Дослідник також аналізує грамоту князя Лева, найстаріший документ, що інформує про кам'яний храм св. Миколая в Перемишлі¹¹³. Щодо архітектури ротонди висловлювався і В. Ярема¹¹⁴. У 1996–1998 роках пам'ятку повторно дослідили З. П'яновський та М. Прокса. У результаті додаткових археологічних досліджень всередині нави було виявлено внутрішнє опорне кільце (рис. 1.20, б).

У 2000 та 2001 рр. під керівництвом З. П'яновського здійснювалися чергові археологічні дослідження перемишльського замкового комплексу. В інтер'єрі ротонди вдалося виявити нові муровані деталі та розкрити призначення вже відомих, зокрема так званого “примурку” (чи “полиці”), який, за інтерпретацією А. Жакі, прилягав до стіни наві з внутрішнього, південного боку. З'ясувалося, що А. Жакі натрапив на окремі, нез'єднані фрагменти двох пристінних лізен, трапезіподібного обрису в плані. Одна з них знаходилася напроти апсиди, інша — при самій апсиді, справа від неї. Поміж цими лізенами, напроти входу до ротонди, З. П'яновський виявив основу третьої, аналогічної за формою, а в наві — муровані залишки двох округлих колон (Ø близько 80 см) на квадратних базах (рис. 1.18, б).

Другу Перемишльську ротонду, такого самого планувального типу, виявили під апсидною частиною перемишльського кафедрального собору св. Миколая Т. Фразік¹⁰⁹ та А. Куниш¹¹⁰ (рис. 1.20, а), які датували пам'ятку серединою XII – першою половиною XIII ст., Іоаннісян О. – XI ст.¹¹¹.

¹⁰³ Sosnowska E. Rotunda i palatium na wzgórzu zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982–1985 // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1992. – Т. XXXVII. – Zesz. 1. – S. 55–61.

¹⁰⁴ Rodzińska-Chorąży T. Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań // Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 9–11. V. 1995. – Rzeszów, 1995. – S. 133–149.

¹⁰⁵ Ауліх В.В. До історії давньої галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині: Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліяновича Смішка. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 82–83.

¹⁰⁶ Лукомський Ю., Петрик В. Княжий замок в Перемишлі // Перемиські дзвони. – 1993. – № 10–12. – С. 2–6.

¹⁰⁷ Рожко М.Ф. Центричні храми в історії розвитку галицької архітектурної школи X–XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич, 1998. – С. 135–138.

¹⁰⁸ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 18, 57.

¹⁰⁹ Frazik J.T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1962. – R. XXIV, zesz. 2. – С. 222–225.

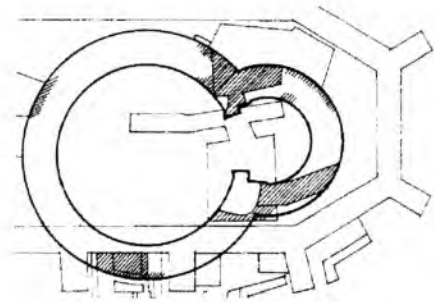
¹¹⁰ Kunysz A. Wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie starego miasta w roku 1961 // Rocznik przemyski. – Przemyśl, 1962. – Т. IX, zesz. 2. – С. 352–361.

¹¹¹ Иоаннісян О.М. К вопросу об интерпретации перемишльских ротонд // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. Киев, апрель, 1981. – К., 1981. – С. 121–122; Иоаннісян О. М. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши // Acta Archaeologica Carpatica. – Cracoviae, 1988. – Т. XXVII. – С. 214–216.

¹¹² Rodzińska-Chorąży T. Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań // Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 9–11. V. 1995. – Rzeszów, 1995. – S. 133–149.

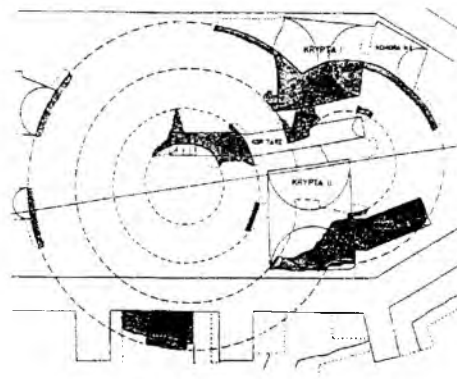
¹¹³ Fenczak A.S. Kwestia chronologizacji budowy rotundy Św. Mikołaja w Przemyślu // Rocznik przemyski. – Przemyśl, 1997. – Т. XXXIII, zesz. 3: Historia. – С. 121–138.

¹¹⁴ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучко. – Львів, 1998. – С. 18, 57.

а

Рис. 1.20. Ротонда св. Миколая в Перемишлі,
план фундаментних залишків:
а – (за А. Кунишем та Й. Фразіком);
б – (за З. П'яновським та М. Проксою)

б

Ця обставина дала змогу авторам провести широкий аналіз ротонд з внутрішніми колонами та висловити деякі нові міркування щодо інтерпретації пам'ятки¹¹⁵.

Залишками ротонди вважалися старіші фундаментні фрагменти, виявлені при розкопках шестистовпого храму в урочищі "Стара катедрa" у Володимирі на Волині. Джерелом цього припущення стала інформація Є. Дверницького, який описав фундаментні залишки старішої споруди, зокрема фрагмент напівкруглого муру такого самого радіуса, як середня нава пізнішої церкви¹¹⁶. Цей опис дав підстави О. Цинкаловському інтерпретувати округлий фрагмент фундаменту як залишки церкви-ротонди IX–X ст., яка була резиденцією єпископів Мефодіївської доби¹¹⁷. Залишками ротонди вважав згаданий фрагмент і Г. Логвин¹¹⁸. Проте повторні археологічні дослідження П. Раппопорта 1975 р. доводять помилковість припущень О. Цинкаловського. Розкопками уточнено форму плану старішого храму, який виявився невеликою безстовповою церквою з однією апсидою. З трьох боків його охоплювали галереї, завершені від сходу апсидами¹¹⁹.

Археологами виявлено і багато дерев'яних ротонд. До такого типу об'єктів належить *Воскресенська церква в Давньому Галичі*, яку в 1884 році виявив Л. Лаврецький. Дослідивши фундамент, І. Шараневич описав його як восьмикутний. В. Антонович, який у 1885 р. оглядав галицькі розкопки, вважав ці фундаменти залишками веж, які охороняли підступи до граду чи приміських монастирів¹²⁰.

У 1941 р. залишки досліджував Я. Пастернак. Відкритий фундамент виявився дуже знищеним, грані та кути не прочитувалися (рис. 1.21). Драган М. запропонував кілька варіантів реконструкції плану споруди, один з яких у вигляді мурованої ротонди з трьома апсидами було опубліковано¹²¹. Логвин Г. допускав, що відкрита на "Воскресенському" споруда була ротондою з шістьма апсидами в товщі стіни¹²².

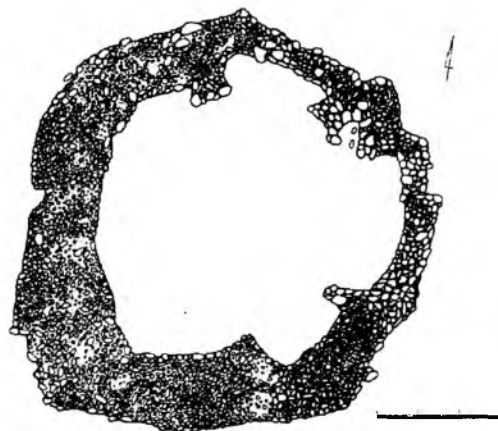

Рис. 1.21. Воскресенська церква у Галичі,
план фундаментів (за Я. Пастернаком)

¹¹⁵ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda Św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998. – 90 s.

¹¹⁶ Дверницький Е. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина. – К., 1887. – Т. XVII. – Январь. – С. 36–50.

¹¹⁷ Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. – Крем'янець, 1938. – С. 7–9; Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто, 1975. – 124 с.

¹¹⁸ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 40.

¹¹⁹ Раппопорт П.А. Раскопки церкви "Старая катедрa" во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С. 384–385; Раппопорт П.А. "Старая катедрa" в окрестностях Владимира-Волынского // Советская археология. – М., 1977. – № 4. – С. 253–266.

¹²⁰ Шараневич И. Указания в писанных источниках а особно в документах и актах до археологических исследований. – Львов, 1886. – Ч. I–II. – С. 74; Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1885 i 1885. – Lwów, 1886. – С. 75–76.

¹²¹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Львів – Краків, 1944. – С. 30–31, 78–79.

¹²² Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 40–41.

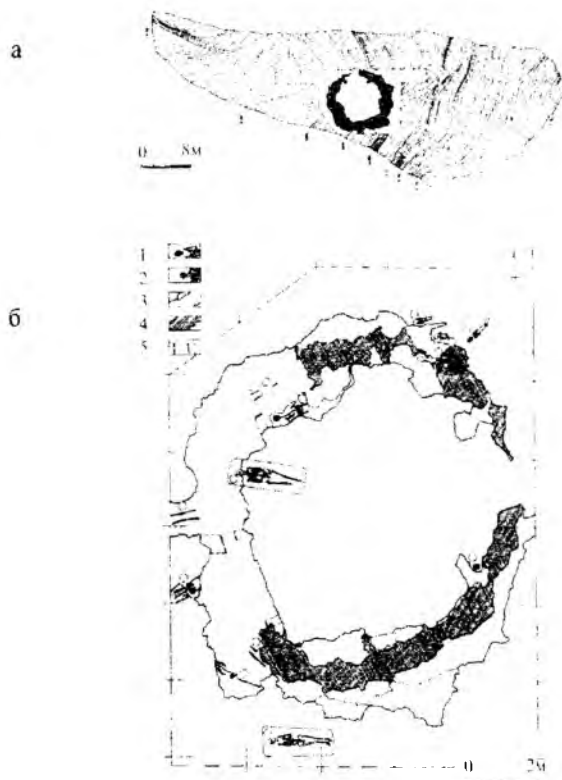

Рис. 1.22. Воскресенська церква у Галичі:
а – плато урочища “Воскресенське” з планом розкопу;
б – план фундаментів:

- 1 – поховання, синхронні з будівлею храму;
- 2 – поховання, здійснені після руйнування храму;
- 3 – загальні контури розсипів річкового каменю (ріняку);
- 4 – ядро фундаментів, забутоване уламками мергелю;
- 5 – фрагменти контуру підстави фундаментів
(за Ю. Лукомським)

Подібною в плані до Горянської ротонди (шестиконха чи п'ятиконха) бачили її також М. Фіголь¹²³ і В. Ярема¹²⁴.

Лукомський Ю. в черговий раз розкрив фундаменти у 1989 р. і ствердив, що церква була не мурованою, а дерев'яною, багатокутною в плані¹²⁵ (рис. 1.22, а, б). Могитич І. уявляв церкву у вигляді дерев'яної восьмигранної ротонди¹²⁶.

У Давньому Галичі була, очевидно, ще одна аналогічна споруда. У друкованих працях І. Шараневича згадується побіжно про фундаменти восьмикутної форми в плані, які він вважав за рештки *церкви св. Юрія*¹²⁷. Не виключено, що йдеться про ще одну дерев'яну ротонду-октагон. Проте Я. Пастернак стверджував, що до його розкопок 1939 р. ніхто в урочищі “Юрїївське” досліджень не робив¹²⁸. Згаданих І. Шараневичем фундаментних залишків він не бачив. Галицьку Юрїївську церкву опосередковано можна пов'язати з повідомленням Літопису Руського, датованого 1262 р. Літопис згадує, що у Галич, до князів Данила і Василька, приїхав литовський князь Войшелк. Тоді ж він охрестив Юрія Львовича¹²⁹. Цілком імовірно, що хрещення відбувалося у Галицькій Юрїївській церкві.

Ще одну дерев'яну ротонду дослідив у 1981–1982 рр. Б. Томенчук. Її було виявлено на *городищі “Замчище” в селі Олешковій* Снятинського району на Івано-Франківщині. Це була велика дерев'яна споруда з внутрішнім опорним кільцем та виділеними від сходу трьома апсидами (рис. 1.23, а, б)¹³⁰.

¹²³ Фіголь М.П. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 135–140.

¹²⁴ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України. – Львів, 1998. – С. 20, 21, 57.

¹²⁵ Лукомський Ю.В. Памятники галицкого зодчества. Новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 81–82.

¹²⁶ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1999. – С. 4, 7.

¹²⁷ Шараневич И. Указания в писанных источниках а особно в документах и актах до археологических исследований. – Львовъ, 1886. – Ч. I–II. – С. 4; Шараневич И. Известие о результате исследовательных раскопок в рубежах древле-княжеского города Галича предпринятых в гг. 1886–1888. – Львовъ, 1888. – С. 2.

¹²⁸ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Львів – Краків, 1944. – С. 155–160.

¹²⁹ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 424.

¹³⁰ Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 90–92; Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешковій на Пруті // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87–96; Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 7–22; Томенчук Б.П. Олешковская ротонда (уникальний памятник древнерусского деревянного зодчества) // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 79–81; Томенчук Б. Дерев'яні храми галицького князівства // Скрипторій історичної прози. – Львів, 1997. – Т. VI. – Ч. 7–9 (73–75). – С. 520–522.

О. Іоаннісян припустив, що замовником Олешківської ротонди був візантійський царевич Андронік, який в кінці 1164 р. змушений був утекти до галицького князя Ярослава Осмомисла¹³¹. Пам'ятку також аналізував І. Могитич¹³².

Рештки фундаментів дерев'яного храму Княжої доби виявив у 1994 р. на дитинці Звенигорода І. Свєшніков. Це були, як припускає автор, залишки князівської церкви XII ст., зруйнованої у 1241 р. під час нападу хана Батия.

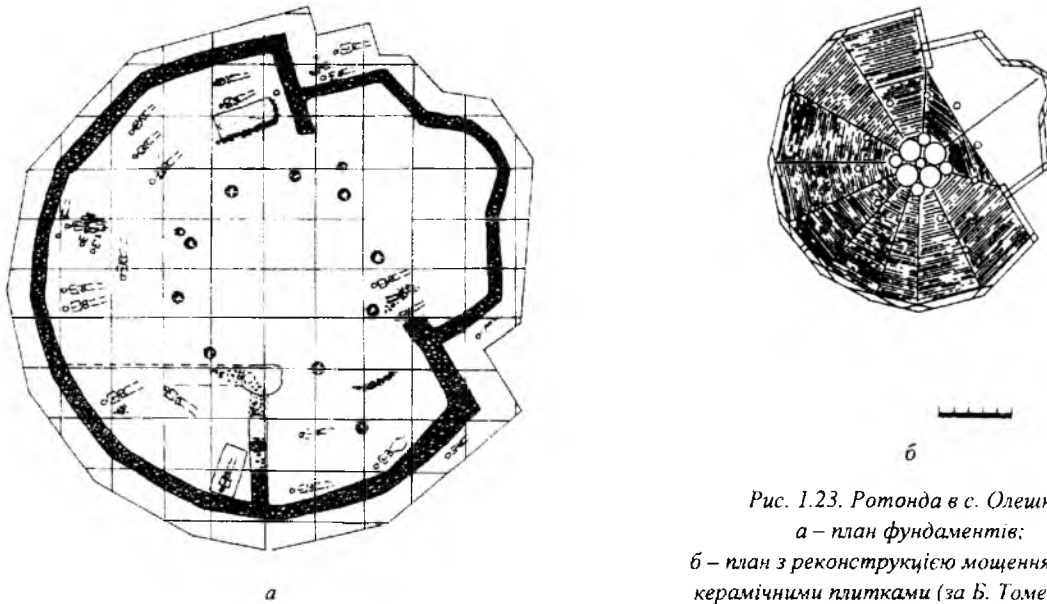

Рис. 1.23. Ротонда в с. Олешки:
а – план фундаментів;
б – план з реконструкцією мощення підлоги
керамічними плитками (за Б. Томенчуком)

Споруду він описує як тридільну, з прямокутним бабинцем, прямокутним нефом та віттарною частиною (форму в плані не вказано)¹³³. В публікаціях І. Могитича зустрічаємо зображення реконструйованого плану, особливою якого є зрізані кути зрубу нави та віттарного зрубу. Підвалини зображено без кутового зрізу. Таке трактування споріднює будівлю з дводільною ротондою, до якої від заходу долучено прямокутний притвір (рис. 1.24)¹³⁴.

Фундаменти дерев'яної церкви виявлено у 1990 р. на території укріпленого ремісничого посаду давньоруського городища в с. Буківній на Дністрі. За описом Б. Томенчука, церква була тридільною, з трапезіє-подібною, розширеною назовні, апсидою, прямокутним притвором та шестикутною навою¹³⁵ (рис. 1.25. а, б). І. Могитич трактує форму нави як восьмигранну¹³⁶ (рис. 1.25. в).

Дерев'яну монастирську церкву св. Онуфрія було досліджено в урочищі "Онуфрїївщина" у Володимирі на Волині. Дверницький Є.¹³⁷ та Теодорович Н.¹³⁸ сповіщають про основні події, пов'язані з монастирем після першої згадки у 1578 р. Коли церква припинила існування – невідомо, проте у "Візиті" 1695 р. стверджується, що в ній через поганій стан не можна було здійснювати літургію.

¹³¹ Иоаннисян О. Об одном эпизоде византийско-венгеро-галицких отношений во второй половине XII в.: Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р." – Львів, 1993. – С. 68–70.

¹³² Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 3–20.

¹³³ Свєшніков І.К. Дослідження Звенигорода у 1994 р. // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році. – Львів, 1994. – С. 3–4.

¹³⁴ Могитич І. Нововідкрита церква у Звенигороді // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1994. – Ч. 2. – С. 55; Могитич І. Церкви Звенигорода // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1995. – Ч. 3. – С. 18–21; Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.

¹³⁵ Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 94–95, 88; Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 10, 16–17; Томенчук Б. Дерев'яні храми галицького князівства // Скрипторій історичної прози. – Львів, 1997. – Т. VI, ч. 7–9 (73–75). – С. 523.

¹³⁶ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.

¹³⁷ Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынской. – К., 1889. – С. 51–52.

¹³⁸ Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии. – Почаев, 1893. – С. 157–158.

У 1975 р. розкопки на території монастиря розпочав М. Кучінко. В результаті було локалізовано місце храму¹³⁹. Розкопками А. Пескової у 1982 р. було розкрито дуже поруйновані залишки. Як вказує дослідниця, ймовірні габарити храму (15,0×10,0 м) було визначено методом біолокації¹⁴⁰. За твердженням І. Могитича, церква була дводільною, зі зрізаними наріжниками, відтворюючи в зрубі тип простої ротонди з тричвертною апсидою¹⁴¹ (рис. 1.26).

Отже, у літературі згадуються п'ятнадцять храмів, які було виявлено археологічно. Серед них: план старішого храму, так званої "Старої катедри" у Володимирі на Волині, був потрактований цілком округлим помилково.

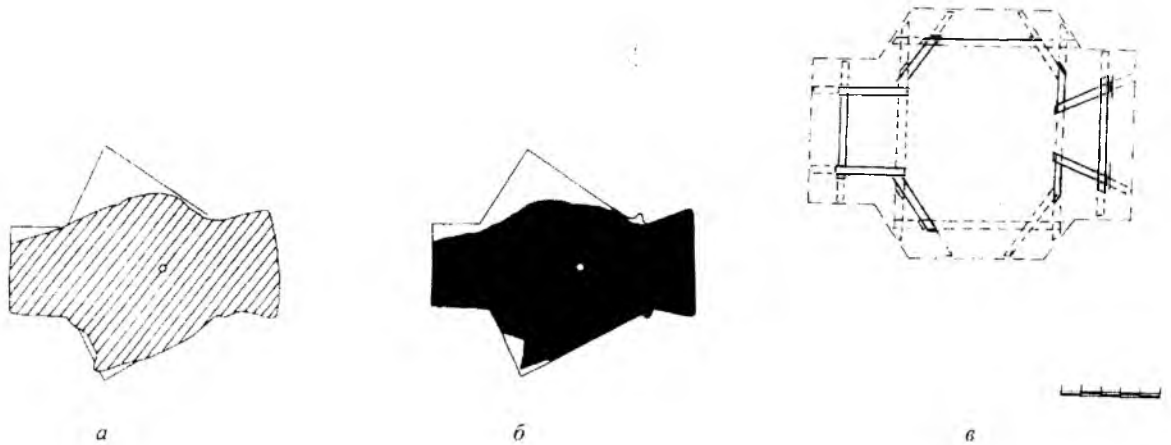

Рис. 1.25. Церква в с. Буківній:
а, б – варіанти археологічних планів (за Б. Томенчуком);
в – реконструкція плану (за І. Могитичем)

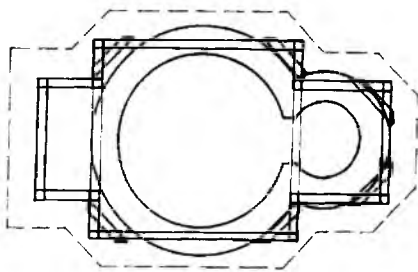

Рис. 1.24. Церква на дитинці Звенигорода,
зіставлена з Миколаївською ротондою в Перемишлі
(за І. Могитичем)

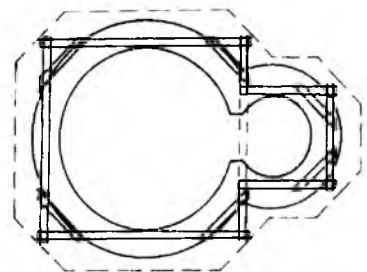

Рис. 1.26. Церква св. Онуфрія у Володимирі,
зіставлена з Миколаївською ротондою в Перемишлі
(за І. Могитичем)

Вісім досліджених храмів-ротонд були мурованими спорудами: 1) галицький квадрифолій "Полігон", виявлений в урочищі "Карпів Гай"; 2) галицька церква св. Пророка Іллі; 3) церква св. Бориса і Гліба?, виявлена на полі "Мурованка" у с. Побережжя; 4) церква св. Катерини?, виявлена в садибі Трубешьких у Києві; 5) ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища у Києві; 6) церква Архистратига Михаїла у Володимирі; 7) ротонда на Замковій горі у Перемишлі; 8) Миколаївська ротонда у Перемишлі. Ще шість досліджених археологічно споруд вважаються дерев'яними храмами-ротондами: 1) церква Воскресення у Галичі; 2) церква св. Юрія у Галичі; 3) ротонда, виявлена в с. Олешки Снятинського району Івано-Франківської області; 4) церква, виявлена на дитинці Звенигорода; 5) церква, виявлена на території укріпленого ремісничого посаду літописного міста Биковен (с. Буківна Глумацького району Івано-Франківської області); 6) церква св. Онуфрія у Володимирі.

¹³⁹ Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С. 349–350.

¹⁴⁰ Пескова А.А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимире-Волынском // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 315–316.

¹⁴¹ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.

Храми-ротонди відомі також і з іконографії. У виданні “Сказанія о святых Борисі і Глібі” І. Срезневського зображення храму-ротонди зустрічається дев’ять разів¹⁴². Ці мініатюри згадувалися як у вітчизняних, так і в іноземних дослідженнях. І. Шараневич, згадуючи ці мініатюри, не виключав можливості поширення ротонд з Русі на Захід¹⁴³. Для Ф. Заплеталя згадані зображення ротонд були аргументом на користь східного походження горянської ротонди¹⁴⁴.

Залозецький В. категорично заперечував іконографічну правдивість мініатюр¹⁴⁵. Січинський В. вважав, що на мініатюрах зображено реальні храми XI ст.¹⁴⁶ Каргер М. зауважив, що мініатюри “Сказанія” із зображенням ротонд ілюструють текст, який стосується спорудження дерев’яних Борисоглібських храмів¹⁴⁷. Таку можливість не виключав Я. Боровський¹⁴⁸. Згадані дев’ять зображень ротонд відтворюють вигляд двох церков. У чотирьох випадках зображено церкву-ротонду св. Василя Великого у Вишгороді (рис. 1.27, а, б та 1.28, а, б). Ці мініатюри змальовують події, що передують пожежі цієї церкви. Після пожежі було збудовано “церковцо малу”, або ж “кліту малу”.

Ще одна мініатюра, яка зображає ротонду, ілюструє сон Мироніга, у якому йому явилися святі Борис та Гліб (рис. 1.29). Мироніг побудував п’ятиверху церкву, яка простояла двадцять років, після чого князь Ізяслав побудував новий одноверхий храм. Одночасно було запроваджено празник святых Бориса і Гліба. На мініатюрах цей одноверхий храм також зображено у вигляді ротонди (рис. 1.30, а, б та 1.31, а, б).

Рис. 1.27. Вишгородська церква св. Василя Великого на мініатюрах рукопису XIV ст.

“Сказаніє о святыхъ Борисі і Глібі” (аркуш 115):
а – вгорі (варяг наступив на гріб святых Бориса і Гліба і вийшло полум’я з гробу святых і опалило йому ноги);
б – внизу (варяг показує обпалені ноги своїй дружніні)
(за І. Срезневським)

Рис. 1.28. Вишгородська церква св. Василя Великого на мініатюрах рукопису XIV ст.

“Сказаніє о святыхъ Борисі і Глібі” (аркуш 117):
а – вгорі (загорілася церква святых Бориса і Гліба і виносять все з церкви);
б – внизу (беруть моці святых мучеників Бориса і Гліба і несуть до нової церкви)
(за І. Срезневським)

¹⁴² Срезневский И.И. Сказания о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века. – СПб., 1860. – Арк. 115, 117, 119, 121, 125, 128.

¹⁴³ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne starożytnego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882. – Lwów. 1883. S. 130–131, 189, 192.

¹⁴⁴ Zapletal F. Horjanská rotunda. – Olomouc, 1923. – С. 35–42.

¹⁴⁵ Залозецький В. Церква-мавзолей Св. Бориса і Гліба у Вишгороді під Києвом // Стара Україна. – Львів, 1924 Ч. VII–VIII. – С. 100–101.

¹⁴⁶ Січинський В. Ротонди на Україні: Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української АН раніш українського наукового товариства в Києві. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 68–72.

¹⁴⁷ Каргер М.К. К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде // Советская археология. – М. – Л., 1952. – Т. XVI. – С. 97–98.

¹⁴⁸ Боровский Я.Е. Светские постройки. Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 185–186.

Рис. 1.29. Вишгородська церква св. Василя Великого на мініатюрах рукопису XIV ст.
 "Сказаніє о святыхъ Борисі і Глібі" (аркуш 121)
 (Миронігу з'явилися у сні святі Борис і Гліб і зіцлили йому ногу)
 (за І. Срезневським)

Рис. 1.30. Вишгородська церква святих Бориса та Гліба на мініатюрах рукопису XIV ст.
 "Сказаніє о святыхъ Борисі і Глібі" (аркуш 125):
 а – вгорі (задумав Ізяслав побудувати церкву нову святим страстотерцям у один верх);
 б – внизу (задумав Ізяслав поставити церкву нову святим страстотерцям у один верх, і по літургії скликав князь на обід митрополитів і пресвітерів) (за І. Срезневським)

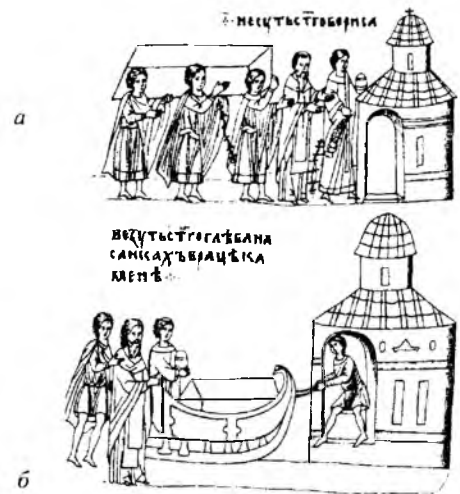

Рис. 1.31. Вишгородська церква святих Бориса та Гліба на мініатюрах рукопису XIV ст.
 "Сказаніє о святыхъ Борисі і Глібі" (аркуш 128):
 а – вгорі (і відтоді утвердився такий празник...; несуть святого Бориса);
 б – внизу (везуть святого гліба на санках в раці кам'яній) (за І. Срезневським)

Починаючи з видання Л. Зелінського, в науковому обігу з'явилася літографія 30-х років XIX ст., яка зображала монастирську церкву св. Онуфрія в Лаврові з центральною частиною у вигляді ротонди¹⁴⁹ (рис. 1.32, а). В одному з найраніших описів Онуфріївської церкви Ф. Лобеський також стверджував, що центральна частина була ротондальною й завершувалася великою банею¹⁵⁰. У М. Голубця зустрічаємо реконструкцію плану храму з округлою навою¹⁵¹ (рис. 1.32, б). Січинський В., вивчаючи українські ротонди, спираючись на публікацію М. Голубця, не виключав можливості, що давніше церква св. Онуфрія була ротондальною спорудою¹⁵².

¹⁴⁹ Lwówianin. Przeznaczony krajowym i zagranicznym wiadomościom. Wydany w połączeniu prac miłośników nauk / Redaktor Ludwik Zieliński. – Lwów, 1842. – Zesz. VI.

¹⁵⁰ Lobeski F. Monaster OO. Bazylianów nad Dobromilem w obwodzie Sanockim // Rozmaitości. Piśmo dodatkowe przy Gazecie Lwówskiej. – Lwów, 1858. – Cz. 46 Dnia 17 Listopada. – S. 361–368; Cz. 47. Dnia 24 Listopada. – S. 369–376; Lobeski F. Monaster OO. Bazylianów w Lawrowie w obwodzie Samborskim // Rozmaitości. Piśmo dodatkowe przy Gazecie Lwówskiej. – Lwów, 1859. – Cz. 1. Dnia 5 Stycznia. – S. 1–4.

¹⁵¹ Голубець М. Лаврів (замість комунікату) // Діло. – Львів, 1925. – Ч. 221 (10604). – С. 2; Ч. 222 (10605). – С. 2–3; Ч. 223 (10606). – С. 2–3; Ч. 224 (10607). – С. 2–3; Ч. 225 (10608). – С. 2–3; Голубець М. Лаврів (історично-археологічна студія) // Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1926. – Т. II. – Вип. 1–2. – С. 30–69; Львів, 1927. – Т. II. – Вип. 3–4. – С. 317–335.

¹⁵² Січинський В. Ротонди на Україні // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української АН раніш українського наукового товариства в Києві. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 85–87.

Проте в окремій праці, описуючи Лаврівський монастир, Січинський В. визнав рисунок 30-х років XIX ст. недостовірним¹⁵³ (рис. 1.33, а). Сучасні обмірні фіксації та археологічні дослідження церкви св. Онуфрія не підтвердили її можливої первісної ротондальності або появи округлої нави на якомусь етапі перебудов. Попри розбіжності у датуванні окремих частин храму, збігається інтерпретація форми його плану за натурними дослідженнями І. Могитича¹⁵⁴ (рис. 1.33, в) та М. Рожка¹⁵⁵ (рис. 1.33, б).

Отже, з іконографії відомо три храми-ротонди. Два з них – зображення Вишгородських дерев'яних храмів св. Василя Великого та св. Бориса і Гліба. Ротондальність нави у церкві св. Онуфрія у Лаврові, відомої за літографією, опублікованою у 1842 р., не підтвердили новітні археологічні дослідження. У книжкових мініатюрах відомі також й інші зображення храмів-ротонд. Проте вони не пов'язуються у літописному тексті з конкретними об'єктами, а тому у різних дослідженнях їх інтерпретація не збігається.

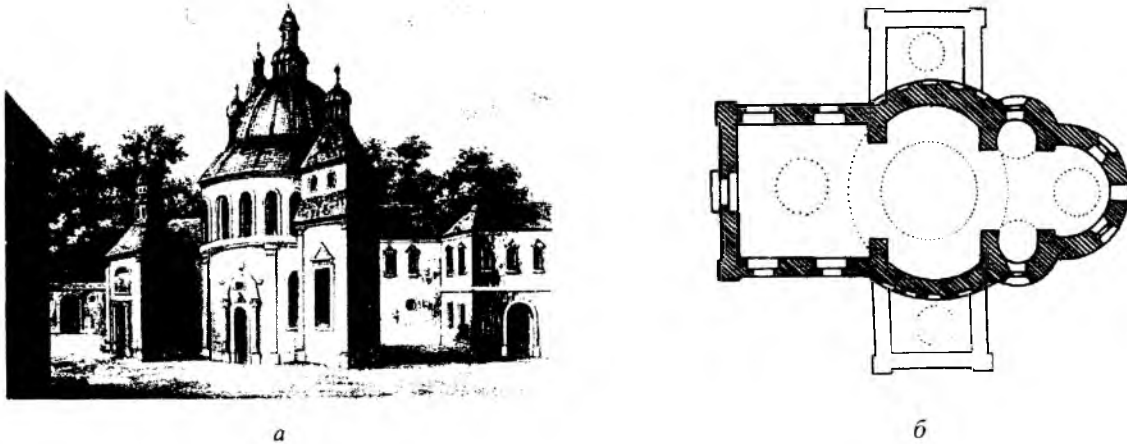

Рис. 1.32. Церква св. Онуфрія в Лаврові:
а – зображення церкви на літографії 1842 р.;
б – реконструкція плану церкви (за М. Голубцем)

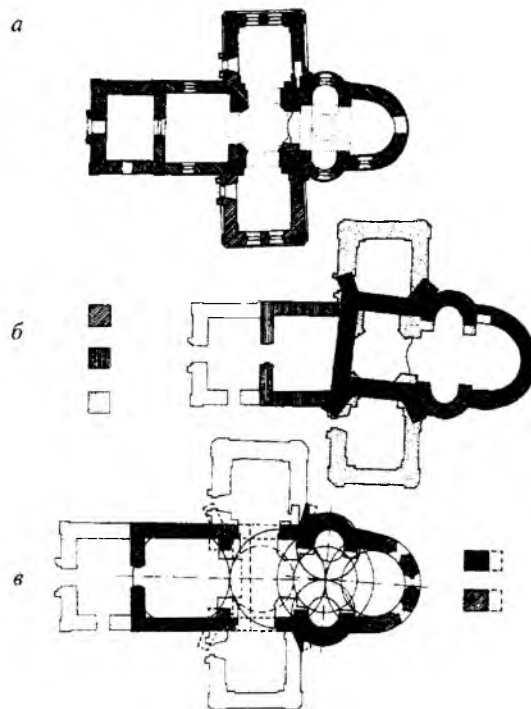

Рис. 1.33. Церква св. Онуфрія в Лаврові: а – обмірний план (за В. Січинським);
б – план церкви з будівельною періодизацією (за М. Рожком);
в – план церкви з будівельною періодизацією (за І. Могитичем)

¹⁵³ Січинський В. Архітектура Лаврова: Бібліотека "Записок чину св. Василя В.", – Львів, 1936. – Ч. 16. – С. 1–33.

¹⁵⁴ Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставриція", – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 12–16.

¹⁵⁵ Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря // Лавра Чесних Монахів Студийського Уставу. – 1999. – Ч. 9 (11). – С. 37–43.

1.2. Аналіз проблематики дослідження храмів-ротонд

Найдокладніше в літературі висвітлювалася історико-архітектурна проблематика. Незважаючи на це, багато питань трактуються по-різному. Серйозною перепоною у подальших дослідженнях є, зокрема, неконкретність *датування пам'яток*, переважна більшість об'єктів датується дуже широко. Багато припущень щодо датування пам'яток взагалі не аргументуються або ж подаються з недостатньою аргументацією. Висловлювані з певним застереженням припущення в подальших публікаціях без додаткових аргументів переводяться в розряд доданого факту.

Особливо проблематичним є датування так званих "порубіжних" ротонд. Висловлене А. Жакі у ствердній формі припущення, що перемишльський замковий комплекс міг повстати лише в проміжку польського володарювання "tylko w okresie polskich rządów"¹⁵⁶, виникає не з аналізу археологічних знахідок чи стратиграфії, а з недоведеного переконання, що його взоровано на передроманський ансамбль Острова Ледницького, а не навпаки, "Biorąc pod uwagę, iż raczej założenia przemyskie wzorowano na lednickich, niż odwrotnie"¹⁵⁷. У спробах датування Миколаївської перемишльської ротонди також простежується необґрунтоване намагання укласти її будівництво у часові проміжки (зауважимо, дуже короткі) польського володіння містом.

Вежу з каплицею-ротондою в с. Стопл'є під Холмом датують з розривом у чотири століття – від X до початку XIV ст. Основною перепоною в датуванні побудови об'єкта є неусталеність поглядів щодо часу появи техніки мурування з брускової цегли. Широке датування характерне і для пам'яток, досліджуваних в межах сучасних українських кордонів. У датуванні існуючих до сьогодні ротонд конкретики значно менше, ніж в об'єктів, збережених на рівні фундаментів й досліджених археологічно. Вочевидь, висновки археологів мають бути вирішальними, хоча в деяких випадках вони також потребують конкретизації. Наприклад, розкопками 1989 р. в Горянах виявлено середньовічний культурний шар X–XIII ст.¹⁵⁸. Однак ствердження цього факту не дає можливості звизити датування ротонди.

Питання датування пам'яток нерозривно пов'язуються з питаннями їх *релігійно-культурної належності* й передусім стосується так званих "порубіжних" ротонд, походження яких розглядається через призму національно-політичних амбіцій.

Вивчення проблеми релігійно-культурної належності ротонд у контексті виключно зовнішніх впливів необґрунтовано звужує її до пошуків іноземного замовника. Однозначна спрямованість подібних досліджень викликає контраверсійні гіпотези. Певна тенденційність простежується, зокрема, в працях О. Іоаннісяна. Стверджуючи, наприклад, що Горянська ротонда "...представляет собой классический именно для венгерской архитектуры тип центрального храма и целиком лежит в русле развития архитектуры средневековой Венгрии", дослідник покликається на працю В. Герверс-Мольнар¹⁵⁹. Однак висновки згаданої авторки стосовно походження цієї пам'ятки є далеко не такими однозначними. Дослідниця виділяє групу з трьох пам'яток (Горяни, Карча (Карчава), Кішомбор), розташованих вздовж річки Тиси, й вказує, що ця група дуже різниться від ротондальних церков центральноєвропейського походження. На її думку, їх походження слід пов'язувати з візантійським середовищем на Балканах¹⁶⁰.

Бракує також аргументів і для припущення В. Пуцка, що Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких, є Храмом Діви Марії, спорудженим у Києві ірландськими монахами-бенедиктинцями. Механічне поєднання історичного факту існування латинського храму в Києві з фактом поширення ротонд з центральним опорним стовпом у Центральній та Північній Європі не доводить чужоземне походження замовника. А отже, питання впливів необхідно розглянути виключно в площині наукової аргументації, уникаючи упередженості та беззастережної довіри "загальноприйнятим" постулатам.

Особливу увагу необхідно звернути на суперечності у визначенні *призначення ротонд*. Дві київські ротонди були інтерпретовані авторами досліджень як світські будівлі. Виявлена на території садиби Трубецьких ротонда вважалася залогом для нарад князя з боярами. Ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі, інтерпретувалася як палац княгині Ольги. Лише згодом виникли припущення, що вони могли бути храмами. Деякі дослідники вважали окремі галицькі ротондальні пам'ятки вежами, що охороняли підступи до міста чи приміських монастирів. Вежами вважали квадрифолій "Полігон" та восьмигранні будівлі, виявлені в урочищах "Воскресенське" та "Юріївське". Необхідно критично зважити як на аргументи, наведені на користь сакрального статусу споруди, так і на ті, що вказують на її світське чи оборонне призначення.

¹⁵⁶ Zaki A. Wczesnopiastowskie budowle Pszemyśla i problem ich konserwacji // Ochrona zabytków. – Warszawa. 1961. – R. XIV, z. 1–2 (52–53). – S. 38–49.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Пеняк С.І. До виникнення та ранньої історії Ужгорода: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 211–213.

¹⁵⁹ Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 105.

¹⁶⁰ Gervers-Molnár V. A középkori magyarország rotundái. – Budapest, 1972. – P. 87. 88.

Аналіз праць попередників доводить, що, незважаючи на спрямування досліджень, передусім в руслі історико-архітектурної проблематики, багато актуальних питань залишаються невирішеними. Оскільки джерельна база історико-архітектурних досліджень має обмежений характер, то насамперед необхідно продовжити натурні обстеження відомих та нововідкритих пам'яток. Проте з огляду літератури випливає, що не опрацьованими залишаються й наявні матеріали натурних фіксацій. Опубліковані обмірні креслення храмів-ротонд в основній своїй масі докладно не аналізувалися. Саме тому перспективи дослідження відомих українських храмів-ротонд окреслюються передусім конкретикою архітектурно-композиційного аналізу. Саме це питання залишилося без достатньої уваги. Не визначалися *міри, членування та співвідношення (пропорції), застосовані у розбивці плану та компонуванні об'єму храмів-ротонд* за окремими винятками.

Порівняльний аналіз закономірностей побудови планувальної та об'ємно-просторової структури архітектурної форми різних пам'яток може дати додаткові аргументи для вирішення суперечностей історико-архітектурної проблематики. Зокрема, визначення будівельних мір храмів-ротонд (східного чи західного походження) дає підстави і аргументи для вирішення питання походження архітектурно-будівельної та релігійно-культурної традиції, яку репрезентує пам'ятка.

Оскільки більшість пам'яток збереглася на рівні фундаментів, то застосовані у будівництві міри, членування та співвідношення (пропорції) можливо дослідити насамперед у їх планувальних вирішеннях. Визначення принципів та дій компонування об'єму є гіпотетичним, тому *графічні реконструкції* ротонд як планувальні, так і просторові є необхідною складовою дослідження. Окрім того, відомі гіпотетичні реконструкції виконувалися переважно надто схематично.

Висновки до розділу

1. Загалом з літератури відомо 23 пам'ятки ротондового типу, а саме:

Збережені до сьогодні пам'ятки

ротонда Василя Великого у Володимирі;
каплиця Спаса (Преображення Господнього) на вежі у с. Столи'є коло Холма;
ротонда св. Миколая в Горянах під Ужгородом;
ротонда св. Трійці в Черняхівцях під Збаражем;
церква Покрови у Сутківцях Ярмолинецького району Хмельницької обл.

Виявлені археологічно пам'ятки

муровані

квадрифолій "Полігон", виявлений в урочищі "Карпів Гай" у Галичі;
ротонда св. Пророка Іллі у Галичі;
ротонда св. Бориса і Гліба, виявлена на полі "Мурованка" у Побережжі;
ротонда св. Катерини?, виявлена на території колишньої садиби Трубецьких у Києві;
ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі;
ротонда Архистратига Михаїла у Володимирі;
ротонда на Замковій горі у Перемишлі;
ротонда, виявлена під апсидою костелу св. Миколая у Перемишлі;

дерев'яні

церква Воскресення у Галичі;
церква св. Юрія у Галичі;
ротонда, виявлена в с. Олешки Снятинського району Івано-Франківської обл.;
церква, виявлена на дитинці Звенигорода;
церква, виявлена на території укріпленого ремісничого поселення літописного міста Биковен (с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської обл.);
церква св. Онуфрія у Володимирі.

Ротонди, відомі за іконографією

церква св. Василя Великого у Вишгороді;
церква св. Бориса і Гліба у Вишгороді.

Об'єкти, що помилково вважалися ротондами

старіша церква, виявлена в урочищі “Стара Катедра” у Володимирі;
церква св. Онуфрія у Лаврові Старосамбірського району Львівської обл.

2. У літературі най докладніше опрацьовувалися питання датування храмів-ротонд (визначення дат побудов, перебудов та руйнувань), питання їх належності (визначення походження архітектурно-будівельної та релігійно-культурної традиції, яку репрезентує пам'ятка) та питання призначення (визначення характеру первісного використання пам'ятки). Водночас вирішення цих питань у різних дослідженнях є суперечливим.

3. Перспективи дослідження окреслюються передусім конкретикою архітектурно-композиційного аналізу храмів-ротонд. Зокрема, вимагають дослідження закономірності побудови структури архітектурної форми храмів-ротонд. Зважаючи на те, що переважна більшість пам'яток збереглася на рівні фундаментів, необхідною складовою їх вивчення є планувальні та просторові гіпотетичні реконструкції ротонд.

Розділ 2 МЕТОДИКА ТА ПОСЛІДОВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ

Методика виконання завдання полягає: а) в аналізі праць, у яких акумульовано відомості про досліджувані храми; б) у вивченні матеріалів досліджень сакральних об'єктів та в аналізі їх існуючого стану; в) у вивченні планувальних та просторових аналогів; г) у відтворенні їх планувальної композиції та реконструкції поземних планів по рівнях; д) у визначенні співзалежностей між планувальною та об'ємно-просторовою композицією храмів; е) у виконанні графічних об'ємно-просторових реконструкцій храмів.

2.1. Методика вивчення стану наукової розробки проблеми

Структура вивчення стану наукової розробки проблеми. У дослідженні використовувалися як загальнонаукові методи дослідження (емпіричні – обстеження, опис; теоретичні – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення тощо), так і спеціальні професійні методи архітектурного аналізу. Вибір напрямку дослідження здійснювався за табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Структура вивчення стану питання

Аналіз теми		
Збір матеріалів по темі		
Систематизація матеріалів по темі		
Відбір та узагальнення		
↓	↓	↓
Відокремлення завдань від дотичних питань	Конкретизація мети дослідження	Визначення місця теми у більш загальній тематиці
↓		
Вибір напрямку дослідження		

Збір матеріалів по темі (методи камеральних та натурних досліджень). Збір наукової літератури має за мету визначити максимально повний перелік храмів-ротонд, які залучаються чи залучалися до української архітектурної спадщини, та систематизувати матеріали їх досліджень. Проте складність добору об'єктів полягає передусім у широкому їх датуванні. Підставою для опрацювання матеріалів дослідження того чи іншого храму-ротонди в історіографічному та джерелознавчому огляді стають не лише загальноприйняті судження щодо її належності до кола пам'яток Княжої доби, але й висловлена в одній чи декількох публікаціях поодиноким автором точка зору. У такому випадку опрацьовується також і та література, у якій висловлювалися й альтернативні судження щодо атрибуції цієї пам'ятки.

На етапі збору матеріалів дослідження храмів-ротонд досліджується історія вивчення пам'ятки, враховується історико-архітектурна та мистецька характеристика, яку давали їй дослідники, виявляються матеріали наукової фіксації та максимально детальні описи, які супроводжували її вивчення.

Матеріали архітектурно-археологічних досліджень, зосереджені переважно у спеціальних періодичних виданнях, становлять найоб'ємнішу групу опрацьованої літератури. З метою виявлення різноманітних та суперечливих трактувань й інтерпретацій опрацьовуються не лише розгорнуті аналітичні публікації, а й попередні повідомлення про виявлення пам'ятки.

Питання історії спорудження і датування збережених храмів-ротонд були висвітлені переважно вже у ринних працях XIX – початку XX ст. історико-краєзнавчого характеру. Ці праці ще не наголошували на типологічній та архітектурній специфіці досліджуваних пам'яток, проте саме у них зібрано та опрацьовано максимум відомостей історичного плану, зокрема, цитовано історичні документи та згадки легендарного характеру тощо. Перелік літератури такого плану подають і автори пізніших публікацій.

За окремими пам'ятками, атрибуція яких є недостатньо аргументованою чи гіпотетичною, додатково проводиться збір історичних даних, які дійшли до нас у вигляді документів чи графічних матеріалів як опублікованих, так і неопублікованих. Передусім вивчаються дані з будівельної історії об'єкта, свідчення про нимі втрачені елементи його архітектури. Пошукування спрямовуються на обставини виникнення пам'ятки, історії місця та місцевості, де вона знаходиться, пошук власників тощо. Аналізуються історичні початки та виявляються дані про її перебудови та ремонти, про зміни території. Важливе значення має вивчення історико-статистичних описів церков, так званих церковних візитацій. Оскільки історію пам'ятки рідко вивчається прослідкувати з вичерпною повнотою та обґрунтувати документальними свідченнями, то у випадку події

присутній елемент гіпотетичності, на якому акцентовано увагу в тексті. Положення, що мають характер припущення, завжди обумовлюються.

Історико-архівні та бібліографічні дослідження спрямовуються також і на виявлення невідомих ротондальних пам'яток. Окрім текстових документальних свідчень, аналізуються також іконографічні матеріали, які можуть містити зображення як неіснуючих споруд, так об'єктів до їх ґрунтовної перебудови. Самостійну цінність іконографічного джерела мають і кадастрові карти середини XIX ст. У цей час у практику увійшла інструментальна зйомка, яка давала можливість виконати досить точні плани сакральних споруд.

Історико-бібліографічні та історико-архівні дослідження виконуються на підставі методичних вказівок і рекомендацій¹ на етапі аналізу та систематизації матеріалів досліджень відомих та нововиявлених храмів-ротонд.

Значну увагу необхідно також приділити аналізу матеріалів натурних досліджень і фіксацій. Більшість пам'яток, які розглядаються в роботі, неодноразово обмірювалися. Проте лише фахова сучасна фіксація дає підстави для подальшого аналітичного опрацювання й, зокрема, визначення архітектурно-композиційних особливостей. Васи́лівську церкву у Володимирі-Волинському у 1946–1949 рр. детально обміряв Г. Логвин. Дослідник опублікував план, перетин та обміри північного порталу споруди². Фотограмметричні обміри каплиці на вежі в с. Столп'є було виконано в 1976–1978 рр. План на рівні ротонди-каплиці та перетини вежі опублікувала І. Кутиловська³. Детальні архітектурно-археологічні обміри ротонди в Горянах були виконані працівниками АРМ-3 (керівник майстерні М. Гайда) інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Матеріали не публікувалися⁴. Троїцька ротонда з Черниховець під Збаражем детально не обмірювалася. В публікації В. Яреми знаходимо лише схематичний план⁵. Датований І. Могитичем кінцем XIII – початком XIV ст. квадрифолій у с. Сутківцях, відомий за обмірами Е. Січинського, викресленими В. Січинським⁶.

Детально обміряними є також вісім пам'яток, досліджених археологічно. План та перетини по фундаменту, вдруге розкритого у 1979 році галицького квадрифолю “Полігон”, опублікував О. Іоаннісян⁷. Архітектурні обміри (Я. Микитин) і тахеометрична зйомка (І. Тунь) виконувалися на розкритих фундаментах дерев'яної оleshківської ротонди. План споруди подає Б. Томенчук⁸. Каргер М. опублікував плани повторно ним відкритих квадрифолю на полі “Мурованка” в с. Побережжі⁹ та Іллінської ротонди¹⁰. Друком з'явився також і план виявленої М. Каргером Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському¹¹. Обмірні креслення плану Київської ротонди, виявленої на території садиби Грубецьких, виконані архітекторами В. Щеляговим, О. Удовиченком та В. Безякіним, подають Я. Боровський та П. Толочко¹². План другої Київської ротонди опублікував В. Харламов¹³. Жакі А. публікує план Перемишльської замкової ротонди, виконаний Є. Добжанським¹⁴, а З. П'яновський та М. Прокса – перемишльської Миколаївської ротонди (рисунок К. Мусяла)¹⁵.

¹ Шепелев Л.Е. Архивные разыскания и исследования. – М., 1971. – 144 с.; Долинська М.Л. Основні групи джерел та їхній архівний пошук (картографічні джерела): Методичні вказівки. – Львів, 2002. – 13 с.; Долинська М.Л. Основні групи джерел та їхній архівний пошук (писемні джерела): Методичні вказівки. – Львів, 2002. – 14 с.

² Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волинском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 35. – Рис. 5, 6, 8.

³ Kutylowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chełmskie // Zeszyt Biura Badan i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – Lublin, 1981. – № 2, cz. II. – Rys. 7–9.

⁴ Гайда М. Архітектурно-реставраційна майстерня № 3. Хроніка // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 62–70.

⁵ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 21. – Рис. 9.

⁶ Січинський В. Сутківська твердиня // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1928. – Т. СЛ (150). – С. 174, 175, 178. – Рис. 2, 3, 4, 9.

⁷ Иоаннісян О.М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 234. – Рис. 3.

⁸ Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Оleshкові на Пруті // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 88. – Рис. 1.

⁹ Каргер М.К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1976. – Вып. 146. – С. 56. – Рис. 1.

¹⁰ Каргер М.К. Основные итоги раскопок Древнего Галича в 1955 г. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 70. – Рис. 35.

¹¹ Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волинском // Ученые записки Ленинградского ордена Ленина госуниверситета им. Жданова. – Л., 1958. – № 252: Серия “Исторические науки”. – Вып. 29. – С. 26. – Рис. 9.

¹² Боровський Я.С., Толочко П.П. Київська ротонда // Археология Киева. Исследования и материалы. – К., 1979. – С. 91. – Рис. 1.

¹³ Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева, 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 108. – Рис. 2.

¹⁴ Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Pszemyśla i problem ich konserwacji // Ochrona zabytków. – Warszawa: Kwartalnik wydawany przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, 1961. – R. XIV. – Z. 1–2 (52–53). – S. 38–49.

¹⁵ Pjanowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998. – Rys. 2.

Специфіка переважної більшості об'єктів дослідження полягає у тому, що їх законсервовано після проведення археологічних досліджень. Ця обставина накладає свій відбиток і на ступінь охоплення пам'яток натурними дослідженнями.

У процесі вивчення пам'яток обмірювалися лише існуючі маловідомі та нововиявлені ротонди, територія навколо них та будівлі на цій території. Архітектурно-археологічні обміри здійснювалися зі складанням кроків, пробивкою "нуля", власне обмірами. Обмірювалися плани по ярусах, фасади та перетини споруд. Зондажні розкриття на функціонуючих об'єктах не виконувалися. Фіксувалися передусім відкриті фрагменти кладки в місцях втрат тиньку та нетиньковані ділянки під даховими конструкціями. Натурні дослідження виконувалися на підставі методичних вказівок та рекомендацій, які висвітлюють характер попередніх робіт на пам'ятках, методику та технічні прийоми виконання обмірів у польових умовах¹⁶.

Систематизація матеріалів дослідження українських храмів-ротонд здійснювалася переважно в контексті дослідження нововиявлених пам'яток. Храми-ротонди як цілісне явище спадщини українського церковного будівництва вперше були розглянуті у праці В. Січинського. Однак група відомих українських ротондальних храмів на той час була нечисельною, а тому у дослідника не було підстав робити далекоглядні узагальнення. В. Січинський згадав лише чотири споруди Княжої доби, зокрема зображення Вишгородської ротонди, фундаменти галицької церкви Пророка Іллі, Горянську ротонду, Лаврівську монастирську церкву та кілька пам'яток пізньої доби¹⁷.

В опублікованій у другій половині 60-х років ХХ ст. академічній "Історії українського мистецтва" інформацію про українські ротонди систематизували Ю. Асеев та Г. Логвин. Однак не всі відомі на сьогоднішній час ротондальні храми були на той час відомі. Окрім того, до огляду не увійшли також перемишльські ротонди, які на той час уже було відкрито¹⁸.

Систематизації українських ротонд приділяв увагу також і О. Цинкаловський¹⁹. Дещо пізніше з'явилися публікації, у яких систематизувалися матеріали досліджень галицьких пам'яток. Зокрема, М. Фіголь розглянув чотири ротонди, виявлені у Давньому Галичі, та Олешківську ротонду. До галицької архітектурної школи він відніс також і Горянську ротонду²⁰. Історію розвитку центричних храмів галицької архітектурної школи досліджував М. Рожко. Згадуючи опосередковано 14 храмів-ротонд на території усїєї Русі, зокрема, дві київські ротонди, дослідник зосереджує увагу на галицьких об'єктах. До них він долучив як Горянську ротонду, так і ротонди Перемишля²¹. Центричні будівлі у галицькому будівництві розглядаються також у праці О. Іоаннісяна. До його огляду увійшло чотири храми з теренів Давнього Галича²². Групу волинських храмів досліджували І. та Р. Могитичі. У їх працях висвітлювалися конструктивно-технологічні особливості та питання датування Михайлівської та Василівської церкви у Володимирі-Волинському та каллиці-ротонди на вежі у с. Стопл'є, специфікою яких є застосування брускової цегли²³. Могитич І. систематизував також матеріали досліджень дерев'яних храмів-ротонд²⁴.

Широкий перелік українських ротондальних пам'яток відомий за працею О. Іоаннісяна. Проте дослідник вважав ротонди неканонічним для Русі типом храмів, а тому звужував коло пам'яток, які можна віднести до україно-руської спадщини. Згадуючи в тексті більшість відомих споруд, О. Іоаннісян наголошував, що храми

¹⁶ Михайлювский Е.В. Предпроектные натурные исследования // Методика реставрации памятников архитектуры. – М., 1977. – С. 49–58; Подьяпольский С., Бессонов Л., Беляев Т. Реставрация памятников архитектуры. – М., 1988. – С. 95–114; Барановский Е.Ю. Натурные исследования памятников архитектуры: Методические рекомендации. – М., 1993. – С. 19–46; Прибега Л.В. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. – К., 1993. – С. 41–50.

¹⁷ Січинський В. Ротонди на Україні // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української АН риніш українського наукового товариства в Києві. – К., 1929. – Т. ХХХІІ. – С. 63–91.

¹⁸ Асеев Ю.С. Архітектура середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у ХІІ–ХІІІ століттях // Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т. І. – С. 215–222; Логвин Г.Н. Архітектура ХІV – першої половини ХVІ ст. // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. ІІ. – С. 24–50.

¹⁹ Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто, 1975. – С. 14–19.

²⁰ Фіголь М.П. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 135–140.

²¹ Рожко М.Ф. Центричні храми в історії розвитку галицької архітектурної школи Х–ХІІІ ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич, 1998. – С. 135–138.

²² Іоаннісян О.М. Центрические постройки в галицком зодчестве ХІІ в. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1982. – Вып. 172. – С. 39–46.

²³ Могитич І., Могитич Р. Центричні храми княжої Волині: нові риси будівельної технології кінця ХІІ століття: Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 74–76.

²⁴ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–ХІV ст. // Вісник інституту "Українідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 3–14.

українсько-польського та українсько-угорського етнічного порубіжжя не належать до давньоруської архітектурної спадщини. Виключав він із неї і Київську ротонду, виявлену на території садиби Трубецьких. З огляду на це традицію ротондального храмування дослідник звужував виключно до західноукраїнських земель²⁵.

Література за темою дослідження систематизується по кожній пам'ятці зокрема, у хронологічному порядку, від перших історико-краєзнавчих описів до новітніх праць архітектурознавчого та архітектурно-археологічного характеру. Систематизації також підлягають матеріали натурних досліджень та фіксацій, які виконувалися попередниками і які було опубліковано у відкритому друці. В окремих випадках, коли опубліковані матеріали фіксацій були неякісно репродуковані або ж при виявленні у того чи іншого автора різничитань, інформація перевіряється за звітами по результатах натурних досліджень. Неопубліковані матеріали натурних фіксацій опрацьовуються за згодою чи за участю авторів досліджень.

Відбір та узагальнення матеріалів досліджень попередників. Класифікація храмів-ротонд здійснюється за двома критеріями: інформативністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій та обґрунтованістю їх архітектурної інтерпретації. За цими критеріями пам'ятки розділено на дві групи – достовірних та імовірних ротонд.

Матеріали натурних фіксацій достовірних ротонд дають можливість сформулювати уявлення про їх вигляд, лінійні розміри, архітектурно-конструктивні особливості, а також втрати, деформації та руйнування. Графічні зображення споруд, зарахованих до групи гіпотетичних ротонд, з різних міркувань не підлягали архітектурному аналізу. Гіпотетична складова у їх інтерпретації переважала. Немає зображень плану восьмигранної Юріївської церкви, побіжно згаданої І. Шараневичем. Плани Онуфріївської церкви у Володимирі-Волинському та церкви, виявленої на дитинці Звенигорода, опубліковано у вигляді авторських реконструкцій²⁶. Окрім того, зауважено їх незбіг з описами в опублікованих текстах археологічних звітів. Археологічний план ротонди в Буківній подано надто схематично²⁷. Реконструйований варіант плану потрібно визнати досить умовним²⁸. Лише галицька Воскресенська церква²⁹, з огляду на нові, неопубліковані дослідження, може стати предметом ширшого архітектурно-композиційного аналізу.

Копійовані з публікацій плани чи ортогональні проєкції пам'яток детально опрацьовуються на предмет виявлення похибок при передруці зображень. Деформовані сітки археологічних квадратів виправляються на комп'ютері та зводяться до визначеного масштабу. На кресленнях, приведених до конкретного масштабу за допомогою масштабної лінійки, перевіряються лінійні розміри споруди, згадані в тексті публікації. Опубліковані зображення за потреби звіряються з кресленнями в архівних звітах. Архітектурно-композиційні особливості аналізуються виключно на підставі перевірених обмірних креслень по об'єктах, які було зараховано до групи достовірних ротонд.

2.2. Методика аналізу планувальних особливостей храмів-ротонд

Найранішим прикладом аналізу планувальної композиції ротондальної пам'ятки вітчизняним дослідником є графічне зображення "Полігону" виконане Ю. Захарієвичем³⁰. Цю спробу однак не можна вважати вдалою, оскільки дослідник мав змогу обміряти лише частково розкриті фундаменти. Характер розпланування Василівської церкви у Володимирі-Волинському докладно вивчив Г. Логвин³¹. Планувальна логіка Олешківської ротонди була проаналізована І. Могитичем³². Планувальна композиція інших українських ротондальних храмів не досліджувалася. На поодиноких пам'ятках виконувався і метричний аналіз пам'яток. Про те, що

²⁵ Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 100–145.

²⁶ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 4. – Рис. 13, 14.

²⁷ Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 88. – Рис. 5.

²⁸ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Число 10. – С. 4. – Рис. 12.

²⁹ Лукомский Ю.В. Памятники галицкого зодчества. Новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 82.

³⁰ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne starosiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882. – Lwów, 1883. – S. 164. – Fig. 21.

³¹ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волыном // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 38. – Рис. 10, 11.

³² Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 4. – Рис. 1.

розміри плану ротонди на Замковій горі в Перемишлі, кратні римській стопі, вказував А. Жакі³³. І. Могитич заперечував це твердження, вказавши, що у розплануванні ротонди використовувався грецький лікоть³⁴. Ця мірна одиниця, як вважає І. Могитич, застосовувалася в розплануванні інших храмів, зокрема, церкви, виявленої на дитинці Звенигорода, Онуфрійської церкви у Володимирі-Волинському та церкви в Буківній³⁵. Будівельною мірою вежі в с. Столп'є І. Кутилівська вважала стопу, що дорівнювала 30,0 см³⁶.

Опрацьовані на предмет усунення можливих деформацій та похибок матеріали натурних фіксацій пам'яток, виділених у групу достовірних ротонд, є підставою для аналізу архітектурно-композиційних особливостей. Оскільки переважна більшість об'єктів збереглася на рівні фундаментів, визначаються передусім планувально-композиційні схеми, будівельні міри, членування та співвідношення планувальних вирішень. Такий аналіз дає змогу відтворити конструктивне мислення будівничого та, зокрема, походження будівельної традиції. Саме тому планувально-композиційний та метричний аналізи стали необхідною і обов'язковою складовою частиною дослідження. Було також перевірено суперечливі висновки попередніх досліджень щодо визначення будівельних мір, застосованих у храмах-ротондах.

Насамперед аналізуються праці, в яких вивчається метрологія. Предмет метрології як допоміжної історичної дисципліни висвітлює основні етапи формування та розвитку лінійних мір. Ця група праць дає уяву про джерела, зокрема пам'ятки писемності та матеріальної культури, які містять цінні відомості з мір довжини³⁷. Основними працями про лінійні міри Давньої Русі є статті Б. Рибаківа. Запропонована дослідником систематизація руських мір довжини дала змогу автору обґрунтувати метод побудови архітектурних форм, який зводився до застосування геометрично поєднаних лінійних мір³⁸. Принципи переходу від співвідношень між мірами до пропорцій споруди розроблялися І. Шевельовим³⁹. Методику метричного аналізу давньоруських храмів знаходимо у працях Л. Большакова⁴⁰. Важливе значення має робота І. Бондаренка, в якій автор підсумував дослідження різних спеціалістів про використання мір довжини в архітектурі. Дослідник склав таблиці, які дають наглядну уяву про співвідношення давньоруських мір довжини з візантійськими, римськими, елліністичними, грецькими, а також ассіро-вавилонськими та єгипетськими⁴¹.

Окрім мір та способів їх застосування у будівництві, вивчаються також публікації, у яких метод побудови архітектурних форм зводиться переважно до геометричного пропорціювання. Ранні праці з архітектурного пропорціювання епохи середньовіччя належать М. Брунову⁴² та Е. Месселю⁴³. Основною фундаментальною працею, у якій обґрунтовується метод геометричного пропорціювання, є дослідження К. Афанасьєва⁴⁴. Ця тема опрацьовувалася також Е. Желоховцевою⁴⁵ та А. Пілецьким⁴⁶.

Значну увагу необхідно приділити аналізу наукових праць, у яких вивчалися закономірності застосування мірних модулів та модульного пропорціювання. Модуль є особливою, внутрішньою одиницею міри, за який приймається величина якогось певного будівельного елемента споруди (товщина стіни, опори тощо). Модульні

³³ Zaki A. Wczesnopiastowskie budowle Pszemyśla i problem ich konserwacji // Ochrona zabytków. – Warszawa, 1961. – R. XIV. – Z. 1–2 (52–53). – S. 40.

³⁴ Могитич І.Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X–XIII ст.) // З історії міжслов'янських зв'язків. – К., 1983. – С. 23.

³⁵ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1999. – Ч. 10. – С. 4. – Рис. 12, 13, 14.

³⁶ Kutyłowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie // Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – Lublin, 1981. – № 2. – Cz. II. – Ryc. 8.

³⁷ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1975. – С. 19–29, 47–49; Каменцева Е.И. Историческая метрология. – М., 1978. – С. 5–8.

³⁸ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–XV веков (Из истории народных знаний) // Советская этнография. – М., 1949. – № 1. – С. 67–91; Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология. – М., 1957. – № 1. – С. 83–112.

³⁹ Шевелев И. Логика архитектурной гармонии. – М., 1973. – 188 с.

⁴⁰ Большаков Л.М. Метрический анализ древнерусских храмов X–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X–первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 112–119; Большаков Л.М. Метрическая основа в построении плана Черниговского Спасского собора // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 175–182.

⁴¹ Бондаренко И.А. К вопросу об использовании мер длины в древнерусском зодчестве // Архитектурное наследие. – М., 1988. – Вып. 36. – С. 54–63.

⁴² Брунов Н. Пропорции античной и средневековой архитектуры. – М., 1935. – 135 с.

⁴³ Мессель Э. Пропорции в античности и средние века. – М., 1936. – 257 с.

⁴⁴ Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М., 1961. – 271 с.

⁴⁵ Желоховцева Е.Ф. Геометрические структуры в архитектуре и живописи Древней Руси // Естественнонаучные знания в Древней Руси. – М., 1980. – С. 23–63.

⁴⁶ Пилецкий А.А. Система размеров и их отношений в древнерусской архитектуре // Естественнонаучные знания в Древней Руси. – М., 1980. – С. 63–109.

пропорції – це умовне числове або геометричне вираження архітектурних пропорцій за допомогою модуля. Історія застосування модульних пропорцій та теоретичні аспекти проблематики з'ясував В. Кринський⁴⁷. Принципи модульної побудови християнських храмів Криму детально розглянув Ю. Лосицький⁴⁸.

Й. Пошмоурний визначив принципи розпланування великоморавських храмів⁴⁹. Планувальну композицію двоапсидної великоморавської ротонди проаналізував Й. Поулік⁵⁰. За публікацією С. Козела та М. Фрася відома планувально-композиційна реконструкція ротонд, виявлених на Вавелі у Кракові⁵¹. Визначення будівельних мір у роботі здійснювалося у послідовності, вказаній у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Послідовність визначення будівельної міри ротонд

<p><i>Визначення спрямування композиційних осей</i> <i>Визначення точок перетину композиційних осей</i> <i>Визначення центрів кіл</i></p>
<p>⌋</p>
<p><i>Визначення модуля, якому кратні основні розміри споруди (визначення відношення проміру товщини стіни до внутрішнього та зовнішнього діаметрів споруди та основних габаритних розмірів ротонди)</i></p>
<p>⌋</p>
<p><i>Визначення будівельної міри безпосередньо з величини модуля шляхом пробного поділу на числа 2; 2,5; 3; 4; 5; 6 та вибору числа, найвідповіднішого до однієї з відомих мір</i></p>

Вказаний спосіб визначення будівельної міри поділом величини модуля мінімізує варіативність можливих комбінацій, яка збільшується при поділі великих промірів.

2.3. Методика аналізу об'ємно-просторових особливостей храмів-ротонд

Метод графічних реконструкцій пам'ятки є важливою складовою її архітектурного аналізу. Г. Логвин запропонував варіант графічної реконструкції Василівської ротонди у Володимирі-Волинському⁵². Схематичні реконструкції київських ротонд, відомі за картами-реконструкціями Києва X–XIII століть⁵³. Відомі й ґрунтовні варіанти реконструкції ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких, зокрема, виконаний П. Толочком, Я. Боровським та В. Шеляговою⁵⁴. Спроби реконструкції Перемишльської замкової ротонди (ротонди з палатами) робили А. Жакі⁵⁵, Є. Сосновська⁵⁶, В. Петрик⁵⁷, І. Могитич⁵⁸, В. Ярема⁵⁹. Ярема В. також запропо-

⁴⁷ Кринский В.Ф. Модульные пропорции: Автореферат на соискание ученой степени доктора архитектуры / Московский архитектурный институт. – М., 1955. – 28 с.

⁴⁸ Лосицький Ю.Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія. – 1990. – № 2. – С. 33–47; Лосицький Ю.Г. Про візантійські базилики Херсонеса // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 83–98.

⁴⁹ Pošmourný J. Budownictwo murowane Słowian wielkomorawskich // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1969. – R. XVII. – S. 653–670.

⁵⁰ Poulík J. Dve velkomoravské rotundy v Mikulčicích: Monumenta archaeologica. – Praha, 1963. – T. XII. – S. 28. – Obr. 12.

⁵¹ Kozieł S., Fraś M. Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu: PAN – oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1979. – № 17. – S. 47, 52, 58. – Ryc. 20, 24, 28.

⁵² Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волинском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – С. 41. – Рис. 15.

⁵³ Київ X–XIII ст. Реконструкція архітекторів О.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.А. Розенберга. Виконана під керівництвом автора // Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – Вклейка: Кутовий О.І., Розенберг В.А. Київ X–XIII ст. (Карта-реконструкція). – К., 1988.

⁵⁴ Боровский Я. Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева: Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 192. – Рис. 77.

⁵⁵ Żaki A. Preromanskie palatium i rotunda w Przemyślu // Z otchłani wieków. – Wrocław – Poznań, 1962. – R. XXVIII. zesz. 2. – S. 130. – Ryc. 2.

⁵⁶ Sosnowska E. Rotunda i palatium na wzgórzu zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982–1985 // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1992. – T. XXXVII, zesz. 1. – S. 59. – Ryc. 7.

⁵⁷ Лукомський Ю., Петрик В. Княжий замок в Перемишлі // Перемиські дзвони. – 1993. – № 10–12. – С. 5.

⁵⁸ Могитич І. Р. Нариси архітектури українських церков. – Львів, 1995. – С. 8.

⁵⁹ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 18.

нував варіанти реконструкції Миколаївської ротонди у Перемишлі, Іллінської галицької ротонди, Воскресенської ротонди в Галичі та галицьких квадрифоліїв, а також – Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському⁶⁰. У праці Ю. Лукомського подано реконструкції брил церкви Пророка Іллі та квадрифолію “Полігон”⁶¹. Відомі також дві графічні реконструкції церкви в Сутківцях В. Січинського⁶² та Є. Пламеницької і А. Тюпича⁶³:

Як іконографічне джерело храмів-ротонд у працях попередників використовувалися книжкові мініатюри. На одній з мініатюр Радзивилівського літопису (аркуш 199 об.) зображено багатогранну двоярусну споруду. Як припускав Я. Боровський, мініатюра могла зображати Київську ротонду, виявлену на території садиби Трубецьких⁶⁴. Це припущення спростовував Б. Рыбаков, який вважав, що на мініатюрі зображено Смоленську ротонду⁶⁵. Я. Боровський не виключав, що та сама ротонда могла бути зображена на одній із мініатюр Лицевого літописного зведення XVI ст., яка змальовує розгром Києва військами князя Андрія Боголюбського у 1169 р.⁶⁶ Споруду зображено у вигляді двоярусної теремної вежі з шатровим верхом і вікнами у верхній частині й поміщено у лівому верхньому куті мініатюри між палацом та Десятинною церквою⁶⁷. Окрім того, досліджуючи план Києва І. Ушакова 1695 р., Г. Алфьорова і В. Харламов звернули увагу на зображення руїн церкви св. Катерини. Топографічне розташування руїн дало підстави ототожнювати їх з виявленою археологічно ротондою кінця XII – першої половини XIII століття⁶⁸. Це припущення також підтримав С. Висоцький⁶⁹.

Метод графічних реконструкцій підсумовує результати планувально-композиційного та метричного аналізу. Він ґрунтується на аналізі принципів побудови планувальної композиції ротондальних пам'яток і комплексному дослідженні аналогів та іконографії. У варіантах графічної реконструкції українських ротонд, поданих у дослідженні, вказуються основні принципи об'ємно-просторової побудови пам'яток та композиційні залежності між планом та об'ємом споруди. Реконструкція окремих пам'яток виконується також з використанням іконописних зображень храмів.

У дослідженні аналізується архітектурний стафаж українських ікон зі збірок України та Польщі та виявляються зображення храмів-ротонд. Так, за композиційними та стилістичними особливостями виділено групу однотипних зображень ротондальних храмів, які використано у графічній реконструкції галицької церкви Пророка Іллі. Окремим завданням дослідження іконографії є виявлення міри достовірності та припустимих меж використання іконографічних матеріалів у графічних реконструкціях.

Висновки до розділу

1. У роботі використовувалися як загальнонаукові методи дослідження: емпіричні (спостереження, обстеження, опис) та теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення тощо), так і спеціальні професійні архітектурні методи. Розроблена методика дослідження ґрунтувалася на послідовному вивченні методів розв'язання завдань у роботах попередників, критичному аналізі та порівнянні відомих варіантів розв'язань, відборі та узагальненні апробованих у вітчизняних та зарубіжних працях перспективних методів, визначенні достовірності отриманих на їх основі результатів.

2. З'ясовано, що методами архітектурно-композиційного аналізу охоплено незначну кількість храмів-ротонд. Зокрема, вивчалися планувальні особливості “Полігону” у Галичі (Ю. Захарієвич), Василівської церкви у Володимирі-Волинському (Г. Логвин), ротонди на Замковій горі у Перемишлі (А. Жакі, І. Могитич), Олешківської ротонди (І. Могитич), каплиці Преображення на вежі у с. Столі'є (І. Кутиловська), дерев'яних храмів-ротонд у Звенигороді, Буківній та св. Онуфрія у Володимирі-Волинському (І. Могитич). Виявлено, що методи планувально-композиційного аналізу чи його елементи застосовувалися у неповному обсязі, внаслідок чого виявлено суперечності у висновках різних дослідників. Відомі приклади об'ємно-просторової реконструкції храмів-ротонд, за окремими винятками (Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких), є схематичними.

⁶⁰ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 18, 19, 20, 52.

⁶¹ Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 11, 20.

⁶² Січинський В. Сутківська твердиня // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 150. – С. 175. – Рис. 4.

⁶³ Бюро громадської інспекції Республіканського правління Товариства. Що на заваді? // Пам'ятники України. К., 1987. – С. 46, 47.

⁶⁴ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева; Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 185. 189. – Рис. 75.

⁶⁵ Рыбаков Б.А. Миниатюры Радзивиловской летописи и русские лицевого рукописи X–XII вв. Из истории культуры Древней Руси. – М. –Л., 1984. – С. 239.

⁶⁶ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева; Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 190.

⁶⁷ Лавров Н.Ф. Религия и церковь // История культуры Древней Руси. – М. –Л., 1951. – Т. II. – С. 106.

⁶⁸ Алфорова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: Историко-культурный очерк. – К., 1982. – С. 159.

⁶⁹ Висоцький О.С. Київська ротонда та питання її атрибуції // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 72. 78.

3. Для виконання поставлених завдань було визначено перелік прийомів дослідження та послідовність їх застосування.

4. Методика аналізу планувальних особливостей храмів-ротонд полягає: а) в аналізі праць, у яких вивчалася метрологія, середньовічні принципи та методи розпланування храмів; б) в опрацюванні опублікованих обмірних планів щодо усунення можливих деформацій та похибок за допомогою текстових вказівок, планувальних сіток та мірних лінійок; в) у визначенні планувально-композиційних схем, складових частин структури архітектурної форми храмів-ротонд, їх співвідношень та членувань, зокрема – у визначенні будівельних мір, що застосовувалися у розплануванні; г) у визначенні принципів та дій їх використання членувань та мір; д) у виконанні графічних реконструкцій планів фундаментів та планів на рівні стін відомих храмів-ротонд.

5. Методика аналізу об'ємно-просторових особливостей полягає: а) в аналізі праць, у яких досліджувалися методи побудови архітектурної форми середньовічними будівничими; б) у визначенні взаємозалежностей між методами розпланування храмів та методами побудови об'ємно-просторової композиції; в) в аналізі іконографічних матеріалів (книжкова мініатюра, історичні плани та панорами), які застосовувалися у графічних реконструкціях українських храмів-ротонд; г) у виявленні нових іконографічних джерел та їх аналізі на предмет атрибуції зображених об'єктів та їх об'ємно-просторових реконструкцій; д) у виконанні об'ємно-просторових реконструкцій українських храмів-ротонд, збережених на рівні фундаментів (перетини, фасади та перспективні чи аксонометричні зображення).

Розділ 3
АНАЛІЗ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД

3.1. Матеріали досліджень маловідомих і нововиявлених пам'яток

Ротонда в с. Чернихівцях Збарзького р-ну Тернопільської обл. згадується в короткому повідомленні Патріарха Димитрія (Володимира Яреми)¹. Село Чернихівці розкинулося по обидва боки невеличкої річки Гнізни (давніше Нізди), притоки Серету, на південь від Старого Збаража (рис. 3.1, а). Самостійною частиною села є так звана “Княжина”, присілок, що розтягнувся вздовж лівого берега р. Гнізни. На північній окраїні “Княжини” знаходиться оточена цвинтарем черниховецька Святотроїцька церква. Церкву розташовано на широкому місці, утвореному закрутом Гнізни² (рис. 3.1, б).

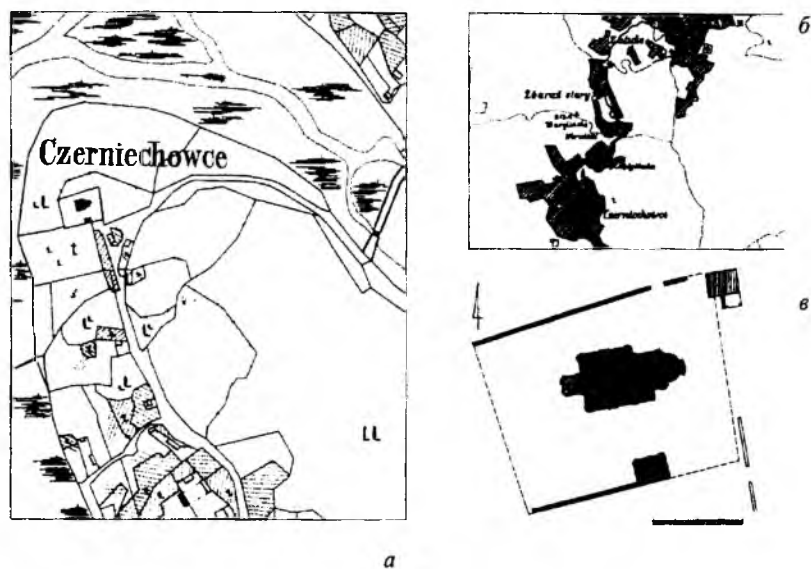

Рис. 3.1. Ротонда св. Трійці в Чернихівцях: а – Чернихівці та околиці на карті куммерера (близько 1860 р.); б – церква св. Трійці на кадастровій карті с. Черниховець (фрагмент); в – план території церкви

Обміри черниховецької Святотроїцької церкви дали можливість уточнити її архітектурні особливості. Збережена частина споруди складається з двох ділянок – більшої, округлої в плані (частково відтятої від заходу добудовою нової церкви) та приєднаної від сходу меншої трапецієподібної апсиди (рис. 3.2, 3.3, а–в та 3.4, а–г). Округла частина має не цілком правильну форму. Товщина її отинькованих стін доходить до 1 м. Зовнішня ширина при стіні нової церкви становить близько 6 м. З південної сторони влаштовано округле віконце зовнішнім діаметром 0,76 м, забезпечене знадвору гладкою металевою вертикальною ґратою, округлою в перетині. Під вікном, на висоті 0,5 м від сучасного рівня підлоги, – ніша з лучковою перемичкою. Глибина ніші – 0,31–0,36 м, ширина – 0,61 м, висота – 0,58 м. Ще одна, дещо більша ніша, завглибшки 0,24–0,37 м, завширшки 0,88 м та заввишки 1,2 м, знаходиться поряд з апсидою, зліва від неї. Основа заглиблення – на рівні сучасної підлоги. В ніші влаштовано дерев'яну полицю.

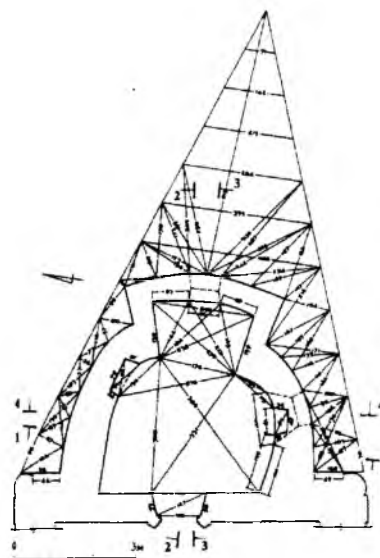

Рис. 3.2. Ротонда св. Трійці в Чернихівцях. обмірні креслення, план

¹ Патріарх Димитрій (Володимир Ярема) Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучки Львів, 1998. – С. 7, 20–21, 57, 66.

² Робоча кадастрова карта с. Черниховець 1830 р. // Центральний Державний історичний архів України у Львові, фонд 186 (Крайова земельно-податкова комісія (м. Львів)), оп. 13, спр. 205, арк. 1.

Апсида розкривається на ротонду прорізом з лучковою перемичкою. Ширина прорізу – 1,78 м, висота – 3,45 м. Стіни апсиди значно тонші, ніж в основній частині. Їй доходять до 0,55 м. Розхилени назовні бічні стінки апсиди є неоднакові. Довжина північного простінку в інтер'єрі дорівнює 1,3 м, південного – 1,4 м. Прямокутний віконний проріз у східній стіні апсиди прорубаний, очевидно, пізніше. Ротонду від нової церкви відділяє стіна з дверним прорізом посередині. З середини ротонди, справа від входу, в стіну вмуровано кам'яний хрест заввишки 1,32 м. Ротондальну частину перекривало купольне склепіння з розпалубками. Дві п'яти склепіння при апсиді є давнішими. Від заходу, на стику з новою церквою, склепіння ротонди змінено на коробове. Коробовим склепінням змінної кривизни перекрито й розширену назовні апсиду. Стіни ротонди в середині і ззовні отиньковано. Відкритих поверхонь кам'яної кладки, які спостерігав В. Ярема, немає.

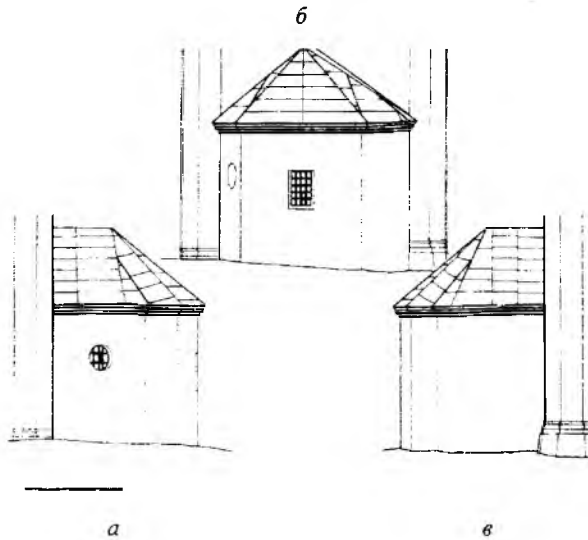

Рис. 3.3. Ротонда св. Трійці в Черніхівцях.
обмірні креслення:
а – південний фасад; б – східний фасад;
в – північний фасад

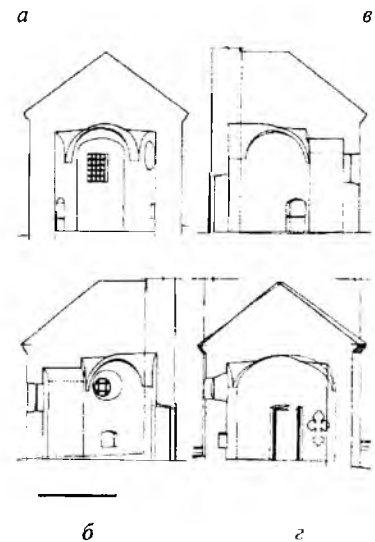

Рис. 3.4. Ротонда св. Трійці в Черніхівцях,
обмірні креслення:
а – перетин 1-1; б – перетин 2-2; в – перетин 3-3;
г – перетин 4-4

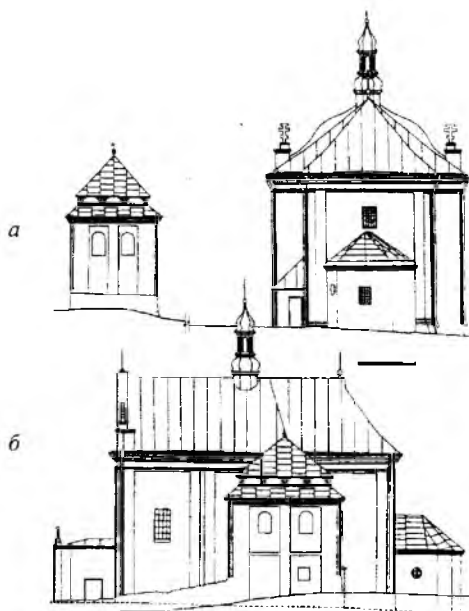

Рис. 3.5. Комплекс церкви св. Трійці в Черніхівцях:
а – вигляд зі сходу; б – вигляд з півдня

Натурними обстеженнями Черніховецької церкви виявлено, що до єдиного комплексу з каплицею-ротондою входила також споруда теперішньої дзвіниці, яка первісно мала інше функціональне призначення і використовувалася як житлова кам'яниця. Збереглися також залишки мурованої огорожі, які оточували комплекс (рис. 3.1, в, 3.5, а, б). Довші сторони прямокутника мурів полого опускаються за рельєфом на захід, в бік р. Гнізни. Коротші – західний та східний відтинки огорожі – втрачені. Існуючі мурі (середня товщина – до 0,9 м) збереглися на висоту до 1 м. Їх лицеву поверхню з обох боків викладено з підтесаного каменю, а внутрішній простір заповнено на розчині бутовим камінням дрібнішого розміру.

Дзвіниця – мурована, прямокутна в плані. Її ширина докладно збігається з шириною ротонди. На першому рівні дзвіниця – дводільна, поперечна стіна ділить її на дві нерівні частини (рис. 3.6, а, б). Вхід до дзвіниці, який провадить до меншого приміщення, влаштовано в північній стіні, з боку церкви.

З середини, зліва, при самому вході, є вузький проріз входу на сходи, які у товщі південного мурі виводять на другий ярус. Далі, зліва, у поперечній внутрішній стіні знаходиться вхід до більшого приміщення. Істотне потоншення стіни з протилежного боку від існуючих зовнішніх дверей підказує, що в цьому місці також був вихід назовні. Справа від входу, посередині західної стіни, влаштовано невеличкий віконний проріз без заповнення.

Більше приміщення освітлювалося одним невеликим вікном. Це приміщення перекрито бочковим склепінням з двома розпалубками, одну з яких влаштовано над вхідними дверима, а іншу – напроти, над нішею, у східній стіні. Ще одна ніша знаходиться у північній стіні приміщення, під сходами, які ведуть на другий рівень. Нішу зміщено впритул до східної стіни. У куті, між зовнішньою північною та внутрішньою стінами, знаходився камін. Його пластичний контур, відбитий у глині на обидвох стінах, звужувався до верху, спрямовуючись до димового отвору, влаштованого вище від п'яти склепінь у внутрішній стіні.

На верхньому мурованому ярусі дзвіниці влаштовано прямокутне приміщення з сімома вікнами: одне – на північ та по два – на інші сторони світу. Віконні прорізи з півциркульними завершеннями розташовано поміж пілястрами, які розчленовують фасади дзвіниці по вертикалі.

На ширших південній та північній стінах між поверхами є горизонтальний карниз. Оскільки північне вікно другого ярусу влаштовано посередині фасаду, то й середня пілястра доходить лише до міжповерхового карниза. Дзвіницю ззовні отиньковано, відкрита поверхня кладки збереглася лише в інтер'єрі другого ярусу (рис. 3.7, а–г). Стіни викладено порядово з підтесаних прямокутних кам'яних блоків.

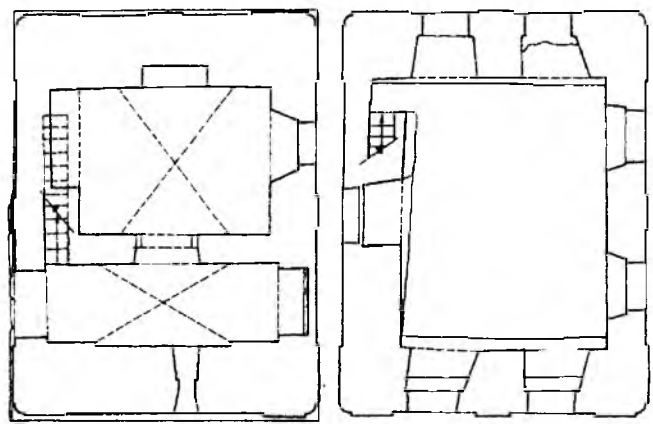

Рис. 3.6. Дзвіниця церкви св. Трійці в Чернівцях:
а – план першого рівня; б – план другого рівня

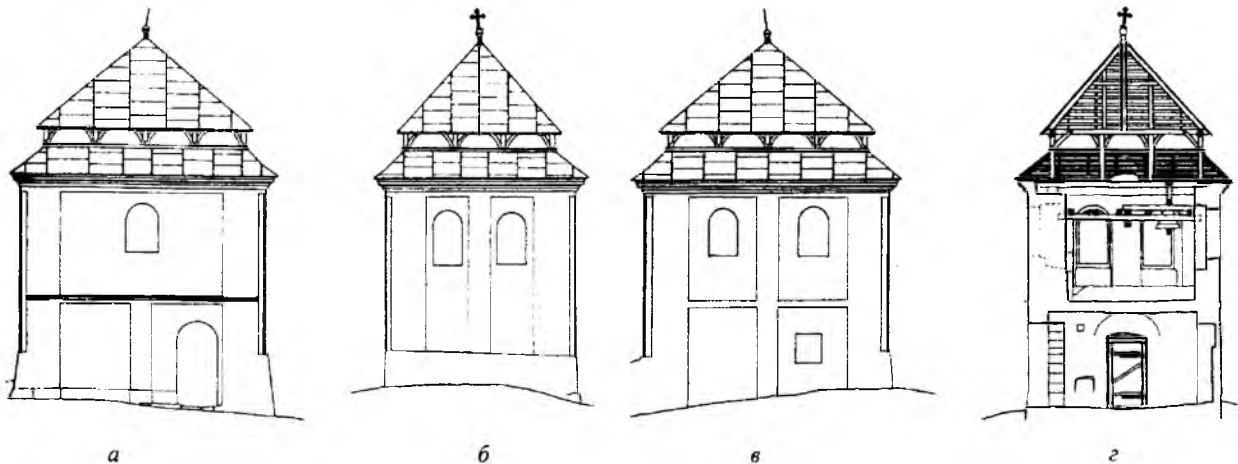

Рис. 3.7. Дзвіниця церкви св. Трійці в Чернівцях:
а – північний фасад; б – східний фасад;
в – південний фасад; г – перетин 1-1

Дерев'яні конструкції, що підтримують дзвони, знаходяться на рівні циркульних віконних завершень. У даховому покритті влаштовано залом з відкритою галереєю, яка однак не має функціонального обходу, а піддаховий простір відкривається в інтер'єр другого ярусу. Нефункціональність галереї та сліди печі в інтер'єрі приміщення на першому рівні підказують, що будівля дзвіниці давніше мала інше функціональне призначення і була житловою кам'яницею. Аналітичний огляд літератури доводить, що такого типу житлові кам'яниці були поширеними у XI–XIV ст. на території усїєї Східної Європи. Дводільні споруди (в лерси це так звані зруби-“п'ятистінки”) є архаїчним типом планування житла. Більша дільниця традиційно була житловою, а менша – сіньми. В багатших будівлях на верхньому рівні влаштовувалася світлиця. В XI–XIV ст. ливодільними зводили й муровані палати знаті. Пам'ятки такого роду збереглися переважно на рівні фундаментів (рис. 3.8 а–г, 3.9 а–е).

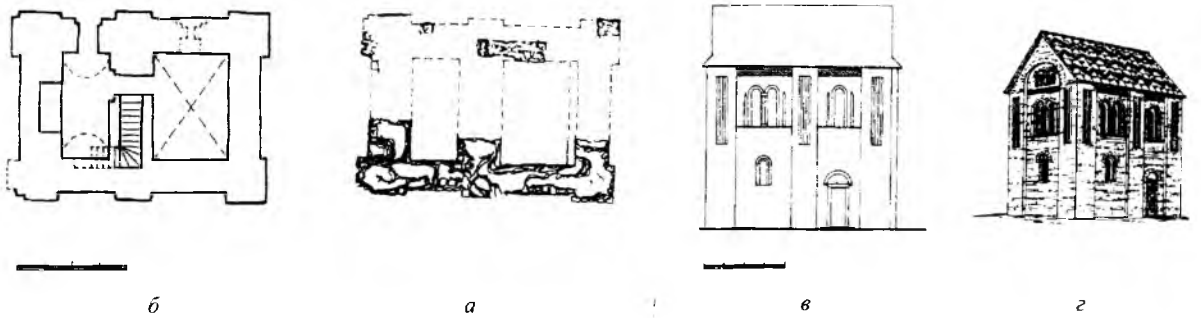

Рис. 3.8. Двокамерний княжий терем XI ст. в Чернігові: а – план фундаментних залишків; б – гіпотетично реконструйований план; в – фасад; г – загальний вигляд (за М. Холостенком)

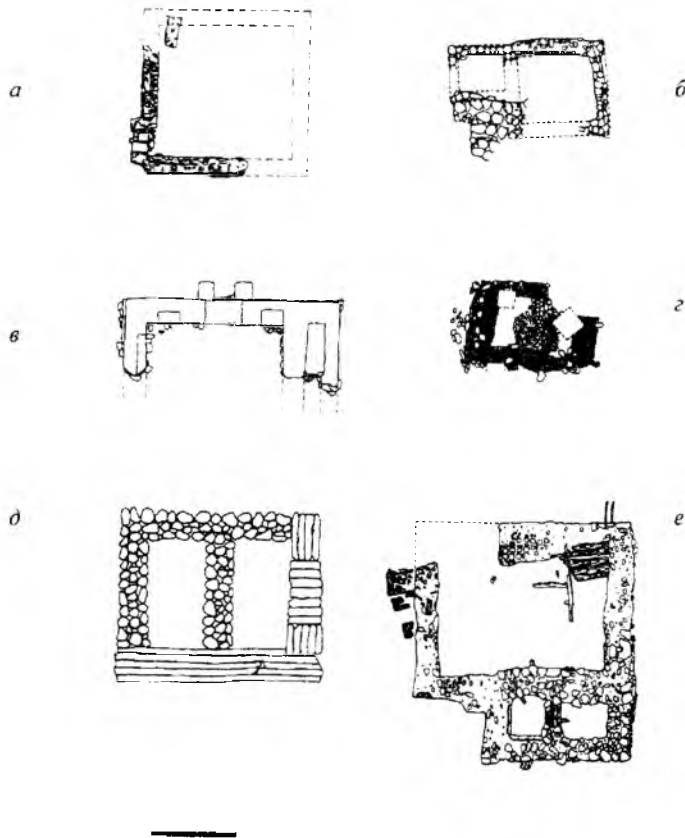

Рис. 3.9. Феодальне житло XII–XIV ст.: а – княжий терем на Соборній горі у Смоленську, XII ст. (за М. Вороніним та П. Раппопортом); б – терем у Полоцьку, друга пол. XII ст. (за П. Раппопортом та Є. Шолоховою); в – княжий терем у Гродні, XII–XIII ст. (за О. Трусовим); г – житло № 4 Чернівської укріпленої садиби, XII – поч. XIII ст. (за І. Возним); д – будинок Онцифоровича в Новгороді, поч. XV ст. (за П. Засурцевим); е – Іллінський будинок у Новгороді, злам XIV–XV ст. (за П. Засурцевим)

Близькою до планувального аналога Чернихівського комплексу є забудова південної частини дитинця княжого Холма, який було оточено прямокутною мурованою огорожею (рис. 3.10)³. Житлову вежу розмірами 12×12 м було розташовано на одній із довших сторін огорожі. Аналогічним є спосіб кладки мурів огорожі обидвох комплексів. У Холмі теж застосовувалася лицева викладка стін з підтесаного каменю та внутрішньою забутовкою дрібними колотими фрагментами. П. Раппопорт датує ці стіни часом після пожежі 1259 р.⁴

Історико-архівні та бібліографічні дослідження церкви св. Трійці в Чернихівцях спрямовувалися на визначення первинного призначення та датування дослідженого комплексу з церквою-ротондою⁵. Назву села виводять, за місцевими переказами, від ченців, що замешкували Веселенську гору. Згаданий В. Яремою монастир розташовувався, за сільськими повір'ями, саме на цій горі. За іншими переказами назва села походить

³ Kutyłowska I. Nowe dane o budowlach wiezowych tzw. "wolynskiego typu" koło Chelma i na pograniczu Polsko-Ruskim // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chelma i okolic: Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chelmie 1. XII. 1995 r. – Chelm. 1997. – S. 64, 65.

⁴ Раппопорт П.А. Холм // Советская археология. – М., 1954. – Вып. XX. – С. 319.

⁵ Диба Ю., Качор А. Дослідження дзвіниці при церкві Пресвятої Трійці в с. Чернихівці Збаразького р-ну Тернопільської обл. // Вісник Державного університету „Львівська політехніка”. – 1999. – № 375. – С. 96–103; Диба Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. ССХІІ: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 248–274.

від дворища Черниха, імовірно, одного з перших поселенців цих околиць⁶. Зокрема, М. Худаш вказує, що “утворення *Черныховци* слід розглядати як первісно патронім на -овци (> -івці) від *Чернихъ*. Перв. знач.: *черныховци* – “рід (або піддані) *Черныха*”⁷.

У письмових джерелах Чернихівці вперше згадуються в акті поділу маєтностей між князями Василем, Семеном і Солтаном Збараськими від 9 липня 1463 р.: “...кн(я)зю Василью осталася город Збараж, а к тому села: Янковцы, Обаринцы..., Охримовцы, *Черниковы*, *Всрняковы*, Залуже...”⁸ (виділення підкресленням – Ю. Д.). Отже, на час написання акту теперішній присілок Верняки вважався окремим селом, а ім’я легендарного засновника Черниховець звучало радше як *Черник*, аніж *Черних*. Відділений річкою присілок Княжина в тексті окремо не згадується.

За Генеральною Візитацією 1784 р. церкву посвячено у 1778 р.⁹ Окрім того, згадується, що в захристії було “okienko iedne okragle za krata zelazna badace”. Ця згадка підтверджує припущення, що прямокутний віконний проріз апсиди ротонди було прорубано пізніше. Дата побудови дзвіниці є невідома. Проте згадана церковна візитація повідомляє про влаштоване в ній житлове приміщення: “dzwonnica czworograniasta murowana z pomieszaniem wdole o trzech małych y dwóch większych dzwonach dachem pokryta, w facyatach niedokończona”.

У цитованому вище акті поділу маєтностей князів Збараських від 1463 р. в переліку населених пунктів, які відійшли до матері, згадується Черниково дворище: “...а што matka н(а)ша держит отчину н(а)шу и села Манев..., Доманинка, *Черниково дворище*, а верх попова ставу селищо гді Лучевичи седіли то все брату н(а)шому Солтану после матки н(а)шоє живота”¹⁰. З якимсь конкретним населеним пунктом на сучасній адміністративній карті в межах історичної Волині Черниково дворище не пов’язується. А тому не виключено (зважаючи на висновки філологів щодо назви Чернихівці та місцеві легенди про засновника села Черниха), що згадане дворище слід ототожнити з дослідженням у селі архітектурним комплексом з ротондою. Оскільки теперішній присілок Черниховець Верняки вважався у XV ст. окремим селом, то й відділене Гнізною правобережжя Княжини з “дворищем” могло належати іншому спадкоємцю й згадуватися окремо в тексті угоди.

Датування черниховецького комплексу можливе в межах XIII – початку XIV ст. У цьому контексті необхідно згадати свідчення, за якими у 30-х роках XX ст. за часів пароха о. В. Стадника, під час ремонту та перемалювання церкви, у престолі храму було знайдено документ, за яким церкву було датовано 1340 р.¹¹ Досліджений комплекс потрібно віднести до волинських пам’яток Княжої доби. Датування черниховецького комплексу можливе в межах XIII – початку XIV ст.

Ротонда, виявлена в містечку Нижанковичі Старосамбірського р-ну Львівської обл. збереглася в апсидній частині існуючої церкви св. Трійці¹² (рис. 3.11). Містечко Нижанковичі, знане також, як Краснопіль

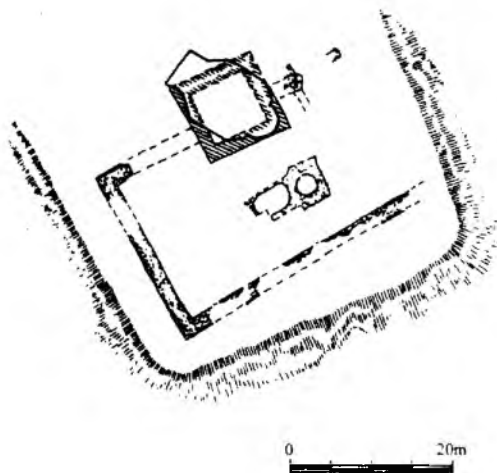

Рис. 3.10. План південної частини дитинця княжого Холма, дослідження 1966 р. (за І. Кутиловською)

⁶ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcyą Filipa Sulimierskiego i in. Warszawa, 1880. – Т. I: А – Dereneczna. – S. 822; Чернихівці // Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К., 1973. – С. 302–303; Бойко В., Мазуренко І., Осадчук В. Чернихівці // Збараж і околиці в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 204–212; Шнейдер А. Показчик назв місцевостей повіту Збараж // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН України, відділ рукописів, ф. № 144 Шнайдера, оп. II, спр. № 62, літера Ч.

⁷ Худаш М.Л. Українські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 1995. – С. 229.

⁸ Archiwum ksazat Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I: 1366–1506. – S. 54, 184.

⁹ Acta Visitationis Generalis Parochiarum 1783 et 1784 // Національний музей у Львові, відділ рукописів, спр. Рк II // 633/350801, с. 581.

¹⁰ Archiwum ksazat Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I: 1366–1506. – S. 54

¹¹ Прашко І. Церковне і релігійне життя в Збаражчині // Збаражчина: Збірник статей, матеріалів і споминок ІІІІ Український архів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980. – Т. XXX. – Т. I. – С. 195

¹² Kibicki. Cerkiew w Nizankowicach miasteczku Cyrk. Przemyśl. Rysowana w r. 1835 // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН України, кабінет мистецтв, збірка Павліковського. – арк. № 4324 (10430)

або Краснопіл в Нижанковичах, розташоване над річкою Вигором (Вігором, В'яром), літописним В'ягром¹³, в 14 км на південь від Перемишля¹⁴ (рис. 3.12, а).

Рис. 3.11. Церква св. Трійці в Нижанковичах
(малюнок Кілісінського з 1835 р.)

Ринкова площа Нижанковичів має форму видовженого прямокутника, орієнтованого довгими сторонами з південного заходу на північний схід. Вулиці, що виходять з ринку у північно-східному напрямку, з'єднуються поза церквою¹⁵ (рис. 3.12, б). Поміж ринком та церквою є квартал, виникнення якого слід віднести до XIX ст. На карті XVIII ст.¹⁶ його ще не позначено. Площа утворилася на Перемишльському тракті, в місці його розгалуження в напрямках на Доброміль та Риботичі. Отже, Святотроїцька церква до XIX ст. знаходилася на основній планувальній осі довгого ринку, домінуючи у містобудівельній композиції. На території церкви розташовано також дерев'яну дзвіницю (рис. 3.12, в).

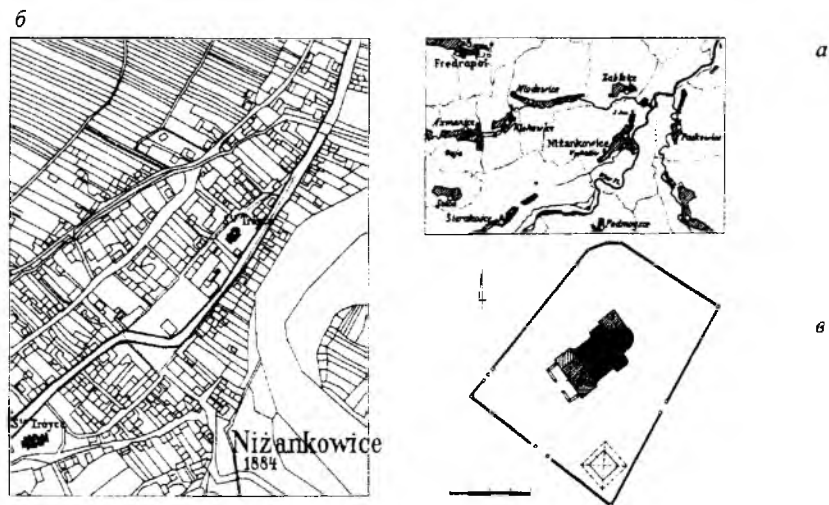

Рис. 3.12. Церква св. Трійці в Нижанковичах:
а – Нижанковичі та околиці на карті Куммерера (близько 1860 р.);
б – церква св. Трійці на кадастровій карті Нижанкович 1884 р. (фрагмент);
в – план території церкви

¹³ Літопис руський / За іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 153, 234.

¹⁴ Balinski M., Lipinski T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa. 1885. – Т. II, zes. 6. – S. 791; Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją Filipa Sulimierskiego i in. – Warszawa. – Т. VII: Netrebka–Perepiat. – С. 167; Шнейдер А. Загальний алфавітний покажчик місцевостей і топонімічних назв Галичини на літеру “Н” із виписками з літературних джерел. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів, ф. № 144 (Шнейдера), оп. I, спр. 3 (3), арк. 96.

¹⁵ Кадастрова карта Нижанкович 1884 р. // Центральний Державний історичний архів України у Львові. – Фонд 186: (Крайова земельно-податкова комісія (м. Львів)), оп. 9, спр. 299, арк. 1.

¹⁶ Mieg F. Von. Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien. M 1:28800. 1779–1782 // Kriegsarchiv in Wien. – р. Nr. 151.

Церква – мурована, тридільна, перекрита склепіннями, з трьома дерев'яними верхами (рис. 3.13, а, б та 3.14). Навіть поверхневий візуальний аналіз дає змогу відзначити істотні відмінності архітектури вівтарної частини від інших дільниць храму. Ззовні, за видимим периметром, карниз апсиди оздоблюють фігурні кронштейни, яких немає на інших частинах будівлі, а віконні прорізи пресвітерії є значно вужчими, аніж у наві. Про те, що пластика й об'єм апсиди контрастують з іншими частинами церкви, згадувалося лише побіжно¹⁷.

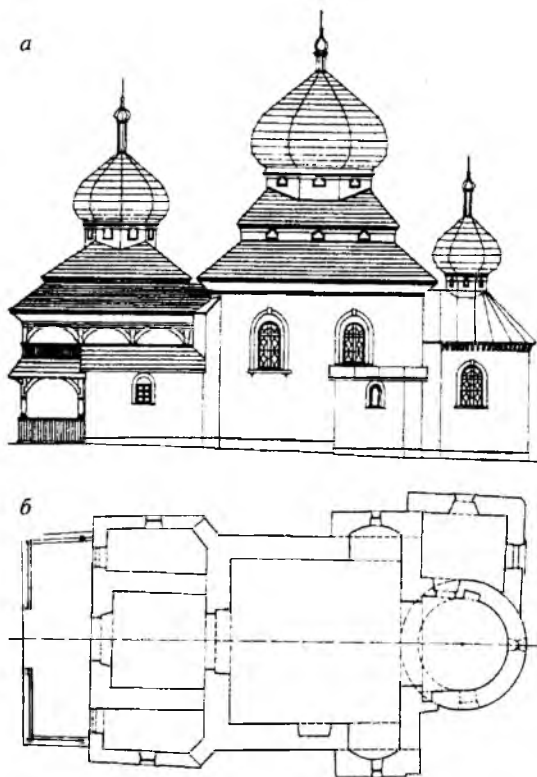

Рис. 3.13. Церква св. Трійці в Нижанковичах:
а – вигляд з півдня; б – план

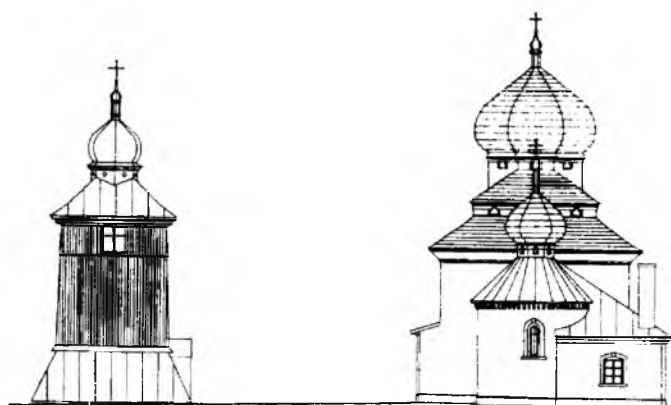

Рис. 3.14. Церква св. Трійці в Нижанковичах,
розгортка по території церкви, вигляд зі сходу

Поєднання муру апсиди зі східною поперечною стіною нави ззовні від півдня прикриває пілястра. Початково, до останнього ремонту, ця пілястра не доходила до карниза і його заокруглене відхилення до середини було досить виразним.

Хоча кривизна мурів апсиди на стику з навою в інтер'єрі не прочитується (стіну, очевидно, розтесано чи перекладено), однак під існуючими даховими конструкціями округлість карниза видно по всьому збереженому периметру. На різночасовість побудови апсиди та інших частин церкви вказують дослідження матеріалу будівлі. Якщо бабинець та наву (окрім склепінь) вимурувано з каменю, то стіни апсиди – з цегли (рис. 3.15, б). Цегляна стіна апсиди поєднується з поперечною стіною нави без перев'язки. Виразно видно шов на стику різночасових частин споруди. З певністю можна стверджувати, що апсида (частково збережена цегляна ротонда) є найстаршою частиною. Кладка стін з цегли пальцівки безсистемна, нерегулярна, перев'язку швів не витримано.

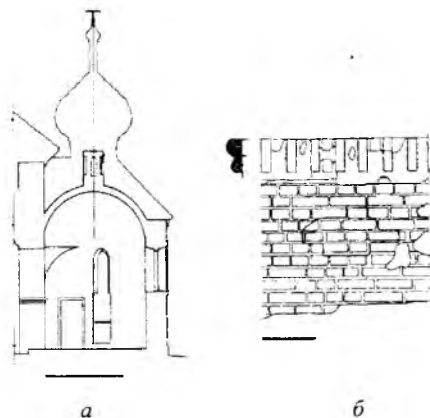

Рис. 3.15. Церква св. Трійці в Нижанковичах:
а – перетин через апсиду, вигляд з півдня;
б – фрагмент цегляної кладки апсиди

¹⁷ Історична церква, XVI в. (ул. Мицкевича). Охр. № 503 // Памятники архитектуры и градостроительства Украины. – К.: СР / Отв. ред. И.А. Игнаткин. – К., 1985. – Т. 3. – С. 211.

Товщина швів становить 1–2,5 см. Середні розміри цегли 27–28×12,5–14 (трапляються 14,5)×7–7,5 (рідше 8) см. Карнизні кронштейни виконано з двох фігурних цеглин. Розчин кладки стіни вапняно-пішаний, а в сигнатурі – із значними домішками дрібно товченої цегли рожевого кольору.

Таку саму цеглу використано у кладці купольного склепіння та сигнатури, збереженої під дерев'яними конструкціями барокової бані (рис. 3.15, а). З чотирьох боків сигнатури влаштовано стрільчасті ніші завширшки близько 18 см. Первинну стрільчасту форму зберегла лише західна ніша, інші було отиньковано. стрільчасте завершення змінено півциркульним, з тягнутим бароковим обрамленням та рослинним орнаментом, прокресленим на вогкому тиньку. Посередині горизонтальної площини сигнатури збереглися рештки дерев'яного стовпчика, який, очевидно, підтримував конструкцію завершення сигнатури.

Вівтарну частину накрито напівсферичним склепінням, яке спирається на округлу стіну та кутові паруси, влаштовані пізніше в місцях примикання до об'єму нави. В апсиді є три вікна, одне з яких (північне) на половину товщини стіни замуrowане, а утворену в інтер'єрі нішу понижено до рівня підлоги. Ширина ніші фіксує первісну ширину вікна. Проріз східного вікна – рівноширокий, південного – дещо ширший, імовірно, розрубаний (рис. 3.16).

З огляду на те, що мурування ротонди неможливо датувати за системою кладки, порівняємо розміри промірної цегли з брусковою цеглою на пам'ятках Центральної та Східної Європи XII – першої половини XIV ст. На переважній більшості пам'яток, що належать до цього часу, товщина цегли є 8–9 (інколи 10) см. Однак на тих самих об'єктах зустрічаються одночасові фрагменти кладки з цегли завтовшки 6,5–7–8 см. У Польщі цегла такої товщини відома як на Помор'ї, так і в центральних та південно-західних землях¹⁸:

1. Іновроцлав, Бидгощське воєв., пар. костел Пресвятої Діви Марії, XIII ст.: кладка веж: 25–26×7–7,5×12–12,5 см.

2. Камінь Поморський, Щецінське воєв., катедра св. Івана Хрестителя, XIII ст.: північна стіна трансепту (вендійська кладка): 28–29×14×7,5–8 см.

3. Кенпніца, Опольське воєв., пар. костел Пресвятої Діви Марії, початок XIII – початок XIV ст.: південна стіна нави (вендійська кладка): 26,5–27×13,5×7,5 см; північна стіна нави (вендійська кладка): 26,5–27×13×7–7,5 см.

4. Краків, костел норбертранок св. Августина. перша половина XIII ст.: стіни (вендійська кладка): 26–27×12–13×7–8 см.

5. Мероніше, Келецьке воєв., пар. костел св. Якуба, сер. XIII ст.: стіни пресвітерії: 23–24×11–12×7,5–8 см.

6. Об'єже, Познаньське воєв., пар. костел св. Варфоломія, середина XIII ст.: стіни вгорі: 26×12,5–13×7,5–8 см.

7. Познань, пар. костел св. Івана Єрусалимського, 3 чв. XIII ст.: стіни (вендійська кладка) 30×13,5–15×7–8 см.

8. Сандомир, Келецьке воєв., подомініканський костел св. Якуба, 2 чв. XIII ст.: стіни (вендійська кладка): 26–27×12,5–13×7,5–8 см.

9. Сулеюв, Лодзьке воєв., поцистерський костел Пресвятої Діви Марії та св. Фоми, 1232 р.: стіни (вендійська кладка): 30×13×7 см.

Наближених розмірів “малоформатна” цегла-пальцівка (основний формат коливається в межах 30–34×15–17×8,5–9 см.) зустрічається, хоча й у дещо пізніший час, на білоруських теренах¹⁹:

1. Ліда, замок, 30-ті роки XIV ст.: 31×14×7 см.

2. Крево, замок, злам XIII–XIV ст.: 29×14×7 см.

Різного формату цеглу-пальцівку було виявлено при дослідженні оборонної вежі Спаського монастиря поблизу Старого Самбора (1295 р.)²⁰:

а) 11–12 × 7,5–8 см; б) 26–27 × 12–13,5 × 6,5–7 см; в) 30–31 × 14,5–15,5 × 6,5–7,5 см.

Історико-архівні та бібліографічні дослідження церкви св. Трійці у Нижанковичах спрямовувалися на визначення її первинного призначення та датування. Церкву, датовану XVII ст., було внесено до переліку пам'яток архітектури “jako charakterystyczny typ architektury barokowej”²¹, рішенням від 7 березня 1934 р.²²

¹⁸ Swiechowski Z. Budownictwo romanskie w Polsce (katalog zabytków). – Warszawa, 1963.

¹⁹ Трусов О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. – Минск. 1988. – С. 50.

²⁰ Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV в. // Советская археология. – М., 1989. – № 4. – С. 220.

²¹ Списки пам'яток архітектури і мистецтва, укладені за місцевостями Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств // Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника АН України, відділ рукописів. ф. 26: Управління консервації Львівського воєводства, спр. 24, арк. 72.

²² Лист Львівського Воєводського Уряду до Греко-Католицького Парафіяльного Уряду в Нижанковичах // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів, ф. 26: Управління консервації Львівського воєводства. спр. 27, с. 244.

У сучасному каталозі пам'яток нижанковицьку Троїцьку церкву згадано, як "твір галицької школи зодчества XVI ст." (охор. № 503)²³. Є також підстави вважати, що церкву збудовано у XV ст. У документі 1473 р. згадано про священика Івана з Нижанкович²⁴. Сварник І. пише про фундацію (заснування) парохії церкви в 1451 р.²⁵ Однак, певніше, що 26 серпня 1451 р. король Казимир Ягайлончик підтвердив фундацію одноіменного костела св. Трійці в Нижанковичах (давніше Краснополі)²⁶. Автори "Słownika geograficznego" про муровану нижанковицьку церкву кажуть, як про церкву "staro-rusku"²⁷.

Найстаріші писані згадки про населений пункт Нижанковичі сягають XV ст. У літературі побутує версія, що до зруйнування у середині XIII ст. монголо-татарами Нижанковичі були відомі під назвою Загуменки (варіант – Загуменники). Тепер так називається частина земельного масиву, розміщеного на північний захід від селища²⁸.

Шнейдер А. вважав, що Нижанковичі разом з Аксманичами (Яксманічами) первісно належали до княжого замку в Перемишлі²⁹. Дослідник покликався, серед іншого, на королівські привілеї, надані перемишльському кафедральному костелу в XV ст. Перебуваючи у 1424 р. в Перемишлі король Владислав потвердив, зокрема, право капітули на снопову десятину з ланів, що належали до перемишльського замку, особливо з Нижанкович, Яксманіч та королівського фільварку на передмісті³⁰.

Зважаючи на невеликий діаметр та відсутність апсиди, ротонда не могла бути парохіяльною церквою. Для цієї потреби її було розширено (паралельно з будівництвом нового одноіменного костелу) після отримання Нижанковичами Магдебурзького права, в середині XV ст. Зважаючи на те, що в українських грамотах XV ст. згадується боярський чин гуменник³¹, можливо припустити, що Нижанковичі (Загуменки чи Загуменники Княжої доби) були його осідком. Двір гуменника (з каплицею-ротондою) розташовувався на розгалуженні доріг, зручному для контролю за перевозом збіжжя, з чим добре узгоджується згадка, що снопова десятина з

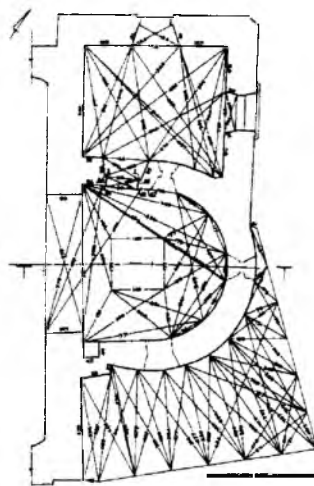

Рис. 3.16. Церква св. Трійці в Нижанковичах; обмірний план

²³ Троицкая церковь XVI в. (ул. Мицкевича.). Охр. № 503 // Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР / Отв. ред. И.А. Игнаткин. – К., 1985. – Т. 3. – С. 211.

²⁴ Akta Grodzkie i Ziemskie z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – S. 94; Спис галицьких парохій XII–XV ст.: Студії семінаря для історії Сходу у філософічному відділі гр.-кат. Богословської Академії у Львові / Під ред. І. Крип'якевича. – Львів, 1939. – С. 36; Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемишльської єпархії з виключенням апостольської адміністрації Лемківщини (1828–1939). – Львів, 1995. – С. 352–353.

²⁵ Сварник І. Архівна довідка // Центральний Державний історичний архів України у Львові, лист до церковної громади УАПЦ с. Нижанковичі від 17. 11. 1992 р. (Вих. № 534).

²⁶ Akta Grodzkie i Ziemskie z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. – Lwów, 1876. – Т. VI. – S. 35–36.

²⁷ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / wydany pod redakcją Filipa Sulimierskiego i in. – Warszawa. – Т. VII. – С. 167.

²⁸ Нижанковичі // Українська радянська енциклопедія (далі за текстом – УРЕ). – К., 1962. – Т. 10. – С. 90; Нижанковичі // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978. – С. 638; Нижанковичі УРЕ. – Київ, 1982. – Т. – С. 347; Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української ССР. – К., 1978. – С. 90; Вперше інформацію про Загуменки (найдавнішу назву Нижанкович) подано у виданні УРЕ 1962 р. Редакційний текст базується на інформації з листа-довідки Добромільського райкому КП України, див: Лист-довідка секретаря Добромільського райкому КП України від 18. 10. 1961 р. у відповідь на лист № ГГ 10/10 від 10. 10. 1961 р. // Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, редакційні матеріали до першого видання УРЕ. т. 1 2; Розгорнуту історичну довідку див: Лист-довідка голови Нижанковицької селищної Ради Ребота В.П. від 27. 06. 1980 р. № 147 у відповідь на лист № 39/589 від 24. 06. 1980 р. (Довідку про селище Нижанковичі склала вчителька Нижанковицької середньої школи Берза М. В.) // Редакційні матеріали до другого видання УРЕ 1962 року. – С. 1–6.

²⁹ Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, onograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. etc. – Lwów, 1871. Т. I. – S. 21–22.

³⁰ Schneider A. O powstaniu, uposażeniu, statutach, przywilejach główniejszych kapituły Przemyskiej obrz. lac. // Przyjaciel chrześcijańskiej prawdy. – Przemyśl, 1834. – Roczn. II. – Zesz. 1. – S. 89–90.

³¹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 269.

нижанковицьких та яксманицьких ланів належала княжому замку в Перемишлі. Попередньою датою побудови є злам XIII–XIV ст. чи початок XIV ст.

Рис. 3.17. Зображення старішої церкви св. Юра у Львові. Фрагмент гравюри Пассаротті–Гогенберга 1618 р.

Первісна церква св. Юра у Львові була також ротондою³². У цьому переконує аналіз іконографічних матеріалів щодо Львова. Найстаріша панорама Львова належить Ф. Гогенбергу і виконана з рисунка А. Пассаротті. На думку Я. Вітвіцького, панорамі відповідає вигляд, що відкривався з бані катедрі св. Юра, а саму церкву автор вкреслив потім у загальне зображення³³. Це зауваження Я. Вітвіцького залишилося, однак, без достатньої уваги. Причиною, очевидно, було те, що саму гравюру в публікації було репродуковано у дещо звужених рамках, і зображення споруди, яке дослідник вважав церквою Юра, на відтвореному фрагменті не було.

Питання про локалізацію катедрі св. Юра на гравюрі Пассаротті вслід за Я. Вітвіцьким підняв і В. Шольгіня³⁴. У його версії церква була ототожнена з будівлею сакрального характеру, розташованою в межах нерегулярного розімкнутого чотирикутника мурів й зображеною в лівому нижньому куті гравюри (рис. 3.17). Топографія зображуваної місцевості не розходиться з висновками Я. Вітвіцького. Об'єм зображеної споруди складається з двох з'єднаних між собою брил – циліндричної з шатром, увінчаним високим шпилем, та прямокутної, базилікального типу.

Циліндрична частина зображеного храму знаходиться зі східної сторони. Масив її стіни розділяється карнизом на два яруси – гладкий нижній та верхній, розчленований вертикальними тягами. Базилікальну частину також зображено двоярусною: у нижньому, дещо ширшому рівні видно три прорізи вікон (можливо – арки галереї), верхній – вертикальними тягами розділено на три площини.

В. Січинський вважав, що св. Юр, знаходячись на значній відстані від міста, не потрапляв у панораму. Він розглянув дереворити у книгах “Метрики” за 1687 і 1688 рр., що зображають обряди хрещення, вінчання тощо. На його думку, зовнішній вигляд церкви відтворено, хоча й доволі схематично, на деревориті “Мірскаго ієрея ізображеніє” 1687 р. Дослідник інтерпретував зображений храм як двоверхий. Одна з напівсферичних бань є низька, інша – вища. Третя домінанта – гострий шпиль – мала б зображати дзвіницю за церквою³⁵ (рис. 3.18, а). Церкву зображено від півдня, з боку в'їзної брами, яка провадила на монастирську територію. У такому разі із західної сторони церкву увінчувала менша баня, над навою – більша, а вітвар, можливо, був без завершення. Однак у цьому зображенні простіше вбачати триверхий храм з дзвіницею над входом, більшою банею над навою та меншою – над вітварною частиною. При такому прочитанні: вхід до храму було б звернено на схід, що не збігається з орієнтацією старої катедрі. Крім того, зображення монастиря позаду фігури “мірскаго ієрея” є малоімовірним. А отже, немає певності, що згадане зображення пов'язане з святоюрським комплексом. Зазначимо, що й В. Січинський, публікуючи дереворит, поставив своє припущення під знак запитання.

Ще одне зображення, яке збереглося на портреті Атанасія Шептицького першої чверті XVIII ст., опублікував В. Вуйцик. Аналізуючи малюнок ототожнюваного з старою катедрою храму, він зауважує, що його вітварна частина має вигляд триконха, а центральний, дещо вищий об'єм, накрито двосхилим дахом, завершеним ліхтарем з маківкою³⁶ (рис. 3.18, б). Однак будівлю храму, який зображено з північно-східної сторони, огинає суцільна лінія низької забудови, а ця частина святоюрського пагорба традиційно залишалася

³² Ширше про старшу церкву св. Юра у Львові див.: Диба Ю. Про архітектуру первісної церкви св. Юра у Львові // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 328–336; його ж: До історико-архітектурної характеристики зображення церкви св. Юра на панорамі Львова 1618 року Ф. Гогенберга–А. Пассаротті // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. – 2000. – №410. – С. 95–99; його ж: Обнови старшої церкви св. Юра у Львові в кінці XVII–на початку XVIII століть // Сакральне мистецтво Бойківщини. П'ять наукові читання пам'яті Михайла Драгана: Збірник статей. – Дрогобич – Львів, 2001. – С. 38–47; його ж: Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові // Давні обителі України. Архітектура: Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2002. – Вип. 13. – С. 38–43; його ж. До інтерпретації зображення храму-ротонди та монастиря оо. Василіан на літографії 1842 р. // Студії мистецтвознавчі. – К., 2004. – С. 43–61.

³³ Witwicki J. Obwarowania środowiska Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1971. – Т. XVI. – Zesz. 2–3. – S. 149. – Tabl. I.

³⁴ Szolginia W. Ikonografia dawnego Lwowa. Najstarsze widoki Lwowa. – Warszawa, 1991. – Cz. I. – S. 5. – Рис. 6.

³⁵ Січинський В. Архітектура катедрі св. Юра у Львові: Праці богословського Наукового товариства у Львові. – Львів, 1934. – Т. VI. – С. 47, 48. – Рис. 18.

³⁶ Вуйцик В. Архикатедра Святого Юра у Львові. Архітектурний ансамбль. – Львів, 1995. – С. 1–8.

незабудованою. Напис на стрічці, яка охоплює малюнок храму, також не доводить зв'язку між зображенням на портреті та первісною катедрою: "ROMANUM CAPIES FACILE HOC DE MONTE GALERUM" (Ти легко отримаєш з гори цю римську шапку). Очевидно, йдеться про "римську шапку", зображену на гербі, який частково накладається на зображення храму.

Хоча В. Вуйцик відкинув припущення, що на полотні змальовано храм Успення Пресвятої Богородиці в Крилосі початку XVI ст., все ж воно видається правильним. Храм оточували оборонні мури з наріжними бастіонами³⁷, а лінія забудови навколо зображеного храму має виділений наріжний об'єм. Скрутленість у вівтарній частині, яку можна прийняти за бічну конху, може також бути півколом меншої північної апсиди. Соборна церква в Крилосі була символом Галицької Єпископії Княжої доби та Галицької Митрополії, організованої у 1302–1303 рр. й ліквідованої у 1412 р. А тому її зображення на портреті Атанасія Шептицького було б цілком виправданим.

З огляду на вказані сумніви стосовно інтерпретації в зображень храмів на деревориті з "Метрики" 1687 р. та портреті Атанасія Шептицького видається, що будівля, яку вказав Я. Вітвицький на гравюрі Гогенберга–Пассаротті, пов'язується з первісною катедрою найпереконливіше. Крім того, що немаловажно, – гравюра 1618 р. є найранішим з трьох вказаних зображень. У тому, що зображена на гравюрі 1618 р. споруда є церквою св. Юра, переконує напис з внутрішньої обклейки лівої дошки оправи Люблінської Кормчої 1604 р.: "Року 1608 місяця мая, дня перваго въ неделю 6 по пасце гром ударилъ на церковь Св. мученика Георгія въ Львові и крестъ зъ церкве зверху и камень которомъ крестъ стоялъ и образы внутрь въ церкви попалиль и престоль на двое розбилъ въ олтари"³⁸. Блискавка могла влучити у престол лише в тому випадку, коли верх над вівтарем домінував у просторовій композиції храму. Саме така унікальна композиційна особливість притаманна будівлі, зображеній на гравюрі Пассаротті–Гогенберга.

Аналіз матеріалів археологічних досліджень 1933 р. у львівському соборі св. Юра не заперечує висновків іконографічного аналізу. Огляд спрямовано на перевірку висновків аналізу іконографії та історико-архітектурного аналізу. 21 червня 1933 р. під наглядом Я. Пастернака було знято стару долівку у соборі св. Юра і відкрито залишки давнішого кам'яного мурування. Розкопки тривали все літо, і 6 вересня для представників преси було виголошено доповідь за результатами досліджень. Зберігся й "Звіт з археологічних розкопок літом 1933 р. на терені Катедри св. Юрія у Львові" Я. Пастернака (від 12. XII. 1933 р.)³⁹, витримки з якого було вперше опубліковано в 1994 р.⁴⁰ З 14 липня, коли розкопки вже було зашипано, а значну частину поверхні підлоги забетонувано, до досліджень приступив В. Січинський. Оскільки розкопки Я. Пастернака проводилися у його відсутність, то частину фундаментів старої катедри у притворі існуючого храму, над якими ще не було бетонної підготовки, повторно розкрили й обміряли. План розкопу було опубліковано у монографії В. Січинського, виданій 1934 р.⁴¹

а

б

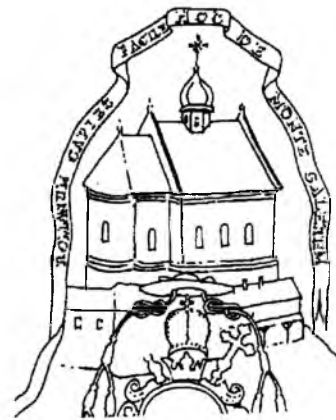

Рис. 3.18. Малюнки, які пов'язували із зображенням старішої церкви св. Юра у Львові: а – "Мірського ієрея ізображеніє", дереворит із "Метрик" 1687 р.; б – фрагмент з портрета Атанасія Шептицького, 1 чверть XVIII ст.

³⁷ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Львів – Краків, 1944.

³⁸ Петрушевич А. С. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874. – С. 33–34.

³⁹ Пастернак Я. Звіт з археологічних розкопок літом 1933 р. на терені Катедри св. Юрія у Львові // Центральний Державний історичний архів у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 865, с. 1–10. (Плану розкопок Я. Пастернака, на який є посилання у звіті, в архівній справі немає – Ю. Д.).

⁴⁰ Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Нові матеріали до історії катедри св. Юра у Львові // "Вісник" – Т. 56 (1992). – Ромас, 1994. – Р. 157–195.

⁴¹ Січинський В. Архітектура катедри св. Юра у Львові: Праці богословського наукового товариства у Львові. Львів, 1934. – Т. VI. – Табл. XXIII. – Рис. 9.

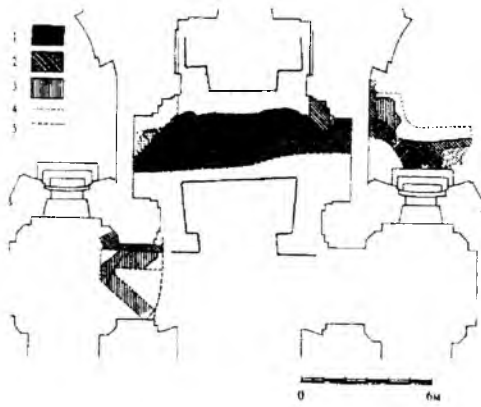

Рис. 3.19. План розкопок фундаментів старішої церкви св. Юра у Львові:
1 – найстаріші фундаменти;
2 – фундаменти XVIII ст.;
3 – природна скеля; 4 – межі розкопів;
5 – границя бетону (за В. Січинським)

Пастернак Я. згадував, окрім того, рештки підмурівка підпрямокутної форми перед північним бічним престолом, від якого в напрямку до середини церкви відходило “згруба овальне вирівняння підлоги чи нижча частина підмурівки”. До плану В. Січинського не увійшов також виявлений Я. Пастернаком фрагмент старого мурування, збережений у підвалинах нинішнього муру в підніжжі “стінного філяру на південь від вільного філяру”. Цей фрагмент демонструє характер мурування старої катедрі лицевими пісковиковими квадрами з внутрішнім заповненням дрібним камінням, споєним між собою заправою. У фундаментах теперішньої катедрі дослідник спостерігав рештки “дикого”, очевидно, нерегулярного муру, про які з певністю не можна було сказати чи це старий мур, чи нові фундаменти теперішньої катедрі.

Аналізуючи планувальну композицію відкритих фундаментних залишків, Я. Пастернак вказував, що стара катедрі “мала, за історичними джерелами, три апсиди”. Про три апсиди давнього храму писав також В. Січинський. Джерелом для цього припущення було згадане вище повідомлення Б. Зиморовича, який у двох порічних записках Хроніки ствердив подібність поміж руською церквою св. Юра та вірменською церквою Богородиці. Під 1363 р. хроніст пише про “plan jednakowy budowy obydwóch kościołów”, а в записі під 1437 р. підкреслює, що вірмени та русини “dwa kościoły jednakowe, jednego wymiaru i kształtu budowali”⁴⁴. І хоча в тексті Б. Зиморовича немає уточнення щодо кількості апсид старішої церкви св. Юра, дослідники дошукувалися у формі плану східної партії розкопаних мурів саме триапсидної композиції. Саме у цьому питанні й виникає основна суперечність.

Місце центральної апсиди на плані розкопаних фундаментів визначалося дослідниками однозначно. Я. Пастернак вказував, що її “широкий плоский лук зарисовувався виразно поперек цілого притвору катедрі”⁴⁵. На плані В. Січинського цей фундаментний відтінок позначено, як В-В. По його зовнішньому контуру потовщеною лінією позначено фрагменти збереженої лицевої поверхні. При північній стіні притвору виразно окреслено зауважений Я. Пастернаком виступ – імовірно підставу лізени. Внутрішній контур апсиди (Е-Е) має трапецієподібну форму. Причому пресвітерія звужувалася в напрямку до середини церкви. При стінах, по обидва боки прорізу між пресвітерією та навою, є два виступи, які Я. Пастернак вважав основою опор царських врат.

Про місце бічних апсид Я. Пастернак пише дуже суперечливо. Він припускає, що їх потрібно було б шукати на місці теперішніх бічних дверей, підмурівок під якими має вигнутість назовні, однак, далі відкидає це припущення, оскільки в середині катедрі слідів старих мурів не знайшлося. Я. Пастернак також ствердив, що виявлені знадвору рештки мурів з бічними апсидами не мають нічого спільного. На думку дослідника,

⁴² Пастернак Я. Звіт з археологічних розкопок літом 1933 р. на терені Катедрі св. Юрія у Львові // Центральний Державний історичний архів у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 865, с. 10.

⁴³ Січинський В. Архітектура катедрі св. Юра у Львові: Праці богословського наукового товариства у Львові. – Львів, 1934. – С. 27–35. – Табл. XXIII. – Рис. 9.

⁴⁴ Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa królestw Galicyi i Lodomeryi z opisaniem dokładnem okolic i potrzebego obłożenia. – Lwów, 1835. – S. 113, 140.

⁴⁵ Пастернак Я. Звіт з археологічних розкопок літом 1933 р. на терені Катедрі св. Юрія у Львові // Центральний Державний історичний архів у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 865, с. 1.

фундаменти бічних апсид було розібрано під час будівництва теперішнього храму, ширина якого відповідала ширині старої катедрі.

Січинський В. пояснював первісну форму східної частини церкви Юра інакше. На його думку, якщо б прийняти пояснення Я. Пастернака, то ширина простінка поміж апсидами дорівнювала б 3,5 м. Отже, загальна ширина старої катедрі (з трьома навами) була значно вужчою й доходила до 12 м. Така ширина узгоджується з розмірами Вірменської церкви у Львові (XIV ст.). Фундаментний мур В–В з відтинком С, фрагмент якого дослідник виділив як давній, становить єдиний фундамент для всіх трьох апсид. З огляду на завуження трапеції пресвітерії до середини храму, В. Січинський припустив, що середня апсида могла мати підковоподібну форму.

По-різному пояснюють дослідники призначення та час появи фундаментних фрагментів D–D. Їх лицеві поверхні викладені з великих правильних квадратів вапняку розмірами 30×32×35, 40×60×25 см, у той час, як в середині муру застосовувався камінь неправильної форми. Я. Пастернак вважав їх прибудовою до апсиди, яка могла бути відкритим вітварем або ж нішею для статуї, хоча й зауважив, що задня стіна прибудови щільно прилягала до апсиди й робила враження однієї з нею маси. В. Січинський вважав згадані підмурівки залишками двох контрфорсів, які стримували середню апсиду від зсування, оскільки за нею було простежено різкий спад скелі. Отже, висновки дослідників про первісну форму та призначення виявлених фундаментів не збігаються. Погоджуємося з думкою В. Січинського, що розміри старішої катедрі св. Юра не могли бути великими, адже потреба будівництва нового храму обґрунтовувалася якраз тим, що старий був вузьким та темним. Орієнтуючись на план Вірменської катедрі у Львові, планувальними аналогами до старої катедрі св. Юра дослідник називає церкву св. Михайла Видубицького монастиря (1070–1088 рр.), церкву Спаса на Берестовім у Києві (початку XII ст.), Успенську церкву на Подолі (1131–1136 рр.), церкву св. Юрія в Каневі (1144 р.), Трьохсвятительську церкву у Києві (1183 р.), церкву Спаса в Галичі (перша половина XII ст.), церкву Різдва Христового у Галичі (XIV – початок XV ст.) та частково Успенський собор у Володимирі на Волині (середина XII ст.). Основними планувальними ознаками при виборі аналогів були: відношення довжини до ширини, вузькі бічні нави й широкий поперечний прохід із заходу й еліпсоподібна форма середньої бані. Проте ці ознаки, навіть якщо їх орієнтовано на планувальні параметри Вірменського собору, не можуть бути визначальними, оскільки саме їх неможливо виділити (за матеріалами досліджень) під долівкою катедрі св. Юра. Розкопками не виявлено опорних стовпів, немає певності у визначенні основних планувальних параметрів тощо. Цілком очевидно, що лише морфологічні особливості вітварної партії фундаментних мурів первісної катедрі, через свою збереженість, можуть бути вихідним пунктом у дослідженні аналогів.

Слід було б очікувати, зважаючи на повідомлення Б. Зиморовича, що планувально-морфологічні ознаки вітварної частини фундаментів первісної львівської катедрі св. Юра збігатимуться з композицією плану Вірменського собору. Однак легко вигнутий, широкий лук східної частини церкви св. Юра цілковито відрізняється від виразної округлості середньої апсиди Вірменської катедрі та інших одноапсидних храмів. Очевидно, саме спостереження цієї невідповідності стало поштовхом для припущень про три зовнішні апсиди старішої катедрі св. Юра. Проте і таке трактування планувального укладу досліджених фундаментів при ближчому розгляді стикається з деякими протиріччями.

Відштовхуючись від думки Я. Пастернака, що збереглася лише середня апсида, а від бічних не залишилося сліду, потрібно насамперед уявити її можливу форму. Імовірний діаметр кола цієї апсиди є надто великим і перебільшує параметри середніх апсид наймасштабніших галицьких та київських храмів. Не узгоджується з цим радіусом і трапецієподібна форма пресвітерії.

Ці суперечності В. Січинський намагався узгодити припущенням, що всі три апсиди спиралися на спільну широку фундаментну дугу. Дослідник підкреслює, що “в старовину ніколи фундаментів не робили точно за лінією стін (та в цьому взагалі нема великої потреби!), а грубість фундаментів завжди значно перевищувала грубість стін”⁴⁶. Погодитися з цією тезою можна лише частково, адже навіть значно потовщені фундаменти традиційно повторювали вигини кожної апсиди. Сумніви є і щодо інтерпретації В. Січинським конгломерату фундаментів та підмурувань, позначених буквою С. Незрозумілим є, зокрема, значний (близько 1,3 м) відступ фундаментів XVIII ст. від сходів. Окрім того, фрагмент XVIII ст. на значному відрізку є відтягтий від стіни старішим фундаментом. Не виключено, що окремі частини мурувань постали внаслідок вирівнювання території навколо церкви.

Отже, намагання Я. Пастернака та В. Січинського обґрунтувати подібність поміж старішою церквою св. Юра та Вірменською церквою не знаходить підтвердження у матеріалах археологічних досліджень 1933 р. Цьому заважають дві характерні планувальні ознаки відкритих розкопками мурів, а саме великий радіус

⁴⁶ Цит. за: Січинський В. Архітектура катедрі св. Юра у Львові: Праці богословського наукового товариства у Львові. – Львів, 1934. – С. 44.

відтинку В–В та виразне завуження пресвітерії до середини споруди. Ці характеристики, які суперечать імовірній тринавній, триапсидній композиції, є визначальними для центричних, ротондальних споруд.

Отже, аналіз зображення храму на гравюрі Пассаротті–Гогенберга, яке ототожнюється зі старою катедрою св. Юра, дає підстави для перегляду окремих загальноприйнятих в сучасній історіографії уявлень про ранні етапи її будівельної історії, а саме:

1. Споруджена князем Левом Даниловичем (у 1280 р.?) монастирська церква св. Юрія у Львові була мурованою ротондою.

2. Під час облоги Львова військом Казимира III у 1340 р. церкву було пограбовано (можливо – спалено), а в 1341 р. відновлено, про що свідчить відлтий для храму новий дзвін.

3. У 1364 р. архітектор Доре розпочинає добудову до ротондального храму від заходу базилікальної частини. Ротонда перетворюється на вівтарну частину.

Неповторність просторової композиції зображеної споруди не вписується в рамки інформації Б. Зиморовича, що первісна мурована церква св. Юра була однаковою з Вірменською церквою, мала одні з нею розміри та вигляд⁴⁷. Ця згадка, однак, не суперечить припущенню, що у 1363 р. архітектор Доре лише добудував до старого, округлого в плані, храму нову частину, яка на гравюрі має базилікальний вигляд. Пізніші добудови відомі на багатьох ротондальних пам'ятках Центральної Європи. Таким прикладом на наших теренах є ротонда в Горянах під Ужгородом.

Визначення перспектив виявлення храмів-ротонд в Україні. Переважна більшість ротондальних пам'яток Центральної Європи збереглися у вівтарній частині розбудованих храмів. Такими є, наприклад: Керестур над Вагом, Храст над Горнадом, Подолин. Мале Косіги у Словаччині; Шалонна, Хідеггер, Кішомбор. Карча в Угорщині; Гурасада в Румунії; Горяни в Україні тощо.

Такими є й розглянуті нововиявлені українські пам'ятки, церква Трійці в Черняхівцях та церква Трійці в Нижанковичах. Це доводить можливість того, що перелік існуючих ротондальних храмів може зрости і за рахунок натурних обстежень. Дослідження історіографії, аналіз іконографічних та картографічних джерел XVIII–XIX ст. дає можливість звзити коло об'єктів, а натурні, зокрема, археологічні дослідження виконувати за наперед заданою, цілеспрямованою програмою.

3.2. Класифікація відомих ротонд за інформативністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій та обґрунтованістю їх архітектурної інтерпретації

Архітектурний аналіз пам'яток повинен ґрунтуватися на достовірній інформаційній основі. Ця потреба диктує поділ пам'яток за вмотивованістю їх архітектурної інтерпретації та інформативністю матеріалів натурних досліджень. А це означає, що: 1) натурні фіксації досліджуваної пам'ятки (ця вимога насамперед стосується споруд, виявлених археологічно) повинні переконливо доводити її ротондальний характер; обмірні креслення мають бути точними й відповідно придатними для визначення їх архітектурно-композиційних особливостей, зокрема будівельних мір; 2) історико-архітектурний аналіз має доводити належність пам'ятки до періоду, обумовленого хронологічними рамками дослідження. Ці вимоги дають підстави розділити відомі дев'ятнадцять ротонд на дві групи – достовірних та імовірних ротонд.

З чотирьох збережених пам'яток лише Черниховецька ротонда, побіжно згадана В. Яремою й попередньо за результатами візуального обстеження датована XII–XIII ст., потребує додаткових обмірних фіксацій та історико-архітектурного аналізу для обґрунтування часу побудови. Такі дослідження є необхідними стосовно нововиявлених об'єктів. А отже, до групи достовірних храмів-ротонд можна залучити лише три існуючі пам'ятки: 1) Василівську церкву у Володимирі-Волинському; 2) каплицю-ротонду на вежі в с. Столл'є; 3) Миколаївську ротонду в Горянах.

Не викликає сумнівів інтерпретація багатьох ротонд, виявлених археологічно. Групу достовірних українських ротонд доповнюють десять, виявлених археологічно, об'єктів: 1) галицький квадрифолій “Полігон”; 2) галицький квадрифолій, виявлений на полі “Мурованка”; 3) галицька дерев'яна Воскресенська ротонда; 4) галицька Іллінська ротонда; 5) дерев'яна Олешківська ротонда; 6) перша Київська ротонда X ст., виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі; 7) друга Київська ротонда кінця XII – першої половини XIII ст., виявлена в садибі Трубецьких; 8) Михайлівська ротонда у Володимирі-Волинському; 9) Перемишльська ротонда на Замковій горі; 10) перемишльська Миколаївська ротонда. Проте слід обумовити, що дві пам'ятки – Київська ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі, та галицька Воскресенська ротонда потребують аналізу планувально-композиційних характеристик фундаментних залишків, насамперед з

⁴⁷ Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa królestw Galicyi i Lodomeryi z opisaniem dokładnem okolic i potróynego oblezenia. – Lwów, 1835. – S. 113, 140.

метою гіпотетичного відтворення планувального укладу. Детальна фіксація виявлених фрагментів першої Київської ротонди В. Харламовим та галицької Воскресенської Ю. Лукомським уможливила таку роботу.

До групи гіпотетичних ротонд зараховуються ротонди, відомі за іконографією (Вишгородські Василівська та Борисоглібська ротонди), та ротонди, згадка про дослідження яких у літературі не супроводжується графічними фіксаціями (галицька Юріївська ротонда). До цієї ж групи долучаємо археологічно виявлені храми, зафіксовані у вигляді авторських реконструкцій. Інтерпретація планувального укладу цих об'єктів не може бути верифікованою за натурними обмірами. Це зауваження стосується трьох храмів, інтерпретованих І. Могитичем як дерев'яні храми-ротонди. Це, зокрема, церква в Буківній, план якої, опублікований Б. Томенчуком, є надто схематичним. Оскільки археологічні фіксації не публікувалися, не може бути перевіреною й інтерпретація планувального укладу Онуфрійської церкви у Володимирі-Волинському та церкви на дитинці Звенигорода. Опублікований текст коротких археологічних звітів з цих об'єктів дає радше підстави для сумнівів. Отож, у групу гіпотетичних ротонд об'єднано п'ять об'єктів: 1) київська Борисоглібська ротонда; 2) галицька Юріївська ротонда; 3) церква в Буківній; 4) володимирська Онуфрійська церква та 5) церква, виявлена на дитинці Звенигорода.

Висновки до розділу

1. Натурні дослідження підтвердили належність ротонди в с. Чернихівцях Збарзького р-ну Тернопільської обл. до пам'яток Княжої доби та дали змогу ствердити, що ротонда функціонувала в єдиному комплексі з житловою кам'яницею, яку було перебудовано під дзвіницю. На підставі аналізу історичних джерел та історіографічних матеріалів встановлено, що досліджені в межах фрагментарно збереженої мурованої огорожі будівлі ротонди та житлової кам'яниці згадуються у XV ст. як "Черниково дворище". Комплекс з ротондою попередньо датовано кінцем XIII – першою половиною XIV ст.

2. Натурні дослідження церкви в Нижанковичах Старосамбірського р-ну Львівської обл. переконують, що її теперішній вигляд сформувався в результаті кількох перебудов. На першому етапі було споруджено невелику безапсидну каплицю-ротонду, перетворену пізніше на апсиду церкви. Розгорнутий аналіз історичних джерел та історіографічних матеріалів дає змогу датувати виявлену ротонду початком XIV ст.

3. Аналіз іконографії доводить, що ротондою була також первісна церква св. Юра у Львові, яку на панорамі Львова 1618 р. зображено двоскладовою – з ротондальною апсидною частиною та добудованою до неї базилікальною. Таку інтерпретацію підтверджують свідчення історичних джерел. Аналіз матеріалів археологічних досліджень 30-х років XX ст. не заперечує висновків іконографічного аналізу. Ротонду, очевидно, було споруджено в кінці XIII ст. (1280 р.?) й пограбовано (можливо спалено) під час облоги Львова Казимиром III у 1340 р. У 1364 р. архітектор Доре розпочав добудову до ротонди базилікальної частини.

4. Підтверджено загальну тенденцію розбудов церков зі збереженням ротонди в апсидній частині (чи при апсиді) та не виключають можливості нових відкриттів пам'яток такого типу.

5. Відомі за публікаціями нових досліджень храми-ротонди систематизуються за інформативністю та достовірністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій. Така систематизація дала можливість відомі об'єкти розділити на дві групи – достовірних та імовірних храмів-ротонд. Аналіз матеріалів досліджень ротонд, віднесених до групи достовірних, уможливило сформулювати порівняно повне уявлення про їх збережений вигляд, втрати та морфологічні особливості, що дало змогу виконати поставлене завдання – виявити структурні складові частини архітектурної форми українських храмів-ротонд, співвідношення між ними, їх елементи. Нові, неопубліковані матеріали досліджень Воскресенської церкви у Галичі Ю. Лукомським, дають змогу віднести цю пам'ятку до групи достовірних об'єктів (рис. 2, а, б).

До групи достовірних храмів-ротонд залучено 15 об'єктів.

Достовірні храми-ротонди Збережені до сьогодні пам'ятки

За літературою:

- церква Василя Великого у Володимирі;
- каплиця Спаса (Преображення Господнього) на вежі у с. Столп'є поблизу Холма;
- церква св. Миколая в Горянах під Ужгородом.

За матеріалами нових досліджень:

- церква св. Трійці в Чернихівцях під Збаражем;
- церква св. Трійці в Нижанковичах.

Виявлені археологічно пам'ятки

За літературою:

- квадрифолій “Полігон”, виявлений в урочищі “Карпів Гай” у Галичі;
- церква св. Пророка Іллі у Галичі;
- церква св. Бориса і Гліба?, виявлена на полі “Мурованка” у Побережжі;
- церква св. Катерини?, виявлена на території колишньої садиби Трубецьких у Києві;
- ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі;
- церква Архистратига Михаїла у Володимирі-Волинському;
- церква на Замковій горі у Перемишлі;
- ротонда, виявлена під апсидою костелу св. Миколая у Перемишлі;
- ротонда, виявлена в с. Олешки Снятинського району Івано-Франківської області.

За матеріалами нових досліджень:

- церква Воскресення у Галичі (*матеріали археологічних досліджень Ю. Лукомського*).

До групи імовірних ротонд (8 об'єктів) належать пам'ятки, датування яких в окреслених хронологічних межах є непевним; пам'ятки, не зафіксовані обмірами; пам'ятки, графічна фіксація яких відома у вигляді архітектурної інтерпретації, не підтверженої археологічними планами; схематично обміряні пам'ятки; пам'ятки, інтерпретовані за іконографією.

Імовірні храми-ротонди

Збережені до сьогодні пам'ятки

- Покровська церква у Сутківцях Ярмолинецького району Хмельницької області.

Виявлені археологічно пам'ятки

- церква св. Юрія у Галичі;
- церква, виявлена на дитинці Звенигорода;
- церква, виявлена на території укріпленого ремісничого посаду літописного міста Биковен (с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської області);
- церква св. Онуфрія у Володимирі-Волинському.

Ротонди, відомі за іконографією

За матеріалами, опублікованими у роботах попередників:

- церква св. Василя Великого у Вишгороді;
- церква св. Бориса і Гліба у Вишгороді.

За матеріалами нових досліджень:

- церква св. Юрія у Львові.

Із загального переліку храмів-ротонд вилучено дві пам'ятки, ротондальність яких заперечили матеріали нових досліджень: 1) старіша церква, виявлена в урочищі “Стара Катедра” у Володимирі-Волинському; 2) церква св. Онуфрія у Лаврові Старосамбірського району Львівської області.

6. На основі аналітичного огляду та систематизації матеріалів дослідження українських храмів-ротонд, аналізу закордонного досвіду систематизації ротондальних храмів встановлено, що українські храми-ротонди відзначаються:

- значною різноманітністю планувально-композиційних вирішень. Зокрема, відомі: а) ротонди безапсидні; б) “прості” дводільні ротонди з однією апсидою; в) ротонди триапсидні; г) ротонди тридільні (притвірна-вінтар); д) ротонди-квадрифолії; е) ротонди з вінцем із 6 чи 8 апсид по периметру (як заглиблені в товщу стіни, так і виділені назовні). Серед цих пам'яток відомі як ротонди з підкупольною колонадою, так і без неї, а також – ротонда з однією внутрішньою опорою;

- широким спектром конструктивно-технологічних вирішень. Ротонди будувалися з каменю (необробленого та обробленого), цегли (плінфи та брускової), дерева (зрубні);

- варіативністю розмірів. Окремі українські ротонди є монументальними масштабними будівлями, розміри яких перевищують (в окремих випадках – значно) відповідні тогочасні аналоги у країнах Центральної Європи;

- сумарна кількість українських храмів-ротонд другої половини Х – першої половини XIV ст. є сумірною із чисельністю ротонд у сусідніх центральнореспубліканських країнах.

Розділ 4

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ КОМПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.

4.1. Планувальні особливості храмів-ротонд

Церква Василя Великого у Володимирі-Волинському. Особливості побудови плану Василівської церкви були проаналізовані Г. Логвином на підставі детальних архітектурно-археологічних обмірів. Внутрішній простір церкви формують вісім конх, вписаних, за винятком апсидної, в коло. Більші конхи, розміщені на головних осях, окреслюються колом, діаметр якого становить половину внутрішнього діаметра ротонди. Центр діагональних конх, вдвоє меншого діаметра, знаходиться на перетині кіл більших конх¹ (рис. 4.1).

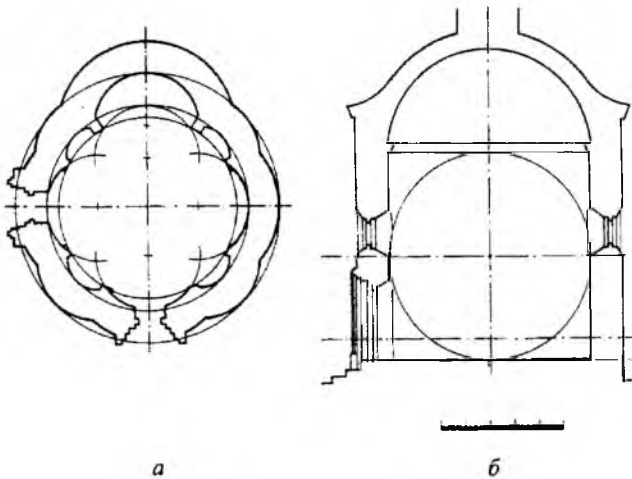

Рис. 4.1. Ротонда Василя Великого у Володимирі-Волинському: а – аналіз побудови плану; б – аналіз побудови перетину (за Г. Логвином)

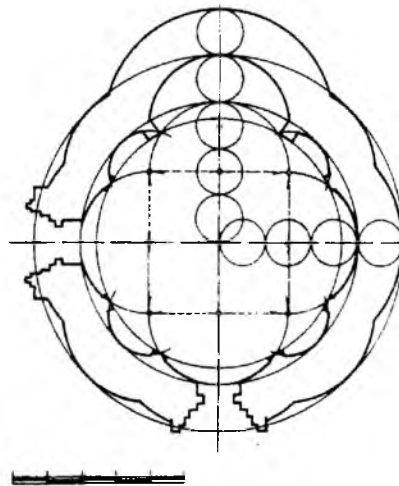

Рис. 4.2. Ротонда Василя Великого у Володимирі-Волинському, аналіз модульної побудови плану

Виконаний Г. Логвином аналіз побудови плану та викладені в публікації текстові зауваження автора дають необхідне підґрунтя для деяких уточнень, небхідних з огляду на методичні вимоги, викладені у 2 розділі. Визначена величина модуля у 135 см дорівнює товщині стіни. Ця величина вкладається 6 разів у внутрішній діаметр ротонди, який дорівнює 810 см. Внутрішній розмір ротонди по поздовжній осі є на один модуль (глибину апсиди) більший (рис. 4.2). Незважаючи на лаконічність модульної побудови плану ротонди, визначення будівельної міри не є таким простим. Принаймні серед величин у 54; 45; 33,75; 27 та 22,5 см, отриманих поділом модуля відповідно на 2,5; 3; 4; 5; 6 та 7, лише величина у 33,75 наближається до каролінзької стопи, застосування якої у період з кінця XII до XIV ст. не фіксується. Очевидно, слід звернути увагу на розмір у 27 см, отриманий поділом величини модуля на 5 частин. Б. Рибаків називає промір у 27 см, як один із варіантів давньоруської п'яді. Дослідник вказує, що подвоєна величина цієї п'яді, що дорівнює 54 см, є одним із варіантів великого ліктя². А ця величина, за дослідженнями етнографів, відповідає одному із стандартних розмірів ширини полотна на Україні³. Тому розмір модуля Василівської церкви може дорівнювати 5-ти п'ядям по 27 см, чи 2,5 ліктя по 54 см. Внутрішній та зовнішній діаметр ротонди становив, відповідно, 30 та 40 п'ядей, або ж – 15 та 20 ліктів. Большаков Л. фіксує у XII ст. перехід від візантійської стопи (фута) до ліктів розміром 36,5–37,5 см на пам'ятках Новгородщини⁴. Місцеву міру було, очевидно, застосовано і у розплануванні Василівської церкви у Володимирі-Волинському.

Каплиця Спаса (Преображення Господнього) на вежі у с. Столл'є поблизу Холма. Каплиця-ротонда на вежі в Столл'є ґрунтовно досліджувалася у 1976–1978 рр. І. Кутиловською. Октагональна каплиця знаходиться

¹ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – Вып. 10. – Рис. 10. – С. 37.

² Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология. – М., 1957. – № 1. – С. 86.

³ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–XV веков (Из истории народных знаний) // Советская этнография. – М., 1949. – № 1. – С. 71–72.

⁴ Большаков Л.Н. Метрический анализ древнерусских храмов XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XI в. – М., 1988. – С. 112–119.

на найвищому п'ятому рівні вежі. Кутиловська І. вказує, що вежа в Столп'є на верхніх ярусах має габарити 5,7×6,6 м, а мірою була стопа, що дорівнювала 30 см. Наведені дослідницею розміри відповідають 19 та 22 стопам⁵. Однак на опублікованому плані (рис. 1.4, а) видно, що зовнішній контур вежі виступає за межі модульної сітки 30×30 см, причому внутрішній діаметр ротонди збігається з величиною, яка дорівнює 480 см, що відповідає 16 стопам. Будівельна міра була, очевидно, більшою. Застосування візантійського ліктя (48 см), похідного від стопи (32 см), є переконливішим. Ширина вежі в такому разі становить 12 ліктів (576 см), а її довжина – 14 ліктів (672 см). Розпланування здійснювалося на основі квадрата 12×12 ліктів, до якого у східному напрямку додано ще два лікті (рис. 4.3, а).

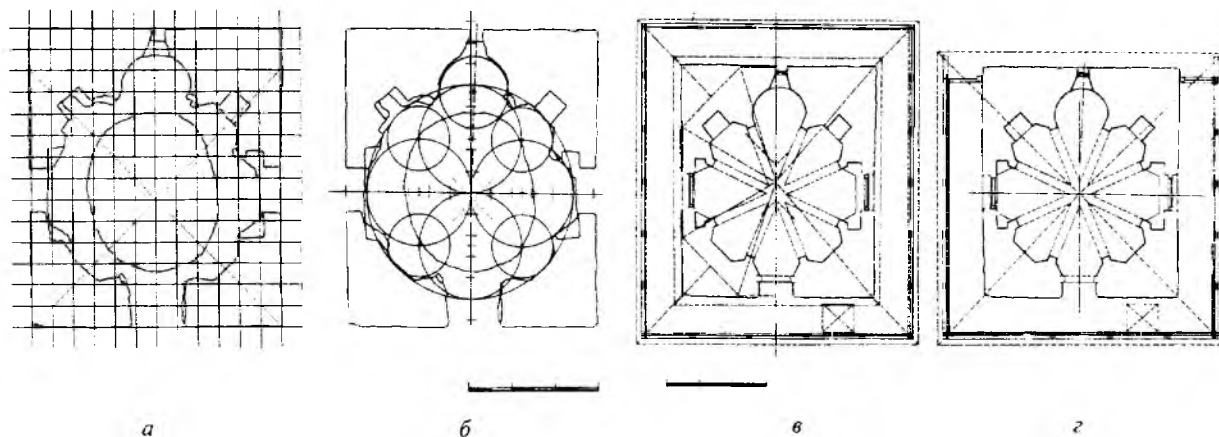

Рис. 4.3. Особливості планувальної композиції каплиці на вежі в с. Столп'є:
 а – план з накладеною модульною сіткою 48×48 см; б – композиційний аналіз плану;
 в – варіант реконструкції V рівня вежі з чотирибічною галереєю;
 з – варіант реконструкції V рівня вежі з трибічною галереєю

Величина внутрішнього діаметра каплиці ротонди, що дорівнює 480 см, є кратною 10 візантійським ліктям. Перевагу, очевидно, слід віддати мірі, яка вкладається у промір 10, а не 16 разів. Інтер'єр каплиці Столп'єнської вежі формується трапецієподібними нішами. Композиційні кола діаметром 5 ліктів розташовувалися на головних осях, а менші діаметром 3 лікті – по діагоналях. Центр апсиди каплиці (діаметром 5 візантійських стоп) було зміщено до середини цього кола на половину стопи, а вісь апсиди дещо відхилено на південь (рис. 4.3, б). Отже, при будівництві вежі з каплицею Спаса у с. Столп'є застосовувалися візантійські міри.

Дошукуючись планувальних аналогів каплиці на вежі у с. Столп'є, І. Кутиловська наводить досить велику групу пам'яток. Це передусім польські та західноєвропейські дороманські та романські житлово-оборонні вежі-донжони (рис. 4.4, а–з). Серед сакральних пам'яток, зближених морфологічно, дослідниця вказує передусім на ранньохристиянські мартирії та баптистерії V–VI ст. (рис. 4.5, а–ж). Проте їх подібність із Столп'єнською каплицею є досить умовною. В інтер'єрі цих об'єктів виділяються діагональні ніші, а в каплиці на вежі в с. Столп'є діагональні ніші є меншими. Та й істотний хронологічний розрив між ними не дає підстав для атрибуції пам'ятки та визначення джерела походження архітектурної традиції. На незаперечний типологічний аналог до каплиці Спаса у с. Столп'є вказали І. та Р. Могитичі. Дослідники ствердили, що каплиця у Столп'є є дещо спрощеною та удвічі зменшеною копією Василівської церкви у Володимирі-Волинському. Для графічної реконструкції каплиці Спаса важливим є також їх зауваження, що на стиках трапецієподібних конх ротонди первісно були лопатки, які переходили у гурти склепіння⁶.

Схему планувальної реконструкції V ярусу вежі з чотиристоронньою галереєю запропонував І. Могитич⁷. Спираючись на матеріали планувально-композиційного аналізу та висловлювані у літературі зауваження, було виконано варіант реконструкції плану каплиці Спаса з галереєю, яка оточувала вежу з чотирьох сторін (рис. 4.3, в). Проте при такому варіанті композиційний центр ротонди не збігається з серединою дахового шатрового покриття. Цієї помилки можна було б уникнути, влаштувавши галерею лише з трьох сторін: від заходу, півдня та півночі (рис. 4.3, г). На V ярус потрапляли знизу, через проріз у підлозі галереї. Не виключено,

⁵ Kutyłowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chelmskie: Zeszyt Biura Badan i Dokumentacji Zabytków w Chelmie. – Lublin, 1981. – № 2. – Cz. 1. – S. 3–5; Cz. 2. – S. 9. – Rys. 8.

⁶ Могитич І., Могитич Р. Центричні храми княжої Волині: нові риси будівельної технології кінця XII століття: Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 74–76.

⁷ Могитич І.Р. Нариси архітектури українських церков. – Львів, 1995. – С. 36. – Рис. 9.9.

що інтер'єр каплиці мав певне оздоблення, про фрагменти білокам'яних деталей, віднайдених при розкопках вежі, писав П. Раппопорт⁸. І. Кутиловська вказувала на викладену з глазурованих плиток долівку каплиці⁹, а також вказала на її планувальні аналоги (рис. 4.4 а-з; 4.5 а-ж).

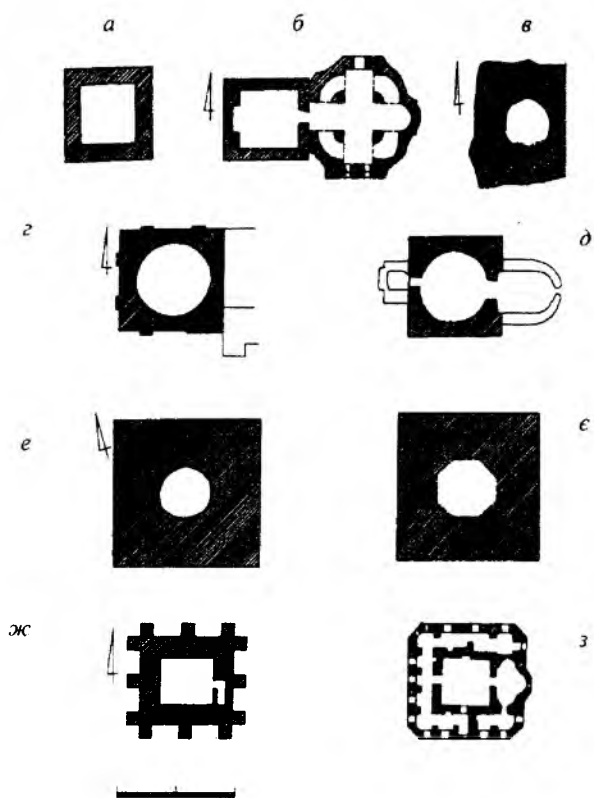

Рис. 4.4. Планувальні аналоги вежі в Столп'є:

- а – Краків-Вавель, мурована вежа Х–ХІІ (ХІІІ–ХІV?) століть;
- б – Острів Ледніцький, вежа (ХІ–ХІІІ ст.) при храмі (Х–ХІ ст.);
- в – Каліш, фундаменти вежі (ХІІ–ХІІІ ст.);
- г – Паунат (Франція), романський донжон, пристосований під вежу костелу;
- д – Дехтіце (Словаччина), романська ротонда;
- е – Шарост (Франція), донжон ХІ ст., нижні яруси;
- є – Шарост (Франція), донжон ХІ ст., верхній ярус;
- ж – Рильський монастир (Болгарія), нижні яруси вежі;
- з – Рильський монастир (Болгарія), каплиця на V рівні вежі (за І. Кутиловською)

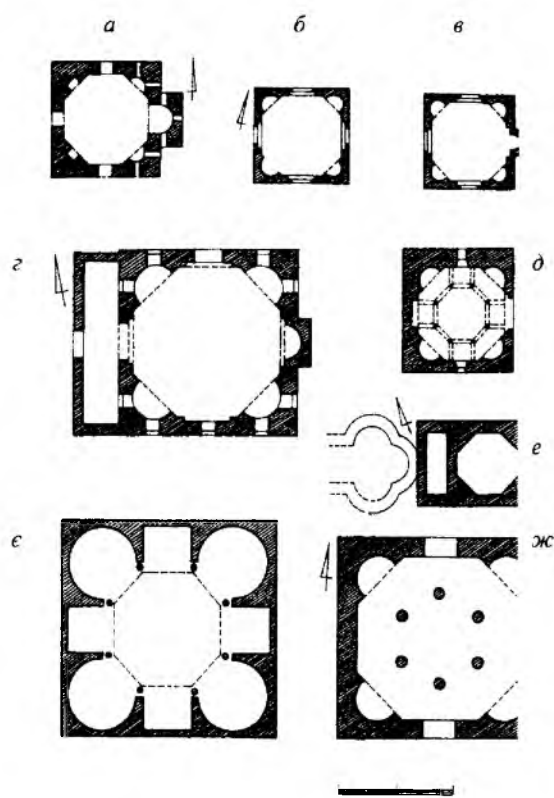

Рис. 4.5. Планувальні аналоги каплиці на вежі в Столп'є:

- а – Куалат (Сирія), баптистерій та мартирій, VI ст.;
- б – Ріва Сан Вітале (Швейцарія), баптистерій, перша фаза, V ст.;
- в – Ріва Сан Вітале (Швейцарія), баптистерій, друга фаза, VI ст.;
- г – Константинополь, баптистерій при храмі св. Софії, VI ст.;
- д – Ріез (Франція), баптистерій, VI–VIII ст.;
- е – Монкребу (Франція), ранньохристиянський баптистерій;
- є – Аквиля (Італія), баптистерій, VI ст.;
- ж – Брешия (Італія), баптистерій V ст. (за І. Кутиловською)

Церква св. Миколая в Горянах під Ужгородом. Ротонда в Горянах під Ужгородом також належить до маловивчених “порубіжних” пам'яток із суперечливою інтерпретацією та датуванням. Схематичні обміри плану ротонди та добудованої до неї нави відомі вже за першими публікаціями, проте найбільше графічної інформації поміщено в публікаціях В. Залозецького¹⁰. Дослідник також вперше навів планувальні аналоги Горянської ротонди, схиляючись до її західного походження (рис. 4.6, а-в). У праці В. Залозецького згадуються також і територіально близькі пам'ятки, зокрема ротонда в Карчі (Карчаві), хоча й без уточнення їх планувальних особливостей.

⁸ Раппопорт П.А. Вольские башни: Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. Вып. 31. – С. 219.

⁹ Kutyłowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chelmskie: Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – Lublin, 1981. – № 2. – Cz. 1. – S. 3–5; Cz. 2. – С. 4. – Rys. 8.

¹⁰ Zaloziecki W.R. Die burgkapelle in Horjany (Gereny) // Відбитка: Belvedere (без дати). С. 23–33.

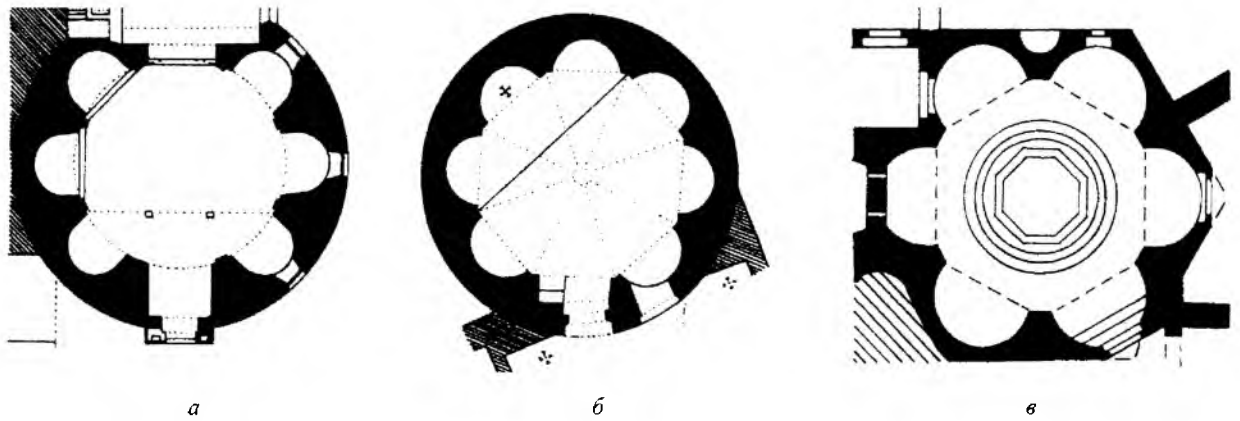

Рис. 4.6. Ротонди з внутрішніми апсидами Західної Європи і Балкан, плани:
а – Зар (Балкани); б – Вюрцбург (Німеччина); в – Альтоттінг (Німеччина) (за В. Залозецьким)

Серед найстаріших центрально-європейських ротонд з апсидами, влаштованими у товщі стіни, є Великоморавська ротонда з Микульчиць (храм № 9), виявлена в урочищі “Костелиско” (рис. 4.7, а)¹¹. Найближчими аналогами є дві угорські пам’ятки, розташовані вздовж річки Тиси. Одна з них – вже згадувана ротонда в Карчі (Карчаві)¹² (рис. 4.7, б), інша – ротонда в Кішомбор¹³ (рис. 4.7, в). В. Герверс-Мольнар виділила потиські ротонди (Горяни, Карчава, Кішомбор) в окрему групу та вказала, що вони відрізняються від центрально-європейських округлих храмів¹⁴. На її думку, близькими до них є кавказькі ротонди (рис. 4.8, а–в)¹⁵.

Детальні професійні обміри ротонди, виконані співробітниками АРМ-3 інституту “Укрзахідпроектреставрація” у 1981 році¹⁶, дали змогу проаналізувати планувально-композиційні та мірничі особливості споруди. Церква ззовні є округлою, а її внутрішній простір формується вінцем з шести напівкруглих апсид, влаштованих в товщі стіни. Західну апсиду зруйновано в часи прибудови до ротонди готичної нави, стінові виступи при східній апсиді значно підтесані. Проте, незважаючи на ці втрати, логіка розпланування ротонди та її мірничі особливості прочитуються досить виразно.

У проміжку між апсидами зовнішній контур дещо відхиляється до середини, хоча споруда, загалом, вписується в коло діаметром 896,0 см. Центри внутрішніх апсид та збережені виступи міжапсидних простінків знаходяться на колі, радіус якого становить 4/7 від зовнішнього радіуса ротонди. Отже, 1/7 частина зовнішнього радіуса є її планувальним модулем.

Промір зовнішнього діаметра ротонди становить 896 см. Величина модуля дорівнює, відповідно, 896 см / 14, що становить 64 см й відповідає двом візантійським стопам по 32,0 см. Величина зовнішнього діаметра ротонди становить, відповідно, 28 візантійських стіп, внутрішнього – 16 стіп (512,0 см). Діаметри внутрішніх апсид також є кратними зазначеній будівельній мірі. Східна (вітварна) й розмішена від неї справа апсида є дещо більшими. Їх діаметр відповідає величині в 7,5 стіп (240 см). Діаметр трьох інших збережених ніш становить 7 стіп (224 см). Товщина стіни становить 6 стіп, або ж 1 оргію (рис. 4.9, а).

Реконструкція плану ротонди в Горянах не викликає особливих труднощів. Хіба що дискусійним є розташування прорізу входних дверей. В. Січинський припускає, що вхід до ротонди був з південного заходу¹⁷. Судячи з аналогів (Карчава, Кішомбор), прибудови до яких було влаштовано у місці первісного входу, вхід до Горянської ротонди був від заходу (рис. 4.9, б). Відомі приклади розбудов ротондальних храмів також підтверджують тенденцію, за якою прибудова виконувалася у місці первісного входу.

¹¹ Kotrba V. Církevní stavby Velké Moravy // Umení. – Praha, 1964. – R. XII. – Cervenec. – S. 348–350.

¹² Gerevich T. Magyarország románkori emlékei. – Budapest, 1938. – P. 109; Kissné J.A. Karcsai református templom helyreállítása rövid története // Muemlék védelem. – Budapest, 1971. – XV évf. – 4 szám. – P. 204–210.

¹³ Erdei F.A. Kiszombori rotunda helyreállítása // Muemlékvédelmi szemle. – Budapest. – 1992. – № 1. – P. 31–38.

¹⁴ Gervers-Molnár V. A középkori magyarország rotundái. – Budapest, 1972. – P. 87–88.

¹⁵ Якобсон А.Л. Закономерности в развитии ранне-средневековой архитектуры. – Л. – С. 114–155.

¹⁶ Гайда М. Архітектурно-реставраційна майстерня № 3. Хроніка // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 62. Автор широ влячний керівнику майстерні М. Гайді за надану можливість опрацювання неопублікованих обмірних креслень плану ротонди.

¹⁷ Січинський В. Ротонди на Україні: Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української АН раніш українського наукового товариства в Києві. – К., 1929. – Т. XXXII. – С. 79–80.

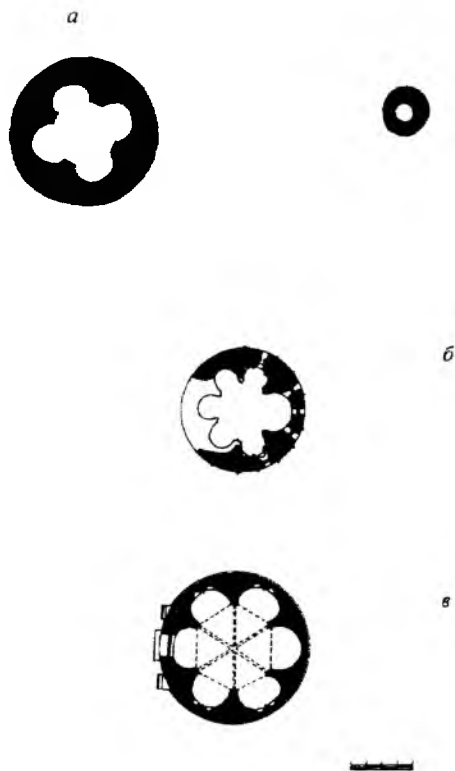

Рис. 4.7. Ротонди з внутрішніми апсидами у Центральній Європі, плани:
 а – храм № 9 та хрещальня в Микучлицях (Велика Моравія) (за В. Котрбою);
 б – Карчава (Угорщина) (за Т. Геревичем);
 в – Кішомбор (Угорщина) (за Е. Ференцом)

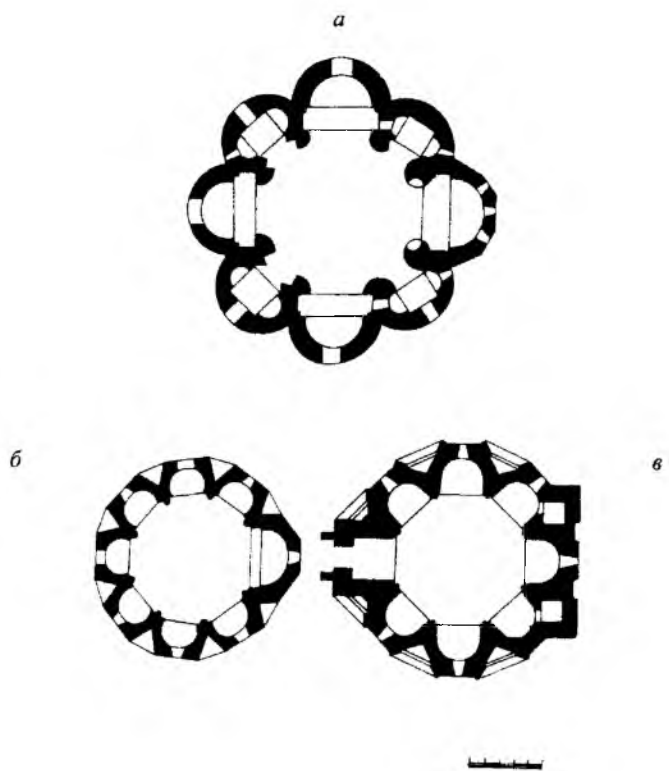

Рис. 4.8. Багатоапсидні ротонди Закавказзя, плани: а – Ніноцмінда (Грузія);
 б – Зоравар (Вірменія);
 в – Іринде (Вірменія) (за А. Якобсоном)

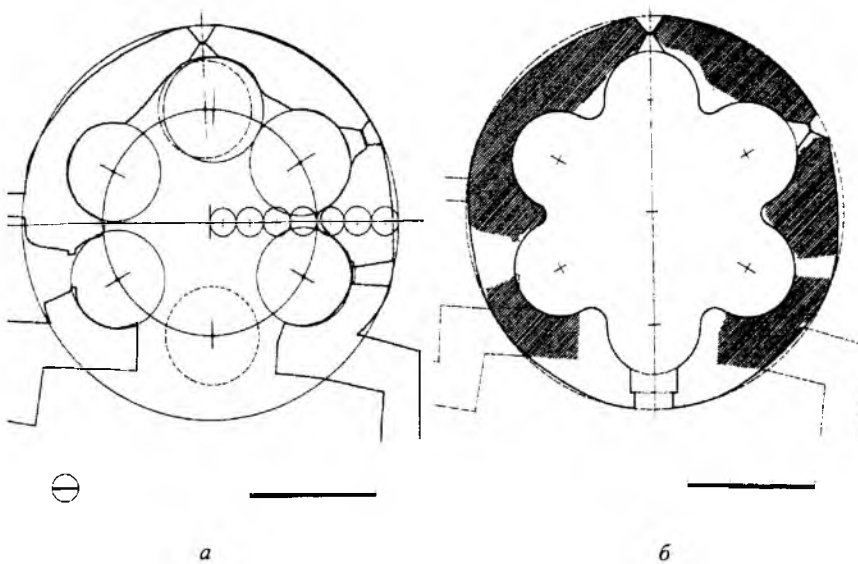

Рис. 4.9. Особливості планувальної композиції Горянської ротонди:
 а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля;
 б – реконструкція плану споруди

Церква св. Трійці в Чернихівцях під Збаражжєм. Прямим планувальним аналогом до Черниховецької ротонди є, вказана В. Яремою, ротонда IX ст. (храм № 7) в Микульчицях (рис. 4.10, а, б)¹⁸. Її округла частина була зведена з плоту й ліплена глиною, а з каменю викладено лише апсиду. Зауважена морфологічна подібність між вказаними пам'ятками засвідчує, мабуть, давні генетичні зв'язки церковної архітектури України з великоморавською архітектурою, хоча й не може бути аргументом у графічній реконструкції чи датуванні ротонди з Черниховець.

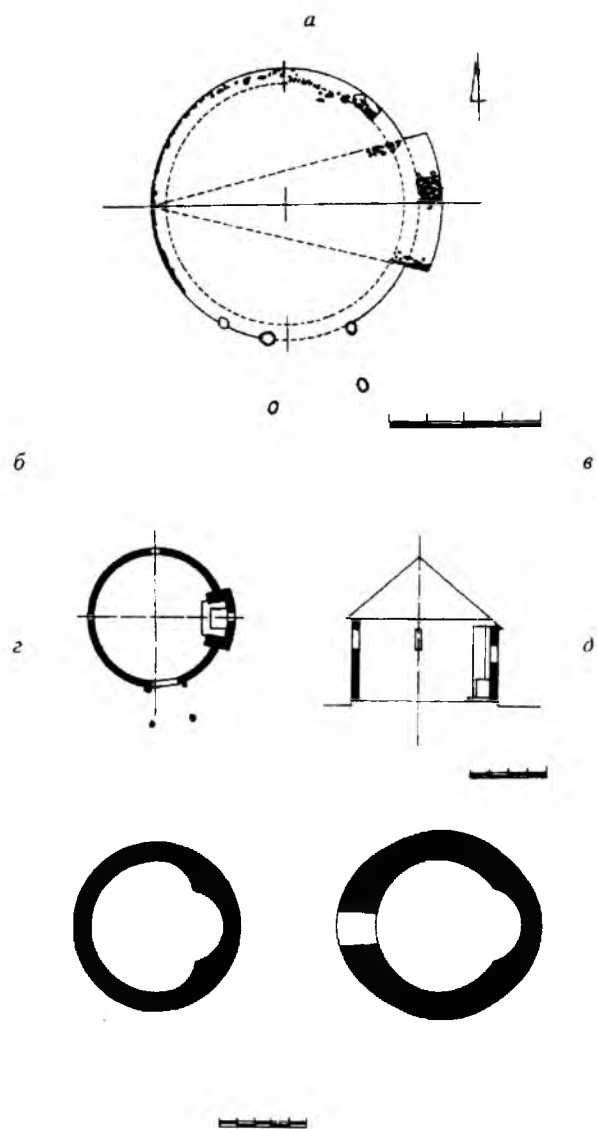

Рис. 4.10: а – Микульчицька ротонда (храм № 7), план фундаментних залишків;
 б – Микульчицька ротонда (храм № 7), реконструйований план;
 в – Микульчицька ротонда (храм № 7), перетин (за Й. Поуліком);
 г – ротонда в Керекегіхаза (Угорщина), план;
 д – ротонда в Нагикорос (Угорщина), план (за В. Герверс-Мольнар)

Особливості планувальної композиції ротонди в Чернихівцях були проаналізовані, спираючись на виконані обміри. Було, зокрема, визначено, що ротонду також розплановано за модульним принципом. Величина модуля дорівнювала товщині стіни. Внутрішній діаметр ротонди становив 4 модулі. Апсида виступала на один модуль.

Будівельною мірою, яку було застосовано у розплануванні Черниховецької ротонди, був візантійський лікоть (48 см), похідний від стопи у 32 см. Зокрема, величина модуля, яка відповідає товщині стіни, дорівнює 2 ліктям (1/2 бемі). На 2 лікті виступає також апсида. Внутрішній радіус ротонди дорівнює 4 ліктям (1 бемі). Отже, зовнішній діаметр дорівнював 12 ліктям (3 бемам). Реконструйована довжина ротонди по осі схід-захід становить 14 ліктів. Північна та південна стіни апсиди сходяться у точці, розміщеній на внутрішньому обводі округлого муру. Вісь ротонди дещо відхиляється на південь (рис. 4.11, а).

Зауважено також, що як від середини, так і ззовні план ротонди має відхилення від правильного кола. Зокрема в місцях поєднання з апсидою стіна потоншується на 0,5 ліктя, утворюючи своєрідні скруглені “кути” в інтер'єрі. Контур стіни ротонди виходить за межі кола і по зовнішньому обводу при північній стіні апсиди. Подібні, хоча й не аналогічні, “відхилення” по зовнішньому чи внутрішньому контуру бачимо, наприклад, в угорських ротондах (рис. 4.10, г, д)¹⁹.

Отже, план ротонди, за винятком відтинку при північній стіні апсиди, можна реконструювати як округлий ззовні. Можливо, що поява цієї зовнішньої опуклості була викликана необхідністю підсилення стінової конструкції в місці, де внутрішнє потоншення стіни збіглось з влаштуванням ніші-жертвенника. Внутрішні обриси в плані були наближеними до квадрата зі скругленими кутами. Така форма плану ротонди спрощувала виконання конструкції зімкнутого перекриття з чотирма розпалубками (рис. 4.11, б).

¹⁸ Pouлік J. Dve velkomoravské rotundy v Mikulčicích: Monumenta archaeologica. – Praha, 1963. – Т. XII. – Obr. 41, 42. – S. 80; Poštmourný J. Svatováclavská rotunda na Pražském Hradě ve svetle rotund velkomoravských // Památky archeologicke. – Praha, 1971. – Roc. LXII. – Cís. 2. – Obr. 6. – S. 465.

¹⁹ Gervers-Molnár V. A középkori magyarországi rotundái. – Budapest, 1972. – Pict. 22.

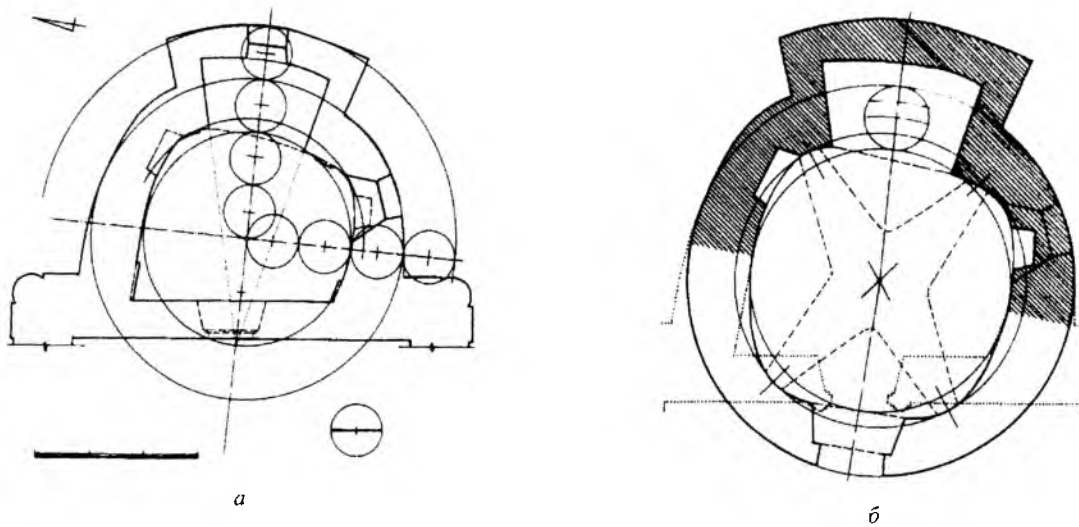

Рис. 4.11. Особливості планувальної композиції ротонди св. Трійці в Чернівцях:
 а – композиційний аналіз плану та визначення планувального модуля;
 б – реконструкція плану споруди

Матеріали дослідження доводять, що збережена поряд із ротондою мурована дзвіниця первісно функціонувала як житлова кам'яниця. Аналіз мірних особливостей споруди доводить, що її розпланування також здійснювалося із застосуванням візантійського ліктя, що свідчить на користь припущення про функціонування ротонди-каплиці та житлової кам'яниці як єдиного комплексу феодалного двору. Довжини північної та південної стін дзвіниці, визначені з врахуванням виступу цоколя від заходу та сходу, дорівнювали, відповідно, 766 та 768 см. Ці проміри відповідають 16 візантійським ліктям (48 см). Ширина споруди, проміряна між зовнішніми площинами північної та південної стін, становить 578 см, що відповідає 12 ліктям. Внутрішні проміри переконують у тому, що тут застосовувалися ліктеві міри. Зокрема, проміри ширини сіней дорівнюють 145 та 142 см, що становить 3 лікті, а ширина проходу на сході дорівнює 47,5 см і відповідає 1 ліктю. Отже, розміри дзвіниці становили 12×16 ліктів. Отже, візантійський лікоть (48 см) був будівельною мірою як у ротонди, так і у житлової кам'яниці, перебудованої на дзвіницю. За однакової ширини споруд довжина кам'яниці є на 2 лікті більшою.

Квадрифолій “Полігон”, виявлений в урочищі “Карнів Гай” у Галичі. Фундаменти цієї пам'ятки, виявлені у 1882 р І. Шараневичем, обміряв Ю. Захарієвич. Проте опублікований план споруди не є детальною археологічною фіксацією. Його подано у формі авторської реконструкції з аналізом композиційних особливостей. Ю. Захарієвич потрактував план багатокутним із скругленою східною частиною. Повторні дослідження “Полігону” О. Іоаннісяном у 1979 р. дали змогу уточнити форму його плану та ствердити, що це була мурована одноярусна споруда²⁰. З'ясувалося: будівля була не багатокутником-“полігоном”, а ротондою-квадрифолієм. О. Іоаннісян наводить також групу храмів-квадрифоліїв на території Центральної Європи (рис. 4.12, а-є)²¹. Особливу увагу дослідник звертає на угорські квадрифолії, стверджуючи: “Важным для нас является не только факт участия венгерского зодчего и мастеров-строителей в создании русских храмов, но и то, что здесь мы встречаемся с откровенно западным типом храма в древнерусском зодчестве”²². Необхідно однак ствердити, що жоден із центрально-європейських квадрифоліїв, включаючи хронологічно близькі угорські пам'ятки, не є прямою планувальною аналогією до “Полігону”. Стилістичні паралелі в декоративному оздобленні угорських та галицьких пам'яток, є явищем іншого плану, яке також не дає підстав для категоричного твердження про “откровенно западный тип храма”.

²⁰ Иоаннисян О.М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – М., 1983. – № 1. – Рис. 3. – С. 234.

²¹ Merhautová A., Trešník D. Románské umění v Cechách a na Moravě. – Praha, 1983. – Obr. I. – S. 318; Koziel S., Itáš M. Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu: PAN – oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1979. – № 17. – Ryc. 24. – S. 52. – Ryc. 20. – S. 47; Giervers-Molnár V. A középkori magyarországi rotundái. – Budapest, 1972. – Dr. 21, 38, 39.

²² Иоаннисян О.М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – М., 1983. – № 1. – С. 243.

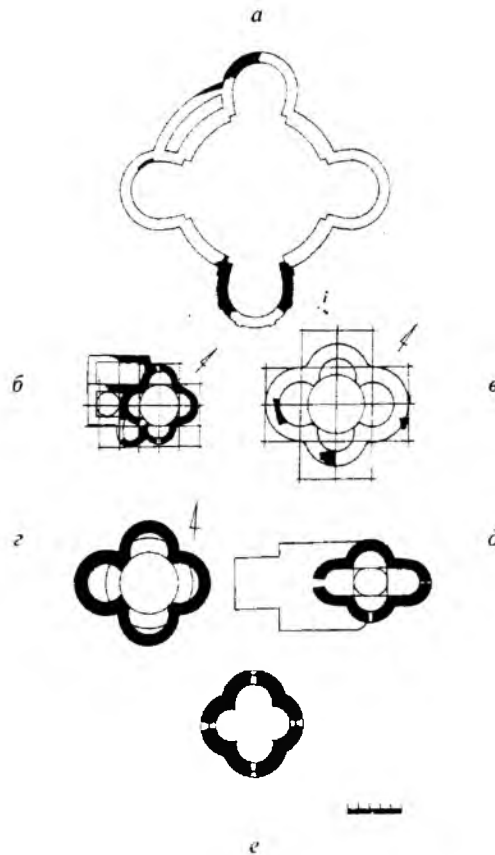

Рис. 4.12. Плани двороманських та романських квадрифоліїв у Центральній Європі:
 а – ротонда св. Віта на Празькому Граді (Чехія);
 б – храм “А” Богородиці Марії на Вавелі у Кракові (Польща);
 в – храм “В” на Вавелі у Кракові, 1-ша фаза будівництва (Польща)
 (за С. Козелом та М. Фрасем);
 г – ротонда в Нагикорос (Угорщина); д – ротонда в Гурасаді (Трансільванія);
 е – ротонда в Одоргей (Трансільванія) (за В. Герверс-Мольнар)

Специфіку планувального укладу “Полігону” наглядно відображено у виконаних В. Яремою спробах графічної реконструкції його плану. У першому варіанті запропоновано полігональне вирішення (рис. 4.13, а), яке краще узгоджується з планом фундаментних залишків, зафіксованих О. Іоаннісяном. Другий варіант є спробою відтворити форму плану, дивлячись на плани центральноєвропейських квадрифоліїв. Цей варіант демонструє неможливість органічного накладення округлих ramen чотириконха на план “Полігону” (рис. 4.13, б). Очевидно, назва “Полігон”, присвоєна цій галицькій пам’ятці Ю. Захарієвичем, є не випадковою.

Аналіз плану фундаментів “Полігону”, попри його істотні втрати, доводить, що розпланування виконувалося на основі модуля. За величину модуля було прийнято товщину стіни. Внутрішній діаметр “Полігону” по осі північ-південь дорівнював 10 модулям. По поздовжній осі храм був дещо довшим. Зовнішній контур від заходу виступав на 0,5 модуля. Відтинки муру між ramenами квадрифолію у північно-східному та південно-східному напрямках було зміщено до середини на 1 модуль. Прогин стіни до середини у північно-західному та південно-західному напрямках був дещо менший. Зафіксовано також неоднакову ширину зовнішнього контуру чотирьох ramen споруди (рис. 4.14, а). Діаметр зовнішнього розпланувального кола, який відповідав ширині споруди, становив 14,4 м. Величина модуля у метричній системі дорівнювала, відповідно, 1/12 цього розміру, що становило 120 см. Цей розмір якнайкраще відповідає 2,5 візантійського ліктя по 48 см. Отже, мірою, застосованою у розбивці плану “Полігону”, був візантійський лікоть.

Зовнішній обвід ramen “Полігону” знаходився на колі з центром посередині споруди. Проте ці ramenи мали не однакову ширину. Збігалася лише ширина північного та східного ramen, яка дорівнювала 3 модулям. Ширина південного ramen дорівнювала 4, а західного – 5 модулям. Бокові грані кожного з ramen орієнтувалися по прямій на середину зовнішнього контуру суміжних крил. На стику ramen у північно-східному та південно-східному напрямку зауважено випуклість, яка накладається на внутрішнє розпланувальне коло зовнішнім радіусом у 5 модулів та внутрішнім – у 4 модулі. На північно-західній та південно-західній діагоналі така випуклість не читається на плані споруди, оскільки західне крило на 0,5 модуля віддалене від центра споруди, і поєднання бічних граней ramen виходить поза межі згаданого внутрішнього розпланувального кола (рис. 4.14, б).

Планувальні особливості “Полігону”, паралелей до яких не знаходимо у храмах-квадрифолях Центральної Європи, зближують його з пам’яткою східного кола. баптистерієм кафедрального собору Херсонеса (“Уварівською” базилікою), який мав форму октагона з трьома ексedрами та притвором від заходу (рис. 4.15). У літературі не звертали увагу на планувально-композиційні паралелі між “Полігоном” та баптистерієм “Уварівської” базиліки, хоча необхідно відмітити, що О. Іоаннісян, у працях якого послідовно стверджується західне коріння, все ж писав: “Для Галича, теснейшим образом связанного с Византией и ее причерноморскими владениями, знакомство князя, кого-либо из его окружения или высшего духовенства с главным херсонесским баптистерием, который в это время продолжал еще существовать, вовсе не удивительно”²³. Окрім того, припущення про взорування “Полігону” на баптистерій “Уварівської” правдоподібно ще й тому, що з цією пам’яткою традиційно пов’язувалося хрещення князя Володимира.

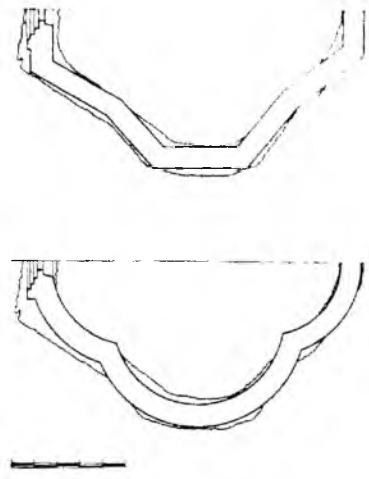

Рис. 4.13. Варіанти реконструкції плану квадрифолю “Полігон”: а, б (за В. Яремою)

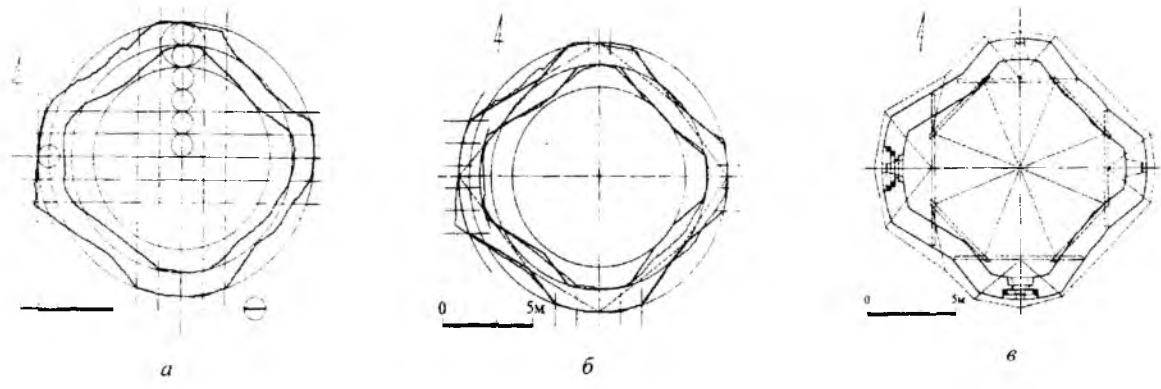

Рис. 4.14. Особливості планувальної композиції квадрифолю “Полігон”: а – композиційний аналіз плану та визначення планувального модуля; б – реконструкція плану фундаментів; в – реконструкція плану споруди

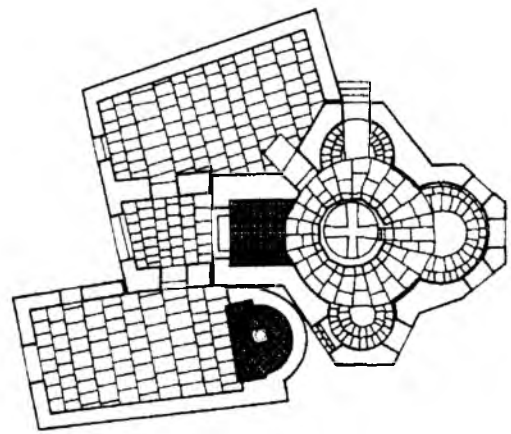

Рис. 4.15. Баптистерій при уварівській базиліці в Херсонесі, план (за С. Беляєвим)

План споруди на рівні стін повторював, очевидно, форму плану фундаментів. Більша ширина південної та північної грані підказує, що з цих сторін у споруді були влаштовані входи. За значного діаметра “Полігону” стіни були не надто товстими, і, очевидно, несли дерев’яну баню, діаметр якої збігався з діаметром внутрішнього розпланувального кола у 8 модулів (960 см) (рис. 4.14, в).

²³ Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 107.

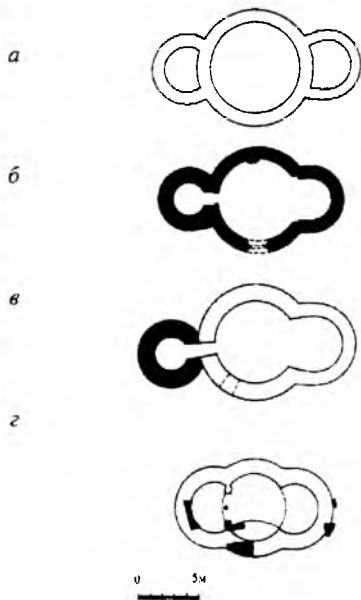

Рис. 4.16. Плани центральноєвропейських тридільних ротонд з округлою в плані західною дільницею:
 а – Микульчиці (храм № 6) (Велика Моравія);
 б – Ржіп (Чехія); в – Ємніця (Чехія) (за Л. Конечним);
 г – храм "В" на Вавелі у Кракові. 2-га фаза будівництва (Польща) (за С. Козелом та М. Фрасем)

Ротонда св. Пророка Іллі у Галичі. Цю пам'ятку розкопували двічі. Перший раз її досліджували Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1886 – 1887 рр. План споруди вперше було опубліковано у праці О. Пеленського²⁴. У 1955 р. фундаменти ротонди повторно розкрив та обміряв М. Каргер²⁵. Інтерпретація плану ротонди св. Пророка Іллі як тридільної споруди з прямокутним нартексом від заходу, округлими навою та апсидою за різними працями не є суперечливою. Галицька тридільна ротонда не є поодиноким пам'яткою цього типу, хоча прямих планувальних аналогів немає. До групи тридільних ротонд належать кілька храмів з трьома округлими частинами. Це, зокрема, так звана двоапсидна ротонда (храм № 6) з Микульчиць (Велика Моравія) (рис. 4.16, а) та генетично з нею пов'язані чеські ротонди в Ржіпу та Ємніці (рис. 4.16, б, в)²⁶. Ще одну пам'ятку такого типу було виявлено на Вавелі у Кракові (рис. 4.16, г)²⁷. Округлість західної дільниці істотно відрізняє ці храми від ротонди св. Пророка Іллі. До кола аналогів не можна також віднести і ротонду в Стшельно (Польща), у якій від заходу також розташовано округлу дільницю, а вівтар є прямокутним в плані²⁸.

Значно ближчою до Святоїллінської церкви-ротонди за типом плану є група чеських тридільних ротонд з прямокутною в плані західною дільницею (рис. 4.17, а-в)²⁹. Разом з тим, відсутність стилістичних паралелей поміж галицькою та чеськими ротондами, інша техніка кладки та різні розміри західної дільниці заперечують можливість генетичного зв'язку між ними. Необхідно констатувати, що у колі відомих центральноєвропейських тридільних ротонд галицька церква-ротонда св. Пророка Іллі є самотньою пам'яткою.

Особливості планувальної композиції Іллінської церкви на перший погляд визначити складно. Таке враження ґрунтується на тому, що контур фундаментних мурів не є геометрично правильним. Проте планувальна логіка, визначена за сукупністю планувальних ознак, не викликає поважних застережень. Споруду розплановано із застосуванням модуля, яким є товщина стіни нави. Внутрішній діаметр ротонди дорівнює чотирьом, а зовнішній – шістьом модулям. Модуль визначеної величини вкладається тринадцять разів у загальну довжину споруди. Внутрішній радіус центральної нави-ротонди задає зовнішній радіус апсиди та внутрішню ширину західного притвору (рис. 4.18, а).

Величина модуля чітко фіксується композиційними центрами трьох частин споруди та її загальною довжиною. Вказана М. Каргером загальна довжина фундаментів у 20,3 м є незначно більшою від довжини композиційної моделі, яка дорівнює 20,1 м. При поділі цієї величини на тринадцять частин отримаємо величину модуля, яка становить 154,62 см. П'ята частина від цієї величини дорівнює 30,92 см. З відомих будівельних мір цей розмір якнайкраще збігається з грецьким ліктем (30,856 см). Величина модуля в такий спосіб становить 2 беми (кроки), чи 1/2 акени (декапода). Внутрішній діаметр апсиди становить 14 стіп (432,92 см), що відповідає двом царським (βασιλική) оргіям.

²⁴ Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – Ryc.

²⁵ Каргер М.К. Основные итоги раскопок Древнего Галича в 1955 г. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – Рис. 35. – С. 70.

²⁶ Konecny L. Emporové rotundy s válcovou vezi // Umeni. – Praha, 1978. – Т. 26. – № 5. – Obr. 2. – S. 387.

²⁷ Kozielec S., Fraš M. Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu: PAN – oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – № 17. – Ryc. 28. – S. 58.

²⁸ Свеховский З. Романское искусство в Польше. – Варшава, 1984. – Рис. 13. – С. 263.

²⁹ Mencil V. Stredoveká architektura na strední Vltave // Umeni. – Praha, 1962. – R. X. – № 3: Kveten. – S. 227; Merhautová A., Treštk D. Románské umění v Cechách a na Morave. – Praha, 1983. – Obr. IV. – S. 320.

Варіант реконструкції плану Іллінської ротонди відомий з публікації В. Яреми (рис. 4.19, а)³⁰. Ротонду зображено з одним входом, який від півдня провадить до центрального приміщення округлої нави. Дільниці поєднуються між собою арками-вирізами, ширший – між навою та вітварем і вузчий – між навою та прямокутною дільницею від заходу. Обвід зовнішніх стін округлих частин розчленовано пілястрами. Ще один варіант реконструкції апробовано у дипломному проєкті, який було виконано на кафедрі реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка” під керівництвом Ю. Лукомського та Ю. Дубика (дипломант В. Кіналь) (рис. 4.19, б). За цим варіантом планувальної реконструкції вхід до ротонди здійснювався від заходу через прямокутний притвір. Проріз дверей поєднував притвір з навою, а простір вітваря розкривався широкою аркою-вирізом. Пілястри зовні розчленовували площини стін притвору та обвід нави, а обвід нави членувався півколонками.

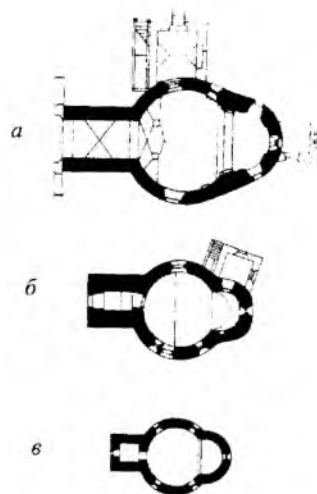

Рис. 4.17. Плани чеських романських ротонд із західною прямокутною в плані вежею: а – Правонін; б – Лібоунь; в – Пшедні Копаніна (за А. Мерхаутовою)

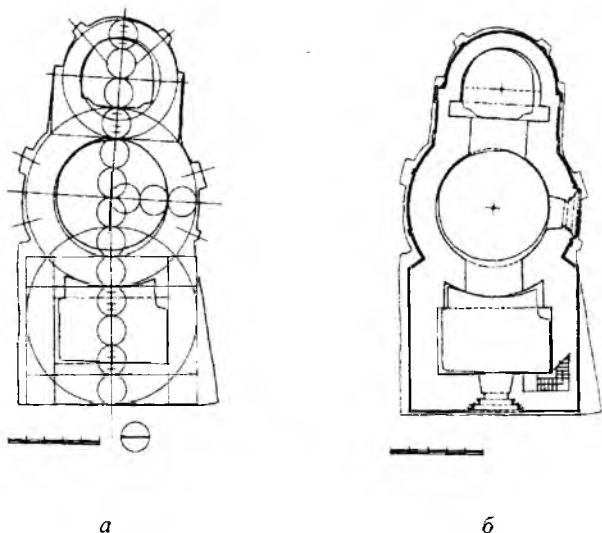

Рис. 4.18. Особливості планувальної композиції ротонди св. Пророка Іллі: а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля; б – реконструкція плану споруди (опрацювання Ю. Дибі, В. Петрика, Р. Франківа)

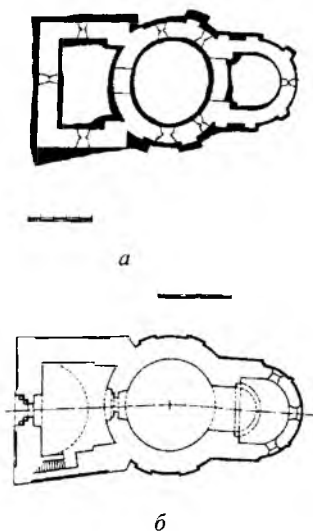

Рис. 4.19. Варіанти реконструкції плану ротонди св. Пророка Іллі в Галичі: а – за В. Яремою; б – за Ю. Дубиком та В. Кіналем

Влаштування тридільних просторів храму диктувалося переважно поділом молільників на певні групи (за соціальними, статевими, релігійними чи іншими ознаками). Такий поділ вимагав також і організації окремих входів для цих груп. Тому у запропонованому варіанті реконструкції показано два входи до Іллінської церкви. Модульний та мірний аналізи підказують, що західна стіна притвору була на дві стопи ширшою, що уможливило саме у цій стіні організувати вхід на сходову клітку, яка вела на верхній ярус. Південна стіна притвору, очевидно, була перпендикулярною до західної, оскільки на внутрішній грані фундаменту відхилення немає. Окрім того, його не зафіксовано й на плані, виконаному за результатами першого археологічного розкриття, коли ще було виявлено нижні блоки кладки стін. Зв'язок між дільницями здійснювався через арки-прорізи. Широкі пілястри традиційно знаходилися на рівних площинах, а округлі поверхні розчленовувалися півколонками, що також відображено на запропонованому варіанті планувальної реконструкції (рис. 4.18, б).

Квадрифолій (церква св. Бориса і Гліба?), виявлений на полі “Мурованка” у Побережжі також досліджувався двічі. У 1935 р. Я. Пастернак відкрив залишки округлої в плані споруди. Проте досліднику не

³⁰ Патріарх Дмитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – Рис. 3. – С. 21.

вдалося повністю розкрити фундаменти будівлі, а тому форма плану залишилася не до кінця з'ясованою³¹. Вдруге розкопки здійснювалися під керівництвом М. Каргера у 1959 р. Фундаменти будівлі було розкрито повністю. Ширина фундаменту сягала 3,5 м, його було закладено на глибину до 1,5 м. Загальний діаметр по зовнішньому контуру становив близько 22 м, по внутрішньому – 15,5 м³².

Рис. 4.20. Квадрифолій в Херсонесі, план фундаментів (Крим, Україна) (за В. Кутайсовим)

Каргер М., який дослідив пам'ятку, вказав, що подібні храми були досить поширені в архітектурі західних сусідів Русі (Польща, Чехія, Угорщина). Проте квадрифолійні храми такого значного масштабу є доволі рідкісним явищем. Однією з найраніших монументальних споруд такого типу була ротонда св. Віта на Празькому Граді (рис. 4.12, а)³³. Наближених розмірів був також квадрифолій, виявлений у Херсонесі (рис. 4.20)³⁴.

Незвичайна потужність фундаментів квадрифолію у Побережжі була пояснена О. Іоаннісяном за аналогією з угорськими пам'ятками. Дослідник вказав, що деякі з них (Храст, Як, Папоц) були двоповерховими, що вимагало значно потужнішої основи. Заперечення викликає лише твердження, що угорські храми були близькими за розмірами до квадрифолію, виявленого у Побережжі³⁵. Найбільшим із згаданих пам'яток угорського кола є квадрифолій у Храсті (Словаччина), який має зовнішній діаметр близько 14 м, що лише наближається до внутрішнього проміру Галицького храму (рис. 4.21, а)³⁶, а зовнішній промір квадрифолію у Яку дорівнював близько 9 м, квадрифолію у Папоці – близько 10 м (рис. 4.21, б, в)³⁷. Це порівняння габаритів споруд потрібне хоча б з огляду на ту обставину, що зовнішні проміри найближчого аналога, двоярусного квадрифолію св. Якуба в Яку, не доходять і до половини величини галицького квадрифолію. Окрім того, Галицький храм датується серединою–другою половиною XII ст., а згадані аналоги належать вже до XIII ст. Це все дає підстави вважати квадрифолій, виявлений у Побережжі, самобутньою пам'яткою галицької архітектури. Не виключено, що якраз вона була взірцем для пізніших і не таких масштабних угорських квадрифоліїв.

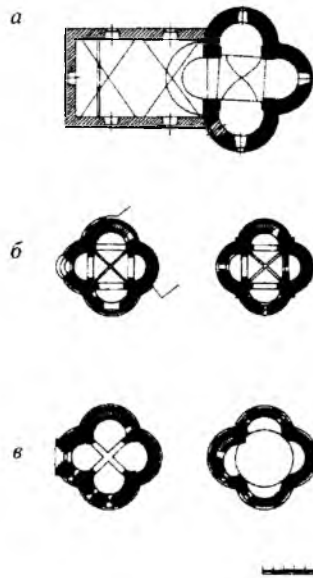

Рис. 4.21. Плани романських двоярусних квадрифоліїв:
а – Храст над Горнадом, 1-й рівень (Словаччина) (за В. Менцлом);
б – Як, 1-й та 2-й рівні (Угорщина); в – Папоц, 1-й та 2-й рівні (Угорщина) (за В. Герверс-Мольнар)

³¹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Львів – Краків, 1944. – С. 82.

³² Каргер М.К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1976. – Вып. 146. – С. 53–59. – Рис. 1.

³³ Pořmourný J. Svatováclavská rotunda na Pražském Hrade ve světle rotund velkomoravských // Památky archeologické. – Praha, 1971. – R. LXII. – Čís. 2. – S. 457–487.

³⁴ Кутайсов В.А. Четырехапсидный храм Херсонеса // Советская археология. – М., 1982. – № 1. – С. 115–169. – Рис. 1.

³⁵ Иоаннісян О.М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – М., 1983. – № 1. – С. 243.

³⁶ Menel V. Středověká architektura na Slovensku. – Praha – Prešov, 1937. – T. 1. – S. 353–355. – Obr. 93.

³⁷ Gervers-Molnár V. A középkori magyarországi rotundái. – Budapest, 1972. – Drav. 37.

Аналіз планувальної композиції квадрифолію у Побережжі доводить, що розбивка плану виконувалася за допомогою модуля, що дорівнював товщині стіни. Внутрішній діаметр церкви становив 5 модулів, а внутрішній діаметр конх – 2 модулі (рис. 4.22, а). При діаметрі зовнішнього розпланувального кола у 22,4 м розмір модуля дорівнює 320 см. Ця величина дорівнює 1 акені (декаподу), або ж 10 стопам. Радіус східної конхи є на 1 стопу більший (більшою є також східна конха квадрифолію в Яку). Зауважено також, що осі, на яких знаходяться центри конх, не є взаємно перпендикулярними.

Патріарх В. Ярема запропонував три можливі варіанти планувальної реконструкції галицького Борисоглібського квадрифолію (рис. 4.23, а-в). На думку дослідника, плани ярусів були різними. Конхи були лише на першому рівні. Церква мала округле чи квадратне завершення, яке спиралося на пілони, влаштовані на стику конх. Ярема В. не виключав також можливості влаштування нешироких емпор по периметру центрального простору.

На наш погляд, зовнішній обвід двох ярусів квадрифолію у Побережжі був однаковим. Про це свідчить однакова потужність усього периметра фундаментів. Окрім того, єдиним аналогом, на який можна спиратися в реконструкції галицького храму, є квадрифолій св. Якуба у Папоці. Порівняно з цим аналогом планування галицького храму має свої специфічні особливості, які було враховано у запропонованому варіанті реконструкції плану (рис. 4.22, б). Квадрифолій у Побережжі мав, очевидно, два входи, окрім західного був ще й північний на місці виступу, зафіксованого розкопками. Пониження рельєфу до півночі вимагало влаштування додаткових зовнішніх сходів, які мали б мати додатковий фундамент. Невеликий виступ зафіксовано і в середині західної конхи. Саме в цьому місці, на наш погляд, знаходився вхід на сходи, які в товщині стіни вели на другий ярус.

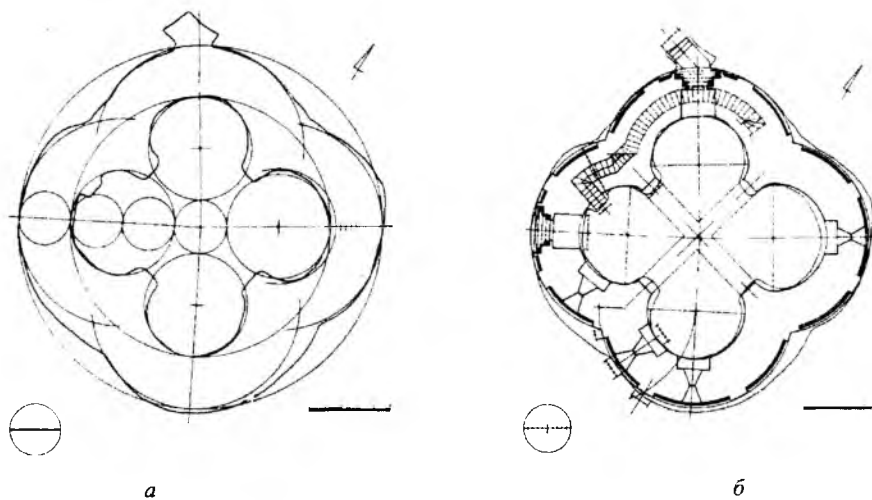

Рис. 4.22. Особливості планувальної композиції квадрифолію з Побережжя:
 а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля;
 б – реконструкція плану 1-го рівня

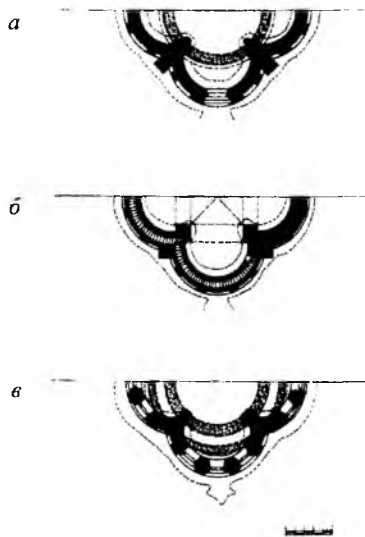

Рис. 4.23. Варіанти реконструкції плану квадрифолію з Побережжя:
 а-в (за В. Яремою)

В угорських храмах вхід на сходи було влаштовано в північній консі, а вихід на другому рівні – у західній. У Галицькому храмі, в зв'язку з влаштуванням північного порталу необхідно було робити навпаки. Саме тому на другому ярусі проріз виходу зі сходів мав бути у стіні північної конхи. На верхньому ярусі на дві стопи зменшувалася також товщина стіни. Зовнішній обвід стіни було розчленовано пілястрами, які знаходилися на стику конх та на діагональних напрямках.

Ротонда (церква св. Катерини?), виявлена на території колишньої садиби Трубецьких у Києві. Вперше на фундаменті цієї пам'ятки натрапили у 1872 р. Проте першу їх фіксацію було виконано після археологічних досліджень Київської археологічної експедиції у 1975–1976 рр. Це була велика цегляна будівля з масивним стовпом посередині. Із зовнішнього боку ротонда мала 16 пілястр³⁸.

Круглі церкви-ротонди з одним стовпом найчастіше зустрічаються на Заході та Півночі Європи (рис. 4.24, а–г)³⁹, хоча відомі приклади і на теренах Центральної Європи (рис. 4.25, а–б)⁴⁰. Однак найпереконливішу аналогію було віднайдено в Польщі, у Врошлаві. На цю пам'ятку, в контексті аналізу архітектурних особливостей Київської ротонди, вперше звернув увагу О. Іоаннісян⁴¹. Залишки фундаментів цієї замкової ротонди відкрив Е. Малахович (рис. 4.26, а–в)⁴².

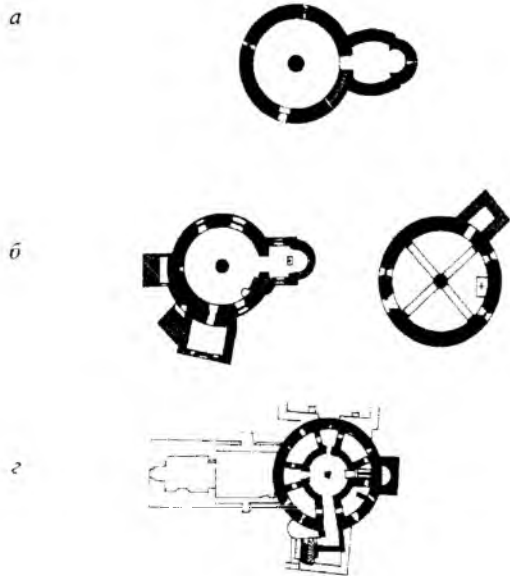

Рис. 4. 24. Плани західноєвропейських та скандинавських ротонд з центральним стовпом:
а – Нюралскер, о. Борнхольм (Данія);
б – Торнсберг (Скандинавія);
в – Ольс (Скандинавія) (за Е. Малаховичем);
г – Фюльда, нижній ярус (Німеччина) (за А. Шварцом)

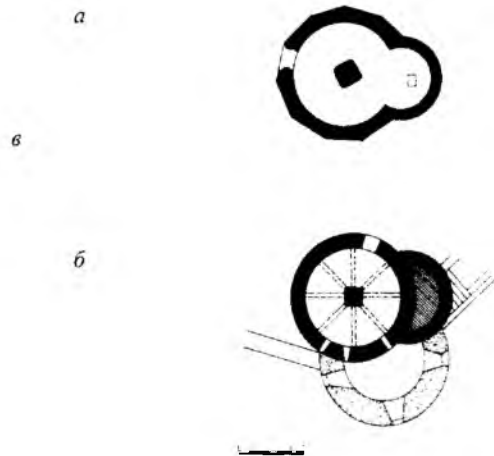

Рис. 4.25. Плани центральноєвропейських ротонд з центральним стовпом:
а – Корние (Угорщина) (за В. Герверс-Мольнар);
б – Банська Ставниця (Словаччина) (за В. Менцлом)

Відомо кілька графічних реконструкцій київської ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких. Однак публікувалися переважно зображення фасадів чи загальні вигляди. Реконструкція плану відома лише за працею Ю. Асєєва (рис. 4.27, а).

Зображена ротонда має 16 пілястр двоступінчастого профілю. Відстані між пілястрами приблизно однакові, за винятком широкого простінку, де влаштовано портал. Асєєв Ю. підкреслює, що археологічні дослідження не виявили апсиди. Проте С. Висоцький резонно нагадує про наявність ніші (2,4×0,9 м), влаштованої у товщі стіни у східній частині споруди, від якої збереглися відбитки шиферних плит⁴³.

³⁸ Боровський Я.С., Толочко П.П. Київська ротонда // Археология Киева. Исследования и материалы. – К., 1979. – Рис. 1. – С. 91.

³⁹ Иоаннісян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – Табл. VII. – С. 128; [255] Frölen H. F. Nordens befästa Rudkyrkor. – Stockholm, 1911. – P. XXII–XXIV; Schwarz A. Architektur und gesellschaft von Kaiser Konstantin bis zu Karl Großen. – Leipzig, 1989. – P. 183.

⁴⁰ Gervers-Molnár V. A középkori magyarországi rotundái. – Budapest, 1972. – Drav. 30; Molnár V. Romańskie rotundy na terenie średniowiecznych Węgier // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1968. – Т. XIII. – Zesz. 2. – Рис. 40. – С. 94.

⁴¹ Иоаннісян О.М. Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 1996. – S. 164–166.

⁴² Małachowicz E., Lasota Cz. Pierwsza kaplica zamku wrocławskiego na Ostrowie // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1987. – Т. XXXII. – Zesz. 1. – S. 3–11.

⁴³ Висоцький О.С. Київська ротонда та питання її атрибуції // Археологія. – Київ, 1994. – № 1. – С. 74.

Боровський Я. та П. Толочко, згадуючи про цю нішу, про її призначення не пишуть⁴⁴. Невелике розширення фундаменту зі східної сторони було виявлене також у Вроцлавській ротонді. Малахович Е. вказує на можливість влаштування у цьому місці невеликої ніші-апсидиоли⁴⁵.

Слушним, на наш погляд, є також зауваження О. Іоаннісяна про можливу двоярусність Вроцлавської та Київської ротонд. Дослідник, зокрема, звертає увагу на незвичну конструкцію фундаментів, які являють собою своєрідний подіум з розвантажувальних арок, що спираються на цегляні фундаментні опори, розташовані по периметру ротонди⁴⁶. Специфічною ознакою фундаментів київської пам'ятки було те, що фундамент пілястр було закладено на 20–30 см глибше від фундаментів стін, як вказував Ю. Асєєв, пілястрам надавалося велике конструктивне значення.

Окрім того, двоярусність є характерною ознакою саме замкових церков. Вони складаються з двох каплиць, розташованих одна над одною (наприклад, каплиця Сент-Шапель в Парижі, 1246–1248 рр.). Верхня каплиця була призначена для володаря, його сім'ї та вищих сановників, а нижня – для придворних нижчого рангу⁴⁷. Слід також зазначити, що й Вроцлавську ротонду Е. Малахович вважав замковою каплицею. Розташування Київської ротонди також свідчить про те, що це була замкова церква. Для замкових каплиць є характерною і присвята київської пам'ятки. Дослідження Г. Алфєрової, В. Харламова та С. Висоцького доводять, що ротонду слід ототожнити з зображеною на плані Києва 1695 р. церквою св. Катерини.

Ця Київська церква згадувалася в описах Е. Лясоти та в чолобитних київських митрополитів Гедеона Четвертинського та Варлаама Ясинського до московських царів⁴⁸. Св. Катерині були присвячені також замкові каплиці Низького замку у Львові та Старостинського замку Галича.

Аналіз основних промірів ротонди за публікаціями авторів розкопок доводить, що у її розплануванні використовувалася міра у 160 см. Такої величини є, зокрема, максимальна товщина стіни. Подвоєна величина (320 см) є діаметром внутрішнього опорного стовпа та стороною його квадратної бази. Максимальний виступ пілястр дорівнює 80 см, тобто половині міри у 160 см. У розплануванні застосовувалася також величина, що дорівнювала 240 см. Такою є ширина ніші, влаштованої у товщі стіни в східній частині ротонди. Такого ж розміру був діаметр внутрішньої арочки, під якою знаходилася ніша з вікном. Сумарна величина товщини стіни, разом з виступом пілястри також дорівнювала 240 см.

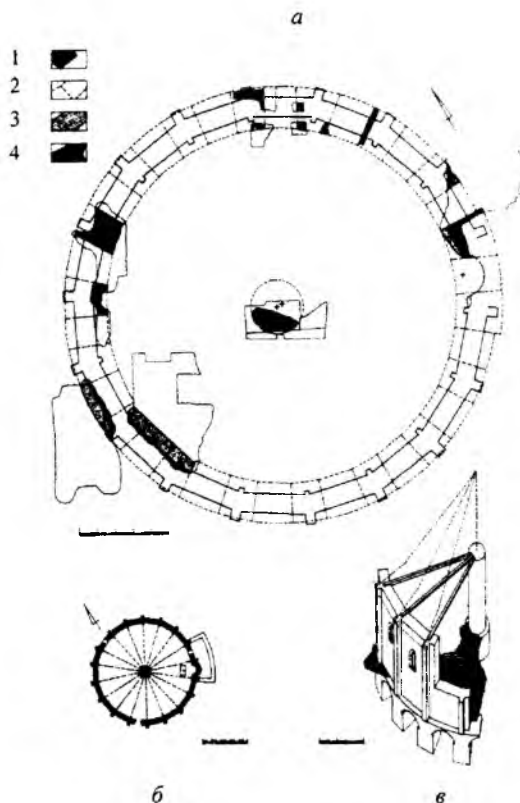

Рис. 4.26. Ротонда Вроцлавського замку на Острові Тумським:
а – план фундаментів;
1 – фундаментні стовпові опори;
2 – контур фундаментів;
3 – фрагменти заглаженої поверхні фундаментів; 4 – залишки наземних мурів;
б – варіант реконструкції плану;
в – реконструкція конструктивної системи (за Е. Малаховичем)

Рис. 4.27. Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких, реконструкція плану (за Ю. Асєєвим)

⁴⁴ Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда // Археологія Києва. Исследования и материалы. – К., 1979. – С. 96.

⁴⁵ Malachowicz E., Lasota Cz. Pierwsza kaplica zamku wroclawskiego na Ostrowie // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1987. – Т. XXXII. – Zesz. 1. – S. 7.

⁴⁶ Иоаннисян О.М. Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 1996. – S. 165.

⁴⁷ Полунина К.С. Архитектура средневековой Европы. Готика. – М., 1973. – Вып. 6. – С. 3.

⁴⁸ Алфєрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. – К., 1982. – С. 39; Висоцький О.С. Київська ротонда та питання її атрибуції // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 76.

Величина, що дорівнює 240 см, відповідає 5 візантійським ліктям по 48 см. А величина у 160 см дорівнює 5 візантійським стопам по 32 см. Отже, у розплануванні ротонди застосовувалися візантійські стопи та лікті (1 лікоть = 1,5 стопи).

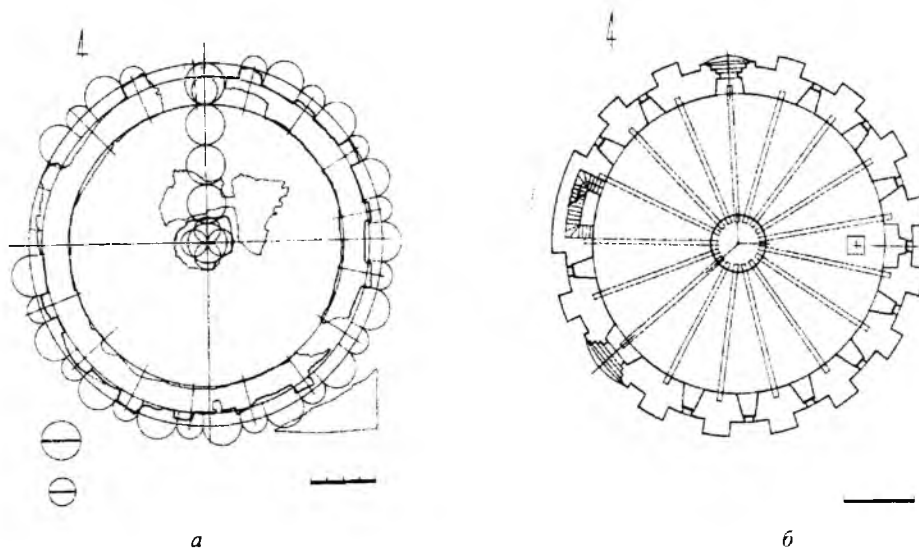

Рис. 4.28. Особливості планувальної композиції Київської ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких:

а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля;
б – реконструкція плану 1-го рівня

Планувальним модулем була товщина стіни разом з виступом пілястр, що дорівнювала 240 см. Внутрішній діаметр становить 7 модулів й дорівнює 16,8 м. Зовнішній діаметр з пілястрами – 9 модулів (21,6 м), а без пілястр – 20,0 м. Згадані величини у 240 та 160 см застосовувалися для членування периметра стіни пілястрами. Ці величини, що відповідали ширині пілястр та простінку поміж ними, позмінно відкладали по зовнішньому колу діаметром 21,6 м (рис. 4.28, а). Незначне відхилення від цього ритму зафіксовано з південної сторони ротонди. Принципові незбіги є лише у двох місцях. По-перше, від заходу, в місці, де зафіксовано значне потовщення стіни, та, по-друге, – від півночі, на місці втраченого фрагмента фундаменту.

Окрім того, з південно-західної сторони один з виступів-пілястр є ширшим та має лекальну форму. За планувальною логікою цей виступ має втрачену праву частину, доповнивши яку, отримаємо симетричну випуклість, яку логічно інтерпретувати як основу південно-західного порталу. Влаштування порталу з цієї сторони було продиктоване тим, що внутрішній опорний стовп не загороджував східної ніші, яка, очевидно, виконувала роль апсидної. Другий вхід міг бути від півночі, а потовщення фундаментного муру від заходу могло бути основою сходів, що вели на другий ярус (рис. 4.28, б). На другому ярусі стіна могла бути полегшеною вінцем ніш, влаштованих по внутрішньому периметру у простінках між зовнішніми пілястрами. Ці ніші, як свідчать матеріали розкопок, завершувалися циркульними арками діаметром 240 см. Діаметр внутрішнього стовпа на другому ярусі міг потоншуватися з 320 до 240 см, в результаті чого між рівнями утворювалася полиця завширшки 40 см, достатня для опертя дерев'яних балок перекриття. На другому ярусі могла зменшитися також величина виступу зовнішніх пілястр та товщина зовнішньої стіни сходів.

Ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. Розкопками В. Харламова зафіксовано сім фундаментних відрізків та розсіпів каміння (А, Б, В, Г, Д, Е, Є) (див. рис. 1.16.)⁴⁹. Вигин лінії стіни ротонди чітко фіксується на відтинку А в південно-західній частині розкопу. Фрагменти Б та В вписуються у коло з центром у точці О1. Фрагменти Г та Д інтерпретовані В. Харламовим як потужні контрфорси. Залишком контрфорса вважається також виступ на фрагменті А. Відтинок Д дослідник трактує як західну стіну тамбура, приєданого до ротонди з півдня. Напрямок південної стіни тамбура фіксувала, на думку автора, зовнішня грань фрагмента Е. Розпір розташованого у південній стіні порталу стримувався, як гадав В. Харламов, виступом-відрогом на контрфорсі Д.

Подібно описує ротонду і М. Богданов. На його думку, ззовні, вздовж периметра ротонди, з кроком у два метри йшли контрфорси з вильотом у підшві до грюх метрів. З південної сторони ротонди знаходилася прибудова “незрозумілого призначення” (рис. 4.29). Застосування контрфорсів М. Богданов обґрунтовує

⁴⁹ Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева. 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 108.

необхідністю усунення можливого нерівномірного просідання споруди на слабких ґрунтах. Він доводить, що фундаменти лежать не на материках, а на значних культурних напластуваннях. Тому, аби дістатися до материка, необхідно було виконати великий обсяг земляних робіт і перемістити цю землю за межі міста⁵⁰. Натомість Я. Боровський, опираючись на археологічні звіти В. Гончарова, стверджував, що фундаменти спиралися на щільний гумусований шар або ж знаходилися на рівні материкового лесу⁵¹. Тобто потреба усунення загрози просідання споруди за допомогою контрфорсів видається дещо перебільшеною.

Насамперед критичного аналізу вимагає інтерпретація планувального укладу споруди. Зокрема, розглянемо принципову помилку у трактуванні фундаментних фрагментів Г та Д, які В. Харламов та М. Богданов вважали контрфорсами. Конструкція може стримувати розпір, якщо її орієнтовано вздовж дії зусилля, яке контрфорс спиняє чи перерозподіляє. Тобто контрфорси мали б бути орієнтованими до центра ротонди. Однак з прочитання плану випливає, що поздовжні осі фундаментних відтинків Г та Д не збігаються з радіальними осями ротонди, а перетинаються у точці, що знаходиться на певній відстані від центра споруди. Цей факт заперечує висловлене В. Харламовим й підтримане М. Богдановим припущення, що контрфорси стримували розпір чи забезпечували міцність і жорсткість споруди, усуваючи можливість просідання конструкції на слабких ґрунтах. Але зауважена композиційна особливість дає підстави для ширших міркувань стосовно планувальної композиції ротонди. Для цього визначимо на плані споруди точку перетину серединних осей фундаментних відтинків Г та Д. Фрагмент Д зберігся досить добре, тому спрямування його осі встановлюється напевне.

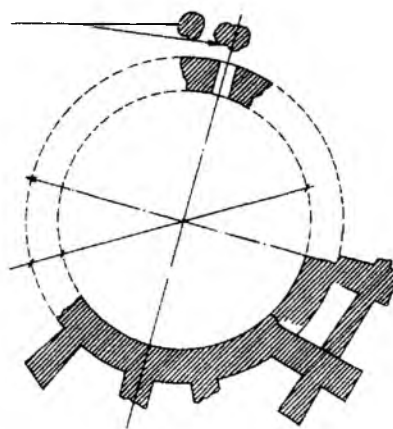

Рис. 4.29. Київська ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі, реконструкція плану (за М. Богдановим)

Для позначення осі менш збереженого фрагмента Г орієнтуємося на його виразніше окреслену південну грань. Визначена на перетині осей точка 02 знаходиться посередині між центром ротонди 01 та її зовнішнім обводом. Окрім того, рівними є відстані від точки 02 до перетину вказаних серединних осей з колом ротонди (рис. 4.30, а).

Те, що точка 02 розміщена на плані споруди вмотивовано, підтверджує ще одна закономірність, пов'язана з визначенням ролі західного виступу на фундаментному фрагменті Д (В. Харламов вважав його контрфорсом на західній стіні тамбура). Ширина цього виступу збігається з товщиною стіни ротонди. Внутрішня, звернена до ротонди, грань збереглася краще, зовнішня – зруйнована. Відстані від точки 02 до внутрішньої та зовнішньої граней виступу збігаються з величинами внутрішнього та зовнішнього радіусів ротонди, прикладеними з центра 01. Циркульна засічка з точки 02, накреслена на внутрішній, краще збереженій грані виступу, докладно збігається з її невеликим ухилом у бік стіни ротонди. З огляду на цей збіг припускаємо, що виступ на фундаментному відтинку Д є збереженим фрагментом стіни, яка півколом з центром у точці 02 огинала зовні південно-західну частину ротонди. У такому випадку відтинки Г, Д та виступ на фрагменті А є залишками переділок, які з'єднували стіну ротонди з гіпотетично відтворюваною напівкруглою зовнішньою стіною з центром у точці 02. Фрагмент Д, який зберігся найкраще, виступав за її межі. Аналогічні виступи-пілястри знаходилися, як можна припускати, у завершенні фрагмента Г та на продовженні виступу, який відходив від фундаментного фрагмента А. У широкому проміжку між стіновими переділками, реконструйованими на фрагменті Д та виступі фрагмента А, знаходилася подібна стінка. Отже, стіна ротонди та зовнішня стіна у вигляді ротонди з'єднувалися чотирма переділками. Пілястри на їх продовженні поділяли обвід зовнішньої стіни на п'ять рівних відтинків. Пропонована реконструкція з'ясує причину незбігу напрямку серединних осей відтинків Г та Д з центром ротонди. Вони знаходилися на радіальних осях кола зовнішньої стіни з центром у точці 02, чітко фіксованій на реконструйованому плані споруди. Зрозумілим стає і значний (поза 4 м) виліт цих фундаментних фрагментів (рис. 4.30, б).

Поза крайніми пілястрами, на відтинку, зафіксованому фундаментним фрагментом Е, напівкруглий обвід зовнішньої стіни вирівнюється по прямій. Її орієнтовано на крайню точку півкола, яке окреслює граничний виступ пілястр. Вважаємо, що по радіальній прямій, яка проходить через цю точку, зовнішня стіна з'єднувалася зі стіною ротонди.

⁵⁰ Богданов М.І. До питання ідентифікації найдавнішої кам'яної пам'ятки на Старокиївській горі (новий погляд на походження і розвиток українського християнства) // Патріярхат. – 1993. – Рік XXVI. – № 1. – С. 11–14.

⁵¹ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 179, 180.

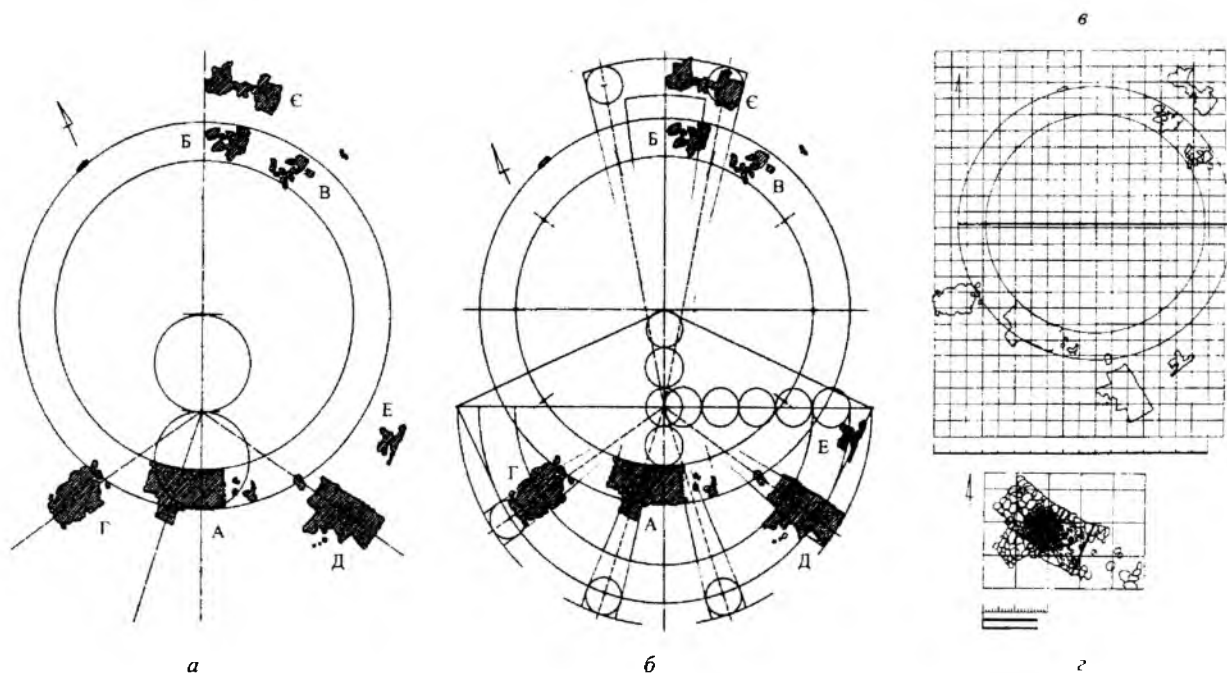

Рис. 4.30. Особливості планувальної композиції Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі: а – визначення точки перетину серединних осей фундаментних відтинків Г та Д; б – композиційний аналіз зафіксованих фундаментних залишків та визначення модуля; в – визначення будівельної міри, застосованої у розплануванні фундаментів; г – визначення будівельної міри за проміром фундаментного фрагмента А; А, Б, В, Г, Д, Е, С, Ж – фрагменти фундаментів та розписи каміння

За межами обводу ротонди, з протилежного боку від зовнішньої округлої стіни, міститься кам'яний фрагмент Є. Його орієнтовано по лінії північний захід – південний схід. Значення цього фрагмента у планувальній композиції споруди В. Харламов не пояснює. М. Богданов трактує його як розкидані валуни⁵². В археологічному звіті 1972 р. цей фрагмент описано як залишки фундаменту завдовжки 3,5 м і завширшки 1,2–1,5 м. Фундамент спирався на материковий лес, його було викладено з валунів пісковика на глиняному розчині. В окремих місцях простежено три шари кладки заввишки 0,7 м⁵³. Це дає підстави не погоджуватися з думкою М. Богданова і, відповідно, дозволяє припустити, що розглядуваний фрагмент був складовою частиною планувальної композиції ротонди. Реконструйована в первісному обсязі його товщина могла б відповідати товщині основних мурів ротонди. За формою збереженого масиву та за характером кладки прочитується, що ці кам'яні залишки окреслюються циркульними засічками з центра ротонди. З північно-західної сторони фундаментний фрагмент Є завершується чіткою, як припускаємо, лицевою гранню. Її орієнтовано на точку 02. Очевидно, вказаний фрагмент є залишком трапецієподібної ніші з дещо розхиленими назовні бічними стінками, яка з'єднувалася з основним муром на завершенні композиційної осі. Сердинні осі бічних стінок перетинають внутрішній периметр кола ротонди в точках, що фіксують 1/10 його частини.

Значні розміри споруди та інформація про виявлені рештки обгорілих балок та дошок у її завалі дають підстави передбачити, що конструкцію перекриття підтримували проміжні опори. Припущення щодо влаштування у ротонді проміжних опор підтверджує знахідка в розкопі дещо пошкодженої шиферної деталі, яку В. Харламов визначив як капітель⁵⁴. Максимальні параметри відтворюваного елемента визначені за мірною лінійкою на світлині – 40×50×20 см. Шиферному блоку надано лаконічної триступінчастої форми. У площині третього, найменшого уступу (20×38 см) вибрано округлий отвір діаметром близько 5 см для фіксації шипа опори. Проте застосування кам'яних капітелей у дерев'яних опорах, які підтримують дерев'яне перекриття, є малоімовірним. Спостереження над зовнішніми ознаками шиферної деталі дає більше підстав інтерпретувати її як базу дерев'яної колони.

⁵² У доповненні до статті М. Богданова вказано, що на рис. 1 опущено напис на стріліці, який слід читати: “розкидані валуни”. Див.: Богданов М.І. До питання ідентифікації найдавнішої кам'яної пам'ятки на Старокиївській горі (новий погляд на походження і розвиток українського християнства) // Патріархат. – 1993. – Рік XXVI. – № 2. – С. 29.

⁵³ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 179, 180.

⁵⁴ Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева. 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 110.

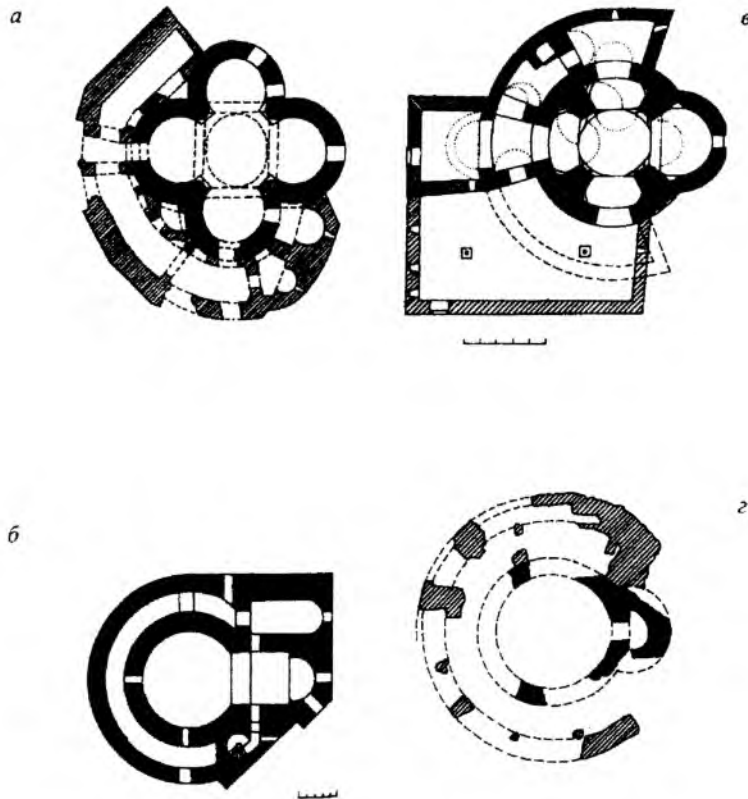

Рис. 4.31. Плани ротонд із зовнішніми обходами-галереями:
 а – квадрифолій Дзвели Гавазі VI–XI ст. (Грузія) (за Ш. Аміранашвілі);
 б – мартирій святих Карна і Попила (Константинополь) (за З. Свеховським);
 в – ротонда св. Петра IX–X ст. у Старому Расі коло Нового Пазара (Сербія) (за В. Моле);
 г – ротонда св. Михайла VIII–XI ст. у Шлезвігу (Німеччина) (за Т. Родзінською-Хоронжою)

Досліджуючи метричну основу побудови плану ротонди, отримуємо додаткові показники до її історико-архітектурної інтерпретації. Мірною одиницею (модулем) споруди є товщина фундаментної стіни. Ця величина збігається з товщиною зовнішньої напівкруглої стіни та шириною пілястр. Зовнішній радіус ротонди та зовнішній радіус стіни, яка охоплює її півколом з південного заходу, дорівнює п'яти модулям. Це число повторюється і в поділі зовнішньої стіни, яка розчленовується пілястрами на п'ять однакових відтинків.

Обчислення будівельної міри, закладеної у величині модуля, пов'язане з певними труднощами. Товщина стіни визначається по-різному: П. Толочко вказує величини близько 1,50 м, до 1,50 м або ж більше 1,50 м; Я. Боровський, використовуючи археологічний звіт 1970–1972 рр., подає проміри 1,40–1,45 м, 1,20–1,50 м, від 1,50 до 1,60 м; В. Харламов, орієнтуючись на визначену Рибаківим довжину давньоруського сажня, зазначає величину 1,52 м. Зовнішній діаметр ротонди визначається за поданими В. Харламовим промірами у 14,5 або 18,5 м.⁵⁵ За М. Богдановим зовнішній діаметр ротонди, відповідно, становить 16,7 м. Зважаючи на неоднозначність у промірах товщин фундаментних фрагментів та діаметра ротонди, визначимо ці величини, беручи за основу план В. Харламова. Накладена на план розкопу сітка з розміром клітини 1×1 м дає змогу зробити це з достатньою точністю (рис. 4.30, в)⁵⁶. Визначений в такий спосіб зовнішній діаметр ротонди дорівнює 17 м. Максимальні проміри товщини стіни на порівняно добре збереженому фрагменті А дорівнюють 1,7 м (рис. 4.30, г). Припускаємо, що розмір близько 1,5 м отримано попередниками в результаті певного усереднення промірів фундаментних фрагментів різного стану збереженості.

⁵⁵ Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева, 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 106; його ж: Исследования дворцовой постройки на Старокиевской горе // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 328. Значна різниця у вказаних дослідником величинах не виключає помилки.

⁵⁶ Альбом ілюстрацій к отчету начальника архитектурно-археологического отряда В.А. Харламова о раскопках дворца княгини Ольги на Десятинном переулке в гор. Киеве, произведенных в 1982 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1981–1982/34 “в”, спр. 21014.

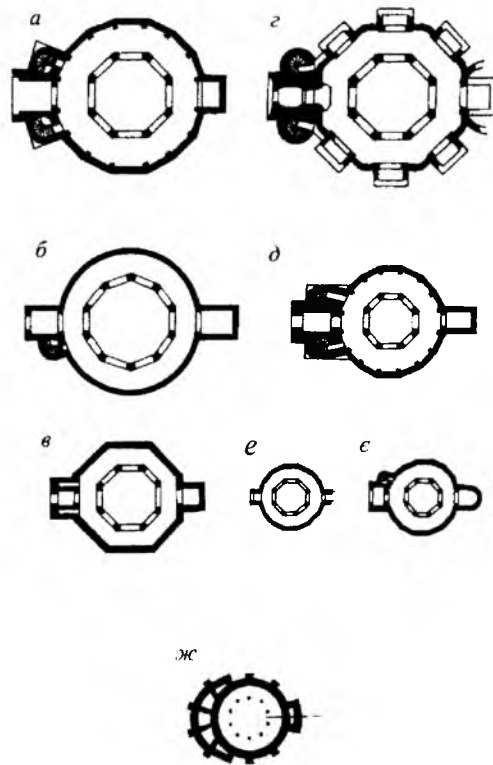

Рис. 4.32. Палацовий храм Карла Великого в Аахені (кінець VIII–початок IX ст.) та його планувальні імітації:
 а – Аахен; б – Гронінген; в – Оттмаршейм; з – Льєж;
 д – Брюгге; е – Нїмвеген; с – Мюїзен
 (за В. Герверс-Мольнар); ж – Київ

Найвідповіднішою для Київської ротонди X ст. мірою є каролінзька стопа (фут), що дорівнює 34 см. Товщина стіни рівнозначна п'яти стопам, або двом градусам (1 градус дорівнює 2,5 стопи), або одному пасу (1 пас дорівнює 5 стопам). Зовнішній радіус ротонди ґрунтується на величині десять градусів, або п'ять пасів. Отже, основні розміри визначаються числом з п'яти чи десяти мір, які відповідають стопі або похідним від неї величинам – градусу та пасу.

Планувально-композиційний аналіз фундаментних залишків Київської ротонди X ст. дав змогу виявити їх основні композиційні характеристики та виконати графічну реконструкцію плану фундаментів (рис. 4.34, а). Спостереження над планувальними ознаками вказують на зв'язок Київської ротонди з християнською храмовою архітектурно-будівельною традицією. Це була ротонда з трапецієподібною апсидою, напівкруглою галересю-обходом з протилежного боку та внутрішнім підкупольним кільцем дерев'яних опор. Згідно з планувальною логікою ротонди діаметр кола, на якому розташовувалися опори, міг дорівнювати половині зовнішнього діаметра ротонди. Прямокутник шиферної бази дерев'яних опор було, очевидно, орієнтовано вздовж радіальних осей ротонди. Її поздовжню композиційну вісь було орієнтовано в напрямку північний схід – південний захід, із значним відхиленням апсиди до півночі. Визначення будівельної міри (каролінзької стопи) схиляє до думки щодо західного кореня будівельної градиції.

Хоча планувально-композиційні характеристики Київської ротонди X ст. було визначено на підставі незначних залишків фундаментних мурів, однак це не стало перепоною у визначенні аналогів. Центричні храми із зовнішньою галереєю, що охоплює основний масив споруди, окрім апсиди, відомі на теренах усієї християнської Ойкумени.

Прикладом зі східних територій може бути грузинський квадрифолій VI ст. Дзвелі Гавазі (рис. 4.31. а)⁵⁷. Зовнішню галерею зі сторони західного та південного крила добудовано до храму у VIII–IX ст. У константинопольській архітектурі також відома ротонда з галересю-обходом. Цей тип репрезентує мартирій

⁵⁷ Amiranaszvili Sz. Sztuka Gruzinska. – Warszawa. 1973. – S. 131–132.

святих Карпа й Попила (рис. 4.31, б)⁵⁸. Найближчим відповідником до київської пам'ятки щодо планувальних особливостей є ротонда св. Петра IX–X ст. у Старому Расі коло Нового Пазара в сербській області Рашка (рис. 4.31, в)⁵⁹. Центральний масив пам'ятки ззовні нагадує дводільну ротонду. Проте чотири внутрішні діагональні пілони, на які спирається баня, надають споруді характеру тетраконха. Із заходу, півночі та півдня ротонду оточує двоярусна галерея, південну частину якої втрачено унаслідок перебудов. Походження ротонди зі Старого Раса обумовлюється регіональними балканськими традиціями, у яких переплелися пізньоантичні та передроманські елементи. Зауважимо, що до початку XIII ст. жупани Рашки частково спиралися на авторитет Риму, звідки Стефан Першовінчаний отримав у 1217 р. корону. У IX ст. сусідня Далмація належала, хоч і номінально, до держави Карла Великого.

Планувальні ознаки ротонди св. Петра зі Старого Раса притаманні також північнонімецькій пам'ятці – ротонді св. Михайла у Шлезвігу (рис. 4.31, г)⁶⁰. Каролінзькі традиції центричного храмобудування викликають неабиякий інтерес з огляду на визначення будівельної міри (каролінзької стопи), застосованої у розплануванні Київської ротонди X ст. Архітектурним символом імперії Каролінгів є палацова церква в Аахені (кінець VIII–початок IX ст.) – чи не найчастіше копіювана споруда у християнському світі.

Порівнюючи план палацової церкви в Аахені та плани її архітектурних імітацій (рис. 4.32, а–є)⁶¹ з реконструйованою на рівні плану фундаментів Київською ротондою (рис. 4.34, а), відзначаємо очевидні подібності поміж ними. Київська пам'ятка видається прямою архітектурно-планувальною реплікою Аахенського храму. Перед входом, на композиційній осі палацової церкви в Аахені влаштовано простору дільнищу-перехід підквадратної форми в плані. Її перекрито склепінням та акцентовано високою вежею-дзвіницею. Перехід розкривається назовні величною аркою-прорізом, яка спирається на масивні пілони. Обабіч них розміщено округлі сходові клітки (рис. 4.33, а, б)⁶². У Київській ротонді також виділяється кілька зовнішніх компартментів, що розташовуються симетрично до її композиційної осі, замикаючись напівкруглим муром. До центральної дільниці, фланкованої пілястрами, прилягають дещо менші бокові компартменти, придатні за розмірами для розташування сходових маршів. Влаштування додаткових крайніх дільниць уможливило організувати в них переходи на сходові марші й розширити

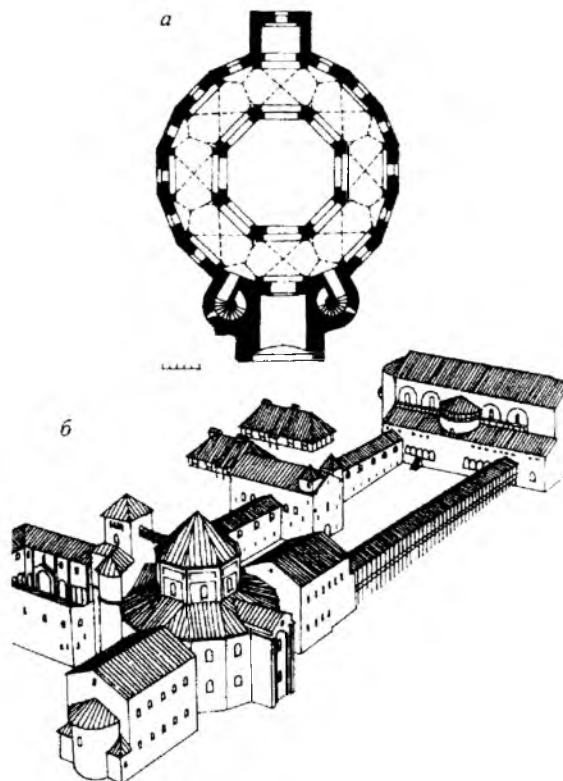

Рис. 4.33. Палацовий храм Карла Великого в Аахені (кінець VIII – початок IX ст.): а – план; б – реконструкція палацового ансамблю (за А. Шварцом)

на рахунок цього простілки поміж прорізами дверей, забезпечуючи конструктивну міцність стіни. Такі заходи були обумовлені особливостями будівельної техніки ротонди із застосуванням глиняного розчину.

Виокремлення групи планувальних аналогів Київської ротонди дає змогу впевнено ідентифікувати її з християнським храмом. Це дає додаткові можливості перевірити припущення щодо реконструкції окремих елементів плану, зокрема планувального фрагмента, фіксованого фундаментним відтинком Є і потрактованого як апсидну нішу в завершенні композиційної осі.

⁵⁸ Swiechowski Z. Zagadnienie redukcji i koniunkcji na przykładzie architektury wczesnośredniowiecznej // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1959. – Т. VI. – Zesz. 3–4. – S. 119.

⁵⁹ Moła W. Sztuka Słowian południowych. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962. – S. 61–62.

⁶⁰ Rodzińska-Chorąży T. Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań // Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów, 9–11. V. 1995. – Rzeszów, 1995. – S. 148.

⁶¹ Gervers-Moľnár V. A középkori magyarország rotundái. – Budapest, 1972. – Draw. 3.1–7.

⁶² Schwarz A. Architektur und gesellschaft von Kaiser Konstantin bis zu Karl Großen. – Leipzig, 1989. – P. 167.

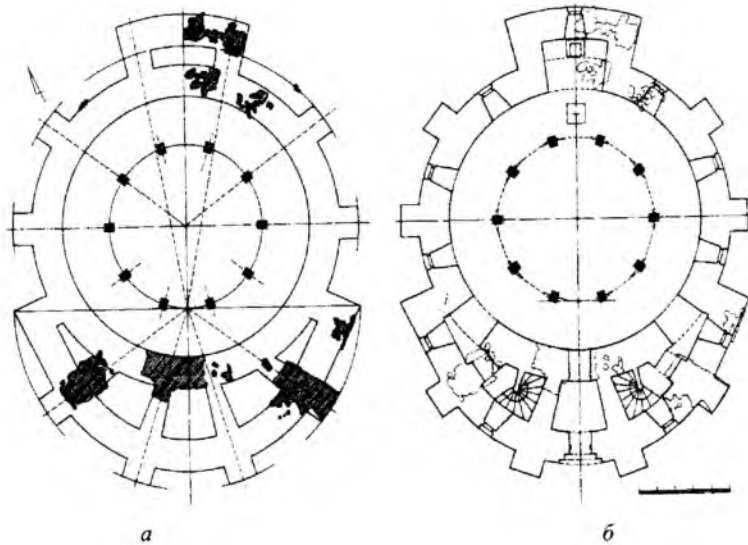

Рис. 4.34. Особливості планувальної композиції Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі: а – реконструкція плану фундаментів; б – реконструкція плану споруди: А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж – фрагменти фундаментів та розписи каміння

Трапецієподібний апсидний виступ з характерним розширенням назовні властивий, наприклад, великоморавському храмові № VII другої половини IX ст. з Микутьчиць (рис. 4.10, а, б). Подібні приклади відомі також в архітектурі України. Це – передусім ротонда в Черняхівцях коло Збаража (рис. 4.11, б), а також фундаменти дерев'яного храму, виявлені на території укріпленого ремісничого посаду давньоруського городища поблизу села Буківної на Дністрі (рис. 1.25, а, б). Чисельні приклади центричних храмів з внутрішньою підкупольною колонадою підтверджують правильність запропонованого варіанта реконструкції плану Київського храму (рис. 4.34, б).

Ротонда Архистратига Михаїла у Володимирі-Волинському. З усього кола українських ротондальних храмів ця, виявлена М. Каргером пам'ятка⁶³, є чи не найменш вивченою. У нечисленній літературі як аналог традиційно згадується балканська триапсидна ротонда св. Доната в Задарі (близько 805 р.) (рис. 4.35, а, б)⁶⁴. Ці споруди розділяють чотири століття. Окрім Задарської пам'ятки, відомо ще кілька ротонд з трьома апсидами, це, зокрема, перший храм св. Софії в Беневенті (близько 765 р.) (рис. 4.36, а) та Храм в Трев'ї (кінець VI – початок VII ст.) (рис. 4.36, б)⁶⁵.

Рис. 4.35. Ротонда св. Доната в Задарі: а – план 1-го ярусу; б – план 2-го ярусу (за Є. Гавротом)

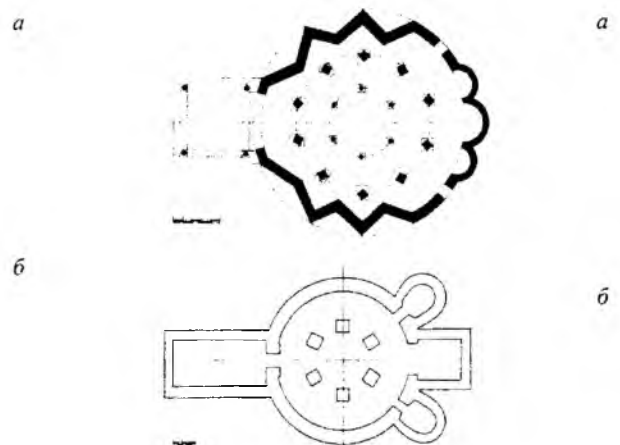

Рис. 4.36. Плани ротонд з трьома апсидами: а – Беневент; б – Трев'ї (за Є. Гавротом)

⁶³ Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волинском // Ученые записки Ленинградского ордена Ленина Госуниверситета им. Жданова. – Л., 1958. – № 252: Серия "Исторические науки". – Вып. 29. – Рис. 9. – С. 26.

⁶⁴ Mole W. Sztuka Słowian południowych. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962. – S. 149–151.

⁶⁵ Hawrot J. Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich w ujęciu W. Mole, w konfrontacji z wynikami ostatnich badań // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1962. – R. XXIV. – № 3/4. – С. 255–263, 267. – II. 7, 9.

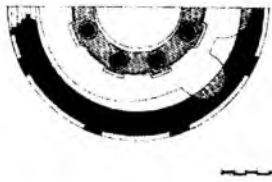

Рис. 4.37. Михайлівська ротонда у Володимирі-Волинському, варіант реконструкції плану (за В. Яремою)

Єдиною спробою графічної реконструкції Михайлівської ротонди є варіант В. Яреми⁶⁶. Опублікований графічний матеріал не уможливило з певністю говорити про те, як дослідник уявляв ротонду – з емпорами, чи без них. На плані, зокрема, видно, що зовнішній периметр стіни розчленовано пілястрами, а сама стіна має однакову товщину, так що апсиди, влаштовані у її товщині, не є настільки глибокими, як вони прочитуються на плані фундаментів (рис. 4.37).

Як доводить аналіз планувальної композиції Михайлівської ротонди (рис. 4.38, а), її розпланування спиралося на використання модуля, величина якого дорівнювала товщині стіни.

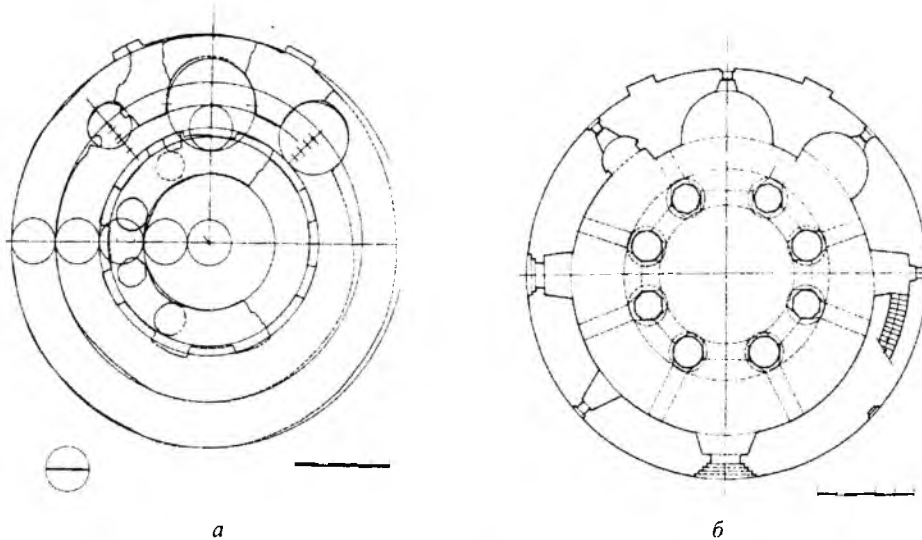

Рис. 4.38. Особливості планувальної композиції Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському: а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модулів; б – реконструкція плану споруди

Величині в один модуль дорівнювала також товщина внутрішнього фундаментного кільця, разом з виступами на ньому, а також відстань між зовнішнім та внутрішнім фундаментними кільцями. Зовнішній діаметр ротонди становив 9 модулів. Зовнішній діаметр внутрішнього кільця – 5 модулів. Величина модуля також збігалась з радіусом центральної апсиди та діаметром, вдвоє меншої, північної апсиди. Радіус південної апсиди становив $\frac{4}{5}$ від модуля. На $\frac{1}{5}$ величини модуля висувалися виступи внутрішнього фундаментного кільця. Це дає підстави визначити будівельну міру поділом величини модуля на 5 частин. При зовнішньому радіусі у 20,8 м, величина модуля становитиме 2,311 м. А отже, будівельна міра дорівнювала $\frac{1}{5}$ від цієї величини, що становить 462,22 см. Ця величина відповідає ліктю, похідному від стопи у 308,2 см. Отримана величина є наближеною до грецького ліктя.

На наш погляд, Михайлівська ротонда була двоярусною та мала емпори, про що свідчить значна товщина її стін. Реконструйований план її першого ярусу в загальних рисах відповідає плану фундаменту (рис. 4.38, б). Важко пояснити, чому знадвору, з південної сторони споруди, контур зовнішньої стіни відхиляється від правильного кола. Внутрішнє потовщення було, очевидно, продиктоване необхідністю виділення в товщі стіни великого радіуса південної апсиди. Не виключено також, що в стіні, з південної сторони, було влаштовано сходи на емпору. Товщина стіни на другому рівні могла бути на 1 лікоть тоншою від середини.

Палацова ротонда на Замковій горі у Перемишлі (рис. 4.39). Вже в одній з найперших публікацій про дослідження на Замковій горі А. Жакі повідомляє (з посиланням на обміри та розрахунки архітектора С. Добжанського), що мірною одиницею, яку застосовували будівничі ротонди, є римська (бенедиктинська)

⁶⁶ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. Львів, 1998. - Рис. 6. - С. 20.

стопа (29,57 см)⁶⁷. Це твердження є поодиноким, що ґрунтується на результатах натурних досліджень, аргументом на користь припущення про західні коріння Перемиської дороманської ротонди. А. Жакі проте не вказує, до яких промірів ротонди є кратною римська стопа. Подані обміри проаналізував повторно І. Могитич. Ним було стверджено, що розміри ротонди, кратні грецькому ліктя, що дорівнював 46,24 см. Зокрема вказувалося, що внутрішній діаметр ротонди, що дорівнює зовнішньому діаметру апсиди, становить 16,5 ліктя, а товщина муру ротонди – 4 лікті⁶⁸.

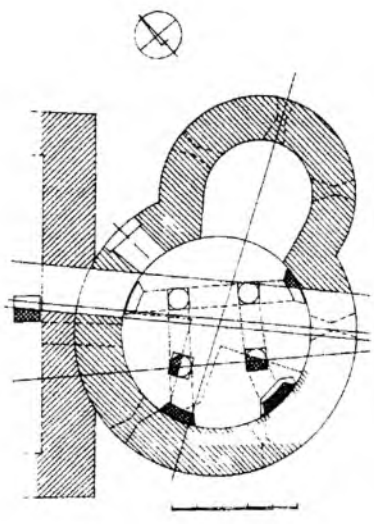
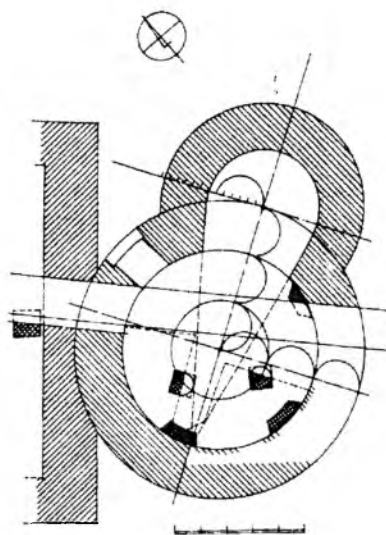
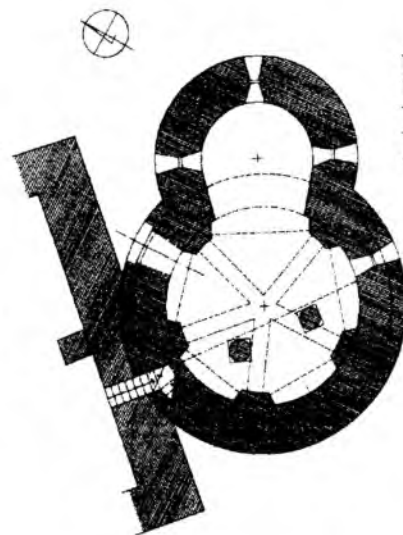

Рис. 4.39. Варіант реконструкції ротонди й палацу на Замковій горі в Перемислі, план (за З. П'яновським)

а

б

Рис. 4.40. Особливості планувальної композиції ротонди на Замковій горі в Перемислі: а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модулів; б – реконструкція плану споруди

Проведений аналіз підтвердив висновки І. Могитича, що розміри ротонди, кратні величинам, близьким до грецької стопи. Необхідно проте зауважити, що величина мірної одиниці та її кратність основним розмірам споруди вимагає корегування. Очевидно, в аналізі не враховувалися незначні коливання розмірів однієї міри у різних будівлях.

Наву ротонди розплановано за модульною схемою. Модулем була товщина стіни, що дорівнювала одній оргії (1 оргія (186,6 см) = 4 лікті = 6 стіп). Величина стопи, уточнена обмірами, дорівнює 31,11 см, ліктя – 46,65 см. Внутрішній діаметр дорівнював чотирьом (746,64 см), а зовнішній – шести модулям (1119,96 см). Центр апсиди знаходиться на зовнішній стороні муру нави. Її зовнішній діаметр, на одну стопу більший від чотирьох модулів, становить 25 стіп (777,75 см), чи 1/4 величини “стофутової” міри, внутрішній діаметр – 14 стіп (435,54 см). Загальна довжина ротонди становила вісім модулів і половину стопи (8 оргій + 1 ліхас = 1508,84 см). Отже, проведені планувально композиційний та мірничий аналізи підтверджують застосування у будівництві ротонди грецької стопи (31,11 см) (рис. 4.40, а).

У питанні реконструкції плану ротонди дискусій викликав лише один елемент споруди, так званий “примурок”, як його називав А. Жакі. Зокрема, Т. Родзінська називала два можливі варіанти використання згаданого “примурка”: його було влаштовано як фундамент під сходи, що вели на емпору, або ж він мав суто конструктивне призначення й підсилював фундамент з боку схилу⁶⁹. Дослідженнями З. П'яновського встановлено, що так званий “примурок” є окремими пристінними лізенами.

Аналізуючи можливі варіанти графічної реконструкції храму, З. П'яновський висловив припущення, що пристінні лізени, виявлені в часі останніх досліджень храму, використовувалися як підпори для гуртів, які

⁶⁷ Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Pszemyśla i problem ich konserwacji // Ochrona zabytków. – Warszawa, 1961. – R. XIV. – Z. 1–2 (52–53). – S. 42; Żaki A. Najstarsze reliktory architektoniczne na zamku w Przemyślu (doniesienie tymczasowe 2) // Sprawozdania z posiedzeń komisji. Lipiec–Grudzien 1960 / Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. – Kraków, 1961. – S. 244.

⁶⁸ Могитич І.Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X–XIII ст.) // З історії міжслов'янських зв'язків. – К., 1983. – С. 22–25.

⁶⁹ Rodzinska-Choraży T. Wczesnopiastowski zespół palacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań // Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji. – Rzeszów, 9–11. V. 1995. – Rzeszów, 1995. – S. 137.

утримували склепіння ротонди (аналогічно до гуртів ротонди в Стшельно). Таких лізен могло бути п'ять. Розташування трьох із них відоме з археологічних досліджень, двох інших — визначається гіпотетично. Вони мали б знаходитися по обидва боки від входу, права — в межах вузького простінку між прорізом входу та апсидою, ліва — дещо зміщена від входу на захід. Проте, аналізуючи документацію з досліджень 60-х років ХХ ст., З. П'яновський висловлює сумнів щодо наявності лізени між апсидою та входом, тому вірогіднішим вважає припущення, що лізен було лише чотири, і разом з чотирма внутрішніми колонами вони формували несучу конструкцію емпори. Незбережена четверта лізена та дві втрачені колони розташовувалися на лінії так званого “Станіславівського” муру, підосва якого розташована нижче від рівня дороманських мурів. На думку З. П'яновського, навкисне розташування реконструйованої емпори відносно поздовжньої осі ротонди архітектурно ув'язується з поздовжньою віссю дворівневих палат (рис. 4.39).

Конструктивний розв'язок з пристінними лізенами, що переходили в ребра (гурти) склепіння, є цілком обґрунтованим, зважаючи хоча б на значний діаметр Перемишльської ротонди. Наявність лізени у простінку між входом та апсидою обґрунтовується зміщенням самого входу ближче до стіни палацу. Таких лізен мало б бути п'ять. Окрім того, трапецієподібна форма лізен підказує можливість складнішого конструктивного вирішення. Кожна з бічних граней лізен є паралельною до найближчої грані наступної лізени, що давало можливість перекинути поміж ними підпружні арки, які зменшували внутрішній діаметр ротонди й підсилювали конструкцію купольного склепіння. Внутрішніх колон могло бути лише дві, а не чотири, як припускає З. П'яновський. Вхід на емпору міг бути влаштованим у товщі стіни й провадити з першого рівня палат (рис. 4.40, б).

Ротонда, виявлена під апсидою костелу св. Миколая у Перемишлі. Основні планувальні ознаки споріднюють Миколаївську ротонду з ротондою на Замковій горі. Однак виявлення підкупольного кільця посередині наві ставить цю споруду в розряд унікальних⁷⁰. Аналіз планувальної композиції дав змогу визначити, що модулем ротонди св. Миколая також була товщина зовнішньої стіни, що дорівнювала одній грецькій оргії (1 оргія (185,714 см) = 4 лікті = 6 стіп). Величина стопи, уточнена обмірами, дорівнює 30,95 см. Внутрішній діаметр становив п'ять (928,57 см), а зовнішній – сім (1300 см) модулів, що на один модуль більше аніж у Першої перемишльської ротонди. Зовнішній діаметр апсиди, на дві стопи більший від чотирьох модулів, становить 26 стіп (804,7 см), внутрішній діаметр – 14 стіп (433,328 см). Внутрішній діаметр апсиди Миколаївської ротонди дорівнював двом царським оргіям по 7 стіп. Така величина апсиди є характерною також і для Замкової ротонди та галицької ротонди св. Пророка Іллі. Центр апсиди Миколаївської ротонди зміщено на одну стопу до середини від зовнішнього кола наві. Саме тому загальна довжина ротонди відповідає рівній величині у дев'ять модулів (оргій) і дорівнює 1671,4 см. Опорне підкупольне кільце має значні відхилення від правильного кола. Проте його розпланування виконувалося, очевидно, на основі зовнішнього і внутрішнього кола діаметром, відповідно, у три та два модулі (оргії). Отже, будівельною мірою другої перемишльської ротонди св. Миколая також була грецька стопа (30,95 см) (рис. 4.41, а).

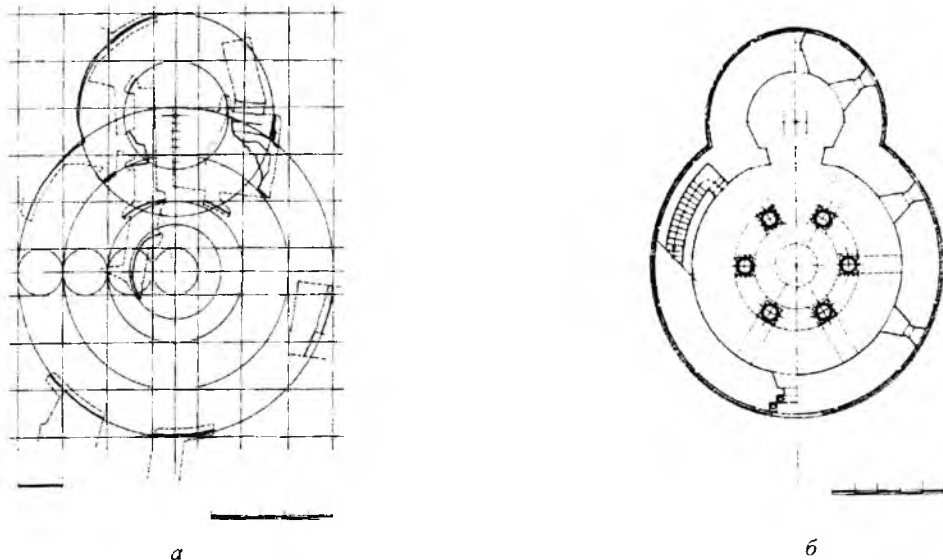

Рис. 4.41. Особливості планувальної композиції ротонди св. Миколая в Перемишлі:
а – композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модулів;
б – реконструкція плану споруди

⁷⁰ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda Sw. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonic znych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998. – S. 23. – Rys. 2.

Варіант реконструкції плану Миколаївської ротонди з шістьма підкупольними опорами, який запропонували З. П'яновський та М. Прокса⁷¹, не викликає принципових заперечень. Пропонований варіант реконструкції плану було виконано, опираючись на результати аналізу планувальної композиції. Розмір реконструйованих елементів є кратним до вирахованої будівельної міри (рис. 4.41, б).

Церква Воскресення у Галичі. Перша спроба аналізу планувально-композиційних особливостей Воскресенської церкви, на підставі зйомки плану Я. Пастернака (див. рис. 1.21), належить відомому історику мистецтва М. Драгану. Дослідник запропонував три можливі варіанти графічної реконструкції плану споруди: "...а) ротунда з внутрішніми, назовні не зазначеними апсидами; б) ротунда, якої апсиди були зовні зазначені; 3) квадратова будівля із зазначеними зовні апсидами".

Драган М. більше схилився до другого варіанта, який було подано у графічному виконанні (рис. 4.42, а). Церкву зображено триапсидною в плані. З внутрішнього боку фундаментних залишків в місцях, де М. Драган відтворює апсидні ніші, вимальовуються три нерегулярні заглиблення: середнє – завширшки 325 см, і два менші – 200 і 225 см. Середню, більшу апсиду, орієнтовано на схід, а менші, бічні – відповідно, на північний та південний схід. Значна частина реконструйованого зовнішнього контуру стіни значно виступає за межі відкритих фундаментних залишків. Лише з південного заходу частина мурування виступає поза гіпотетичні обриси ротонди⁷². Слід зазначити, що Я. Пастернак, подаючи запропоновані М. Драганом варіанти планувального вирішення Воскресенської церкви, не відкидав можливості, що форма її фундаментів "може й була колись восьмикутна, як подає І. Шараневич за листом Л. Лаврецького"⁷³.

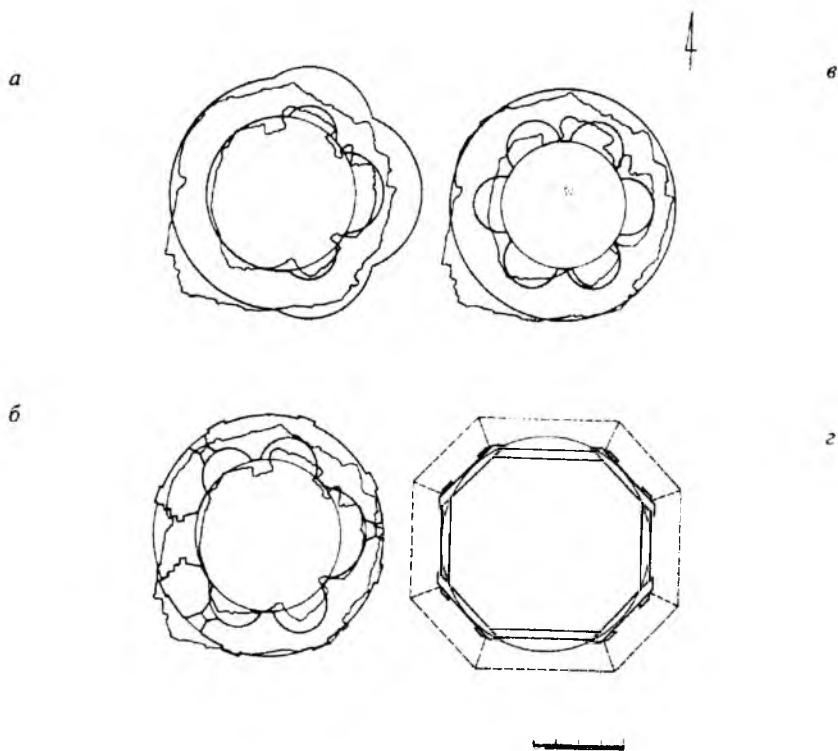

Рис. 4.42. Варіанти реконструкції плану Воскресенської церкви у Галичі:

а – (за М. Драганом та Я. Пастернаком);

б – (за М. Фіголем); в – (за В. Яремою);

г – (за І. Могитичем)

⁷¹ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda Sw. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998. – S. 25. – Rys. 3.

⁷² Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 pp. – Львів – Краків, 1944. – С. 78, 79. – Рис. 26.

⁷³ Там само.

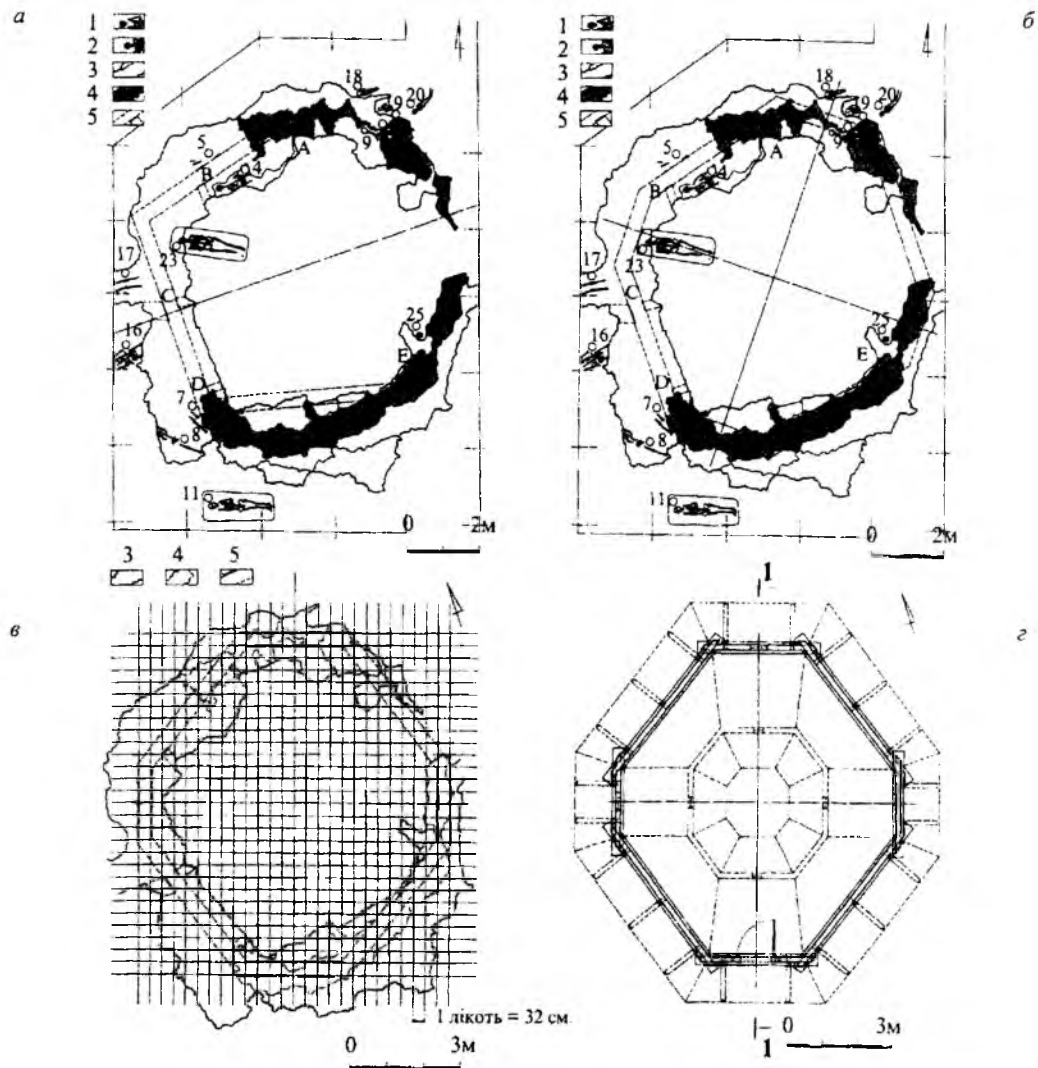

Рис. 4.43. Особливості планувальної композиції Воскресенської церкви в Галичі:
 а – спроба реконструкції плану фундаментів з композиційною віссю схід – захід;
 б – реконструкція плану фундаментів з композиційною віссю північний схід – південний захід;
 в – визначення будівельної міри, застосованої у розплануванні фундаментів;
 г – реконструкція плану споруди (умовні позначення див. рис. 1.22, б)
 (опрацювання Ю. Дибі, Ю. Лукомського, З. Лукомської)

Згадуючи варіант планувальної реконструкції М. Драгана, Г. Логвин зауважив, що з огляду на погане збереження залишків Воскресенської церкви, певніше судити про неї важко. Однак не виключив можливості її реконструкції як шестиапсидної ротонди в характері ротонди в Горянах під Ужгородом⁷⁴. Фіголь М. теж вважав, що форма плану Воскресенської церкви була близькою до плану Горянської ротонди. За виконаною дослідником графічною реконструкцією церква була округлою в плані з шістьма апсидами однакового діаметра (східна дещо більша), заглибленими у товщу стіни (рис. 4.42, б). На думку дослідника, вхід до ротонди було влаштовано з південного заходу⁷⁵. Ще один варіант графічної реконструкції плану Воскресенської церкви запропонував о. В. Ярема. П'ять апсид, влаштованих у товщі стіни, вписано у зовнішнє коло. Вівтарна апсида, від сходу, є більшою. Вхід влаштовано напроти, від заходу, в простінку між меншими апсидами (рис. 4.42, в)⁷⁶. Могилич І., спираючись на короткі попередні повідомлення про дослідження в урочищі "Воскресеньке" 1988–1989 рр., у яких вказувалося, що церква була не кам'яною, а дерев'яною, багатокутною в плані каплицею-

⁷⁴ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волинском // Архитектурное наследие. – М., 1958. – С. 41.

⁷⁵ Фіголь М.П. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 138–139. – Рис. 3.

⁷⁶ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 20, 21.

усипальницею⁷⁷, запропонував варіант реконструкції її плану у вигляді восьмигранного зрубу завдовжки 925 см (20 ліктів) та завширшки 810 см (17,5 ліктя) (рис. 4.42, г)⁷⁸. Проте запропонована реконструкція плану не спирається на дослідницький фактаж останніх розкопок і обміри фундаментів, виконані у той час (див. рис. 1.22, б), а тому, незважаючи на розмірну конкретику, є радше умовною планувальною схемою.

Для планувальної реконструкції можуть насамперед слугувати п'ять виявлених фрагментів підшови фундаментів (див. рис. 1.22, б – А, В, С, D, Е). Первинну форму фундаменту задають також, хоча й дуже приблизно, залишки його ядра, забутованого мергелем (див. рис. 1.22, б – 4), які є дещо вужчими, аніж розсип річкового каменю. Слід також зважати на орієнтацію синхронних з церквою поховань (див. рис. 1.22 б – 1) та поховань, виконаних незабаром після її зруйнування (див. рис. 1.22, б – 2). Спрямування могил могло достосовуватися до форми фундаментів. Про це свідчить стабільна південно-західна орієнтація поховань, здійснених до спорудження церкви, та змінна орієнтація поховань пізнішого часу.

Розкриті підкопами під розсипом ріняку парні фрагменти підшови фундаменту А–В та С–D фіксують дві прямолінійні його грані, внутрішній кут між якими становить 104–105°. Короткий фрагмент Е зазначає місце ще однієї грані. Проте її спрямування не підтверджене другим фрагментом на відтинку і визначене лише приблизно. Двобічна фіксація фрагмента фундаменту С задає ширину забутування фундаментного рову. Отже, дослідженнями 1989 р. зафіксовано лише три грані споруди, зі згаданих І. Шараневичем восьми, що утруднює можливість реконструкції плану. Вона ускладнюється і з огляду на те, що розхил кута між двома відомими гранями є меншим від кута в 135°, який притаманний правильним восьмигранникам.

У дотеперішніх варіантах реконструкції плану Воскресенської церкви її композиційна вісь з основною апсидою на її завершенні традиційно спрямовувалася із заходу на схід з незначним відхиленням основної апсиди на північ. Приймемо, що західна стіна октагону, фіксована фрагментами С і D, є перпендикулярною до його композиційної осі. Від півночі ця стіна повинна з'єднатися під кутом 104–105° з стіною, яка зафіксована фрагментами А і В. У такому разі західна стіна повинна на півдні сягати синхронного церкви поховання № 7, а далі, під аналогічним кутом у 104–105°, з'єднатися з наступним, південним стіновим відтинком октагону (рис. 4.43, а). Однак відтворювана в такий спосіб південна стіна виходить за межі внутрішнього контуру фундаменту. А отже, західна стіна Воскресенської церкви, фіксована фрагментами С і D, не була перпендикулярною до її композиційної осі. Це припущення підтверджується також тим, що відстань від західної стіни до схилу плато є надто малою, а з протилежної, східної, сторони, навпаки, – достатньо вільною (рис. а). Окрім того, від заходу, при фундаментному відтинку С–D, виявлено кілька синхронних церкві поховань (№ 7, 8, 16, 17), що утруднювало б влаштування входу напроти апсиди.

Необхідно також звернути увагу на розміщення пізнішого поховання № 23. Могила знаходиться у розхилі стін, які зафіксовані фрагментами А–В та С–D. Розміщення поховання на бісектрисі внутрішнього кута вказує на можливість того, що цей кут був зрізаний ще однією короткою гранню. Окрім того, без такого зрізу цей кут знаходився б на самому краю розсипу фундаментів. З протилежної, східної, сторони фундаментів знаходилися, очевидно, інші три грані октагону, які накладаються на залишки ядра фундаменту, забутованого мергелем. Короткі грані від півдня і півночі замикали відтворюваний восьмигранник фундаментів (рис. 4.43, б).

Правильність такої реконструкції підтверджує, зокрема, орієнтація синхронного поховання № 8, яка збігається зі спрямуванням південної короткої грані. На південно-східну грань реконструйованого октагону накладається окремий фрагмент підшови фундаменту – Е. Як вказувалося, його спрямування, зафіксоване підкопом на короткому відтинку, є приблизним.

Отже, реконструйований план фундаментів Воскресенської церкви має восьмигранну, дещо видовжену форму. Поздовжня композиційна вісь значно відхиляється від традиційного спрямування схід – захід, зближуючись до орієнтації вузького плато урочища “Воскресенське” на північ – південь. Вхід було, очевидно, влаштовано в короткій південній грані, з протилежного боку від апсиди. Перед входом виявлено лише пізні поховання (№ 11). Синхронні поховання розкрито на захід і північ від споруди, а також – усередині церкви.

Грані октагону церкви, розміщені на поздовжній та поперечній композиційних осях, є коротшими, а діагональні – довшими. Найближчим хронологічним та територіальним аналогом планувального вирішення Воскресенської церкви є мурований квадрифолий “Полігон”, виявлений у 1882 р. Розкопки 1979 р. дали змогу уточнити планувальні особливості цієї споруди (див. 1.11. б)⁷⁹. У “Полігоні”, як і у Воскресенській церкві, коротші відтинки мурів фундаменту розміщені на поздовжній та поперечній осях.

⁷⁷ Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 32–35; Лукомський Ю.В. Памятники галицкого зодчества. Новые открытия // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб., 1996. – С. 82.

⁷⁸ Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1999. – Чис. 10. – С. 4. – Рис. 10.

⁷⁹ Иоаннисян О.М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 231–144.

Подібною за формою плану дерев'яною церквою є виявлена Л. Алексєєвим на дитинці у Мстиславлі споруда № 5 (рис. 4.44)⁸⁰. Цю однозрубну восьмигранну церкву побудовано на початку XIV ст., а зруйновано у середині того самого століття.

Внутрішній розмір реконструйованого плану фундаментів Воскресенської церкви по поздовжній осі має близько 825 см, поперечний – 750 см. Ці проміри становлять, відповідно, 26 та 24 мір, величиною 32 см (рис. 4.43, в). Внутрішня довжина коротких граней октагону, розташованих на поздовжній осі, становить 8 стіп, на поперечній – 6 стіп.

Воскресенська церква була зрубно восьмигранною спорудою, поздовжню вісь якої було істотно зміщено на північ. Вхід було влаштовано у південно-західній грані. Розсипи гальки, які значно виступали за межі фундаментного ядра, дають підстави припускати наявність піддашшя, на ширину якого було замощено весь зовнішній периметр споруди (рис. 4.43, г).

Рис. 4.44. План розкопу з октагональною зрубною будівлею першої чверті XIV ст. у Мстиславлі (Білорусь) (за Л. Алексєєвим)

Дерев'яну ротонду в с. Олешки Снятинського району Івано-Франківської області виявив та дослідив археологічно Б. Томенчук⁸¹. Внутрішнє кільце опор та триапсидний характер зближують її з Михайлівською ротондою у Володимирі на Волині. Разом з тим, зрубний характер цієї будівлі робить її цілком унікальною. Планувальну композицію цієї пам'ятки детально проаналізував І. Могитич (рис. 4.45, а–в)⁸². Дослідник визначив таку послідовність побудови плану Олешківської ротонди: а) фіксація по сонцю поздовжньої осі ротонди; б) закріплення кілком центра майбутньої споруди; в) окреслення з центра двох концентричних кіл: зовнішнього (радіусом 20 ліктів) та внутрішнього (радіусом 10 ліктів); г) розмітка через центр перпендикулярної осі та поділ внутрішнього кола на 10 рівних частин; д) зменшення внутрішнього діаметра на лікті, пом'якшуючи співвідношення зовнішнього та внутрішнього діаметрів ротонди з 1:2 до $1:\sqrt{5}$; е) встановлення колон на колі радіусом 9 ліктів; є) розбивка зовнішнього кола основного зрубу та апсидної частини; ж) розкладка підвалин; з) поступове прокопування фундаментних рівчаків під викладеними по контуру і поєднаними наріжними врубками підвалинами та “закідка” фундаментів ріняком, з проливанням зверху рідким розчином. Погоджуючись у цілому з реконструйованою методикою розпланування Олешківської ротонди, спинимось на аспектах, які видаються не цілком переконливими.

Сумнівним видається запропонований дослідником метод закладки фундаментів під готовий вінець зрубу підвалин. Така послідовність мотивується лише однією обставиною: на думку автора, розмітка виконувалася під влаштування зрубу, а не фундаменту. По-друге, розбивка внутрішнього кола підкупольної колонади у два етапи (спочатку радіусом у 10 ліктів, а потім – зменшення до 9-ти) є надто ускладненою.

На наш погляд, більше розпланувальне коло окреслювало зовнішній периметр майбутнього фундаменту по його кутах. Це підтверджується спостереженням, що потовщення фундаменту у південному та північному крилах ротонди здійснювалося саме до середини споруди. Радіус такого кола є дещо більшим, ніж вказаний І. Могитичем діаметр у 9,248 м (20 ліктів по 46,24 см), дорівнював 9,6 м. Ця величина відповідає 20-ти візантійським ліктям по 48,0 см. Колони, що утримували баню, встановлювались попарно. Про це свідчить зміщення пар протилежних колон у той чи інший бік з розпланувального кола, усереднений діаметр якого дорівнював 8 м. Радіуси зовнішнього та внутрішнього розпланувального кіл знаходяться у співвідношенні 5:12. Отже, величину використаного у розплануванні модуля можливо вирахувати поділом зовнішнього радіуса на 12 чи внутрішнього радіуса – на 5 частин.

⁸⁰ Алексєєв Л.В. Проблема становлення культурно-оборонного зодчества в свете раскопок во Мстиславле (Беларусь) // Российская археология. – М., 1993. – № 4. – С. 225. – Рис. 8.

⁸¹ Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 88. – Рис. 1; Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 13. – Рис. 3.

⁸² Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроект-реставрація”. – Львів, 1997. – Чис. 8. – С. 3–7. – Рис. 1.

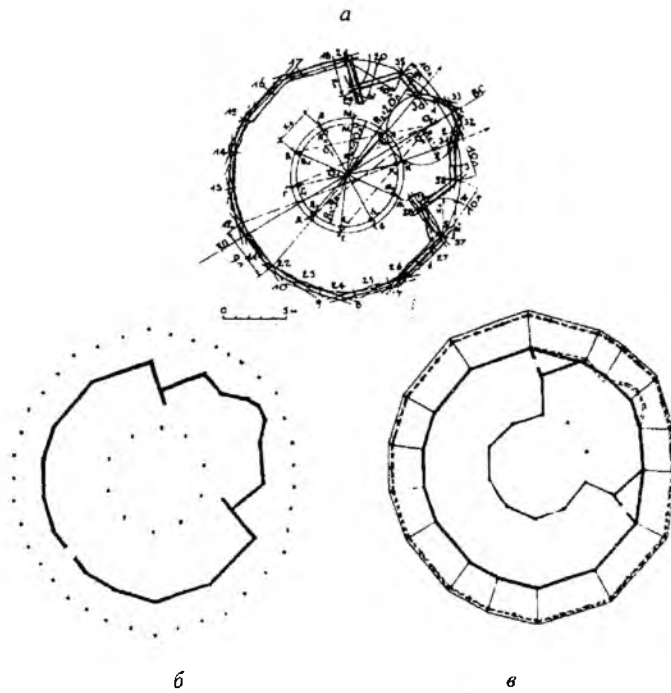

Рис. 4.45. Варіант реконструкції ротонди в с. Олешках:
 а – планувально-композиційний аналіз плану фундаментів;
 б – реконструкція плану на рівні 1-го ярусу;
 в – реконструкція плану на рівні 2-го ярусу (за І. Могитичем)

Величина модуля становить 80,0 см, що дорівнює 2,5 візантійської стопи, або ж – 1-й бемі (кроку). Діаметр внутрішнього розпланувального кола, на якому розміщувалися підкупольні опори, становив 10 модулів. Таке коло легко практично ділиться на десять частин. Окрім того, відпадає потреба в його зменшенні заради “пом’якшення” співвідношення із зовнішнім радіусом (рис. 4.46, а).

За І. Могитичем, ротонду оточували стовпчики опасання (рис. 4.45, б). Проте археологічні дослідження не дають підстав так думати, а тому пропонуємо варіант реконструкції без опасання (рис. 4.46, б). Фундамент від потрапляння вологи міг забезпечувати і неширокий фартух. Таке вирішення є доволі характерним для дерев’яних храмів різних регіонів України. У південному крилі ротонди знаходилася ще одна опора, яка випадає із загального плану. Її можна пов’язати з влаштуванням сходів на другий ярус емпори.

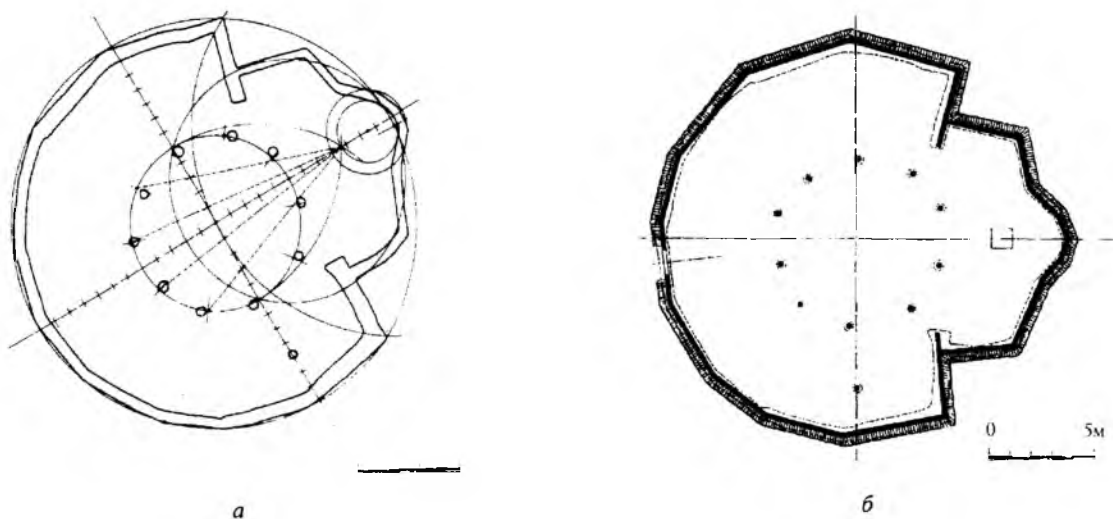

Рис. 4.46. Особливості планувальної композиції ротонди в с. Олешках:
 а – композиційний аналіз плану фундаментів;
 б – реконструкція плану споруди на рівні 1-го ярусу

Каплиця-ротонда св. Трійці в Нижанковичах не мала апсиди. Аналоги до цієї пам'ятки зустрічаються, зокрема, на близьких теренах Центральної Європи. Найстарішою пам'яткою є палацова каплиця початку XI ст. в Гечу (Польща) (рис. 4.47, а)⁸³. Однак ця споруда була зведена лише на рівні фундаментів. Після чеського наїзду 1038 року вона так і не була добудована. Ця обставина дає підстави для різних версій щодо планувального укладу цієї ротонди. Близькими до нижанковицької пам'ятки є ротонди Угорщини та Словаччини (рис. 4.47, б, д)⁸⁴. Найближчою за розмірами є невелика (внутрішнім діаметром 3,5 м) безапсидна ротонда-ассарій (кістниця) XII ст., виявлена на Братіславському Граді⁸⁵.

Величина планувального модуля Нижанковицької каплиці-ротонди відповідала товщині її стіни і становила 80 см. Такого самого діаметра була і мурована сигнатурка, яка завершувала купольне склепіння. Ця величина відповідає 1-й візантійській бемі (кроку). Зовнішній діаметр ротонди становив 7 модулів (5,60 м), а внутрішній – 5 модулів (4,0 м) (рис. 4.48, а). Каплицю в плані реконструйовано як округлу та безапсидну споруду, з входом від заходу та трьома вікнами. Одне вікно було влаштоване напроти дверей, зі східної сторони. Дещо відхилялися до сходу і північне та південне вікна (рис. 4.48, б).

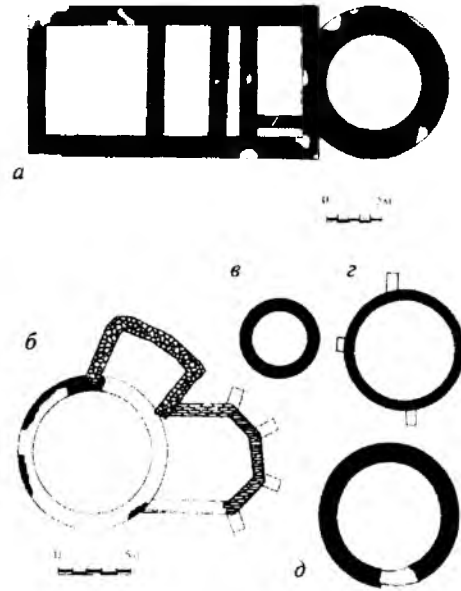

Рис. 4.47. Безапсидні ротонди Центральної Європи:
а – палацова каплиця в Гечу (1038 р.) (за Т. Мрочко); б – Дунакеші (Угорщина);
в – Братіслава (Словаччина);
г – Болчке (Угорщина);
д – Керекшенттамас (Угорщина) (за В. Герверс-Мольнар)

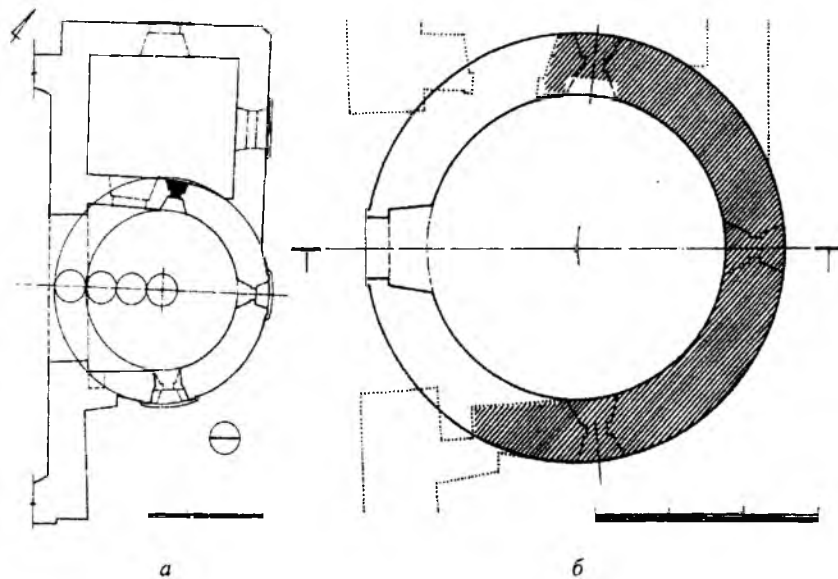

Рис. 4.48. Особливості планувальної композиції ротонди св. Трійці в Нижанковичах:
а – визначення планувального модуля;
б – реконструкція плану споруди

⁸³ Mroczko T. Polska sztuka przedromańska i romańska. – Warszawa, 1978. – S. 10–11. – Ryc. 2a.

⁸⁴ Gervers-Molnár V. A középkori magyarország rotundái. – Budapest, 1972. – Dr. 26.

⁸⁵ Štefanovicová T. Bratislavský hrad v 9–12 storocí. – Bratislava, 1975. – S. 64–69, 145.

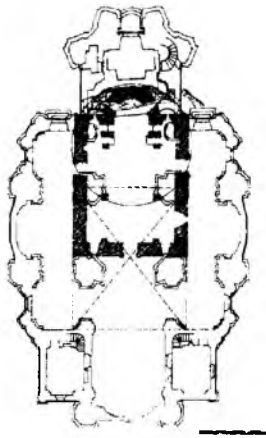

Рис. 4.49. План собору св. Юра (з фундаментами первісного храму), сумщений з планом Вірменської катедрі.
(Пунктиром вказано імовірні складові частини старішого храму св. Юра)

Ротондальність старішої *церкви св. Юра у Львові* визначено переважно на підставі іконографії (рис. 3.17)⁸⁶. Тому що пам'ятку віднесено до групи імовірних ротонд. Зафіксований В. Січинським план східної частини ротонди є надто фрагментарним, щоб можна було відтворювати планувальну композицію споруди (рис. 3.19). Не досить для цього і опосередкованих свідчень, які підказують наявність емпори.

Можна лише дуже приблизно відтворити загальні розміри споруди та вказати її співвідношення із добудованою пізніше базилікальною частиною (рис. 4.49). У цій схематичній реконструкції до уваги бралось свідчення з історичної праці Б. Зиморовича, що розміри старішої церкви св. Юра (прибудованої базилікальної частини – Ю.Д.) та Вірменської церкви були однаковими, а також зауваження В. Січинського, що західна стіна з вхідними дверима проходила десь перед царськими вратами нинішнього храму.

4.2. Об'ємно-просторові особливості храмів-ротонд

Робота над об'ємно-просторовими реконструкціями спирається переважно на матеріали планувально-композиційного аналізу, а також – на вивчення аналогів та іконографічних джерел. Виконуються реконструкції більшості храмів-ротонд, які віднесено до групи достовірних, за винятком Горнянської ротонди під Ужгородом та Василівської ротонди у Володимирі-Волинському, теперішній вигляд яких досить повно розкриває характер їх первинної архітектури.

Каплиця Спаса (Преображення Господнього) на вежі у с. Столп'є коло Холма – пам'ятка самотутня. Серед аналогів, названих І. Кутиловською, найважливішим є вежа Рильського монастиря з каплицею на 5-му ярусі. Проте ця пам'ятка є лише близьким функціональним аналогом Столп'єнської вежі й немає нічого спільного в архітектурному плані. Не виключено, що від архітектурного образу Столп'єнської вежі відштовхувався іконописець, який створював ікону "Симеон Стовпник" (XVI ст.) (рис. 4.50). Стовпника зображено не на традиційному стовпі-колоні, а на стовпі-вежі, з розширеним верхнім сакральним ярусом, який підтримують кронштейни. Іконописець зобразив також вхід до вежі і невелике віконце.

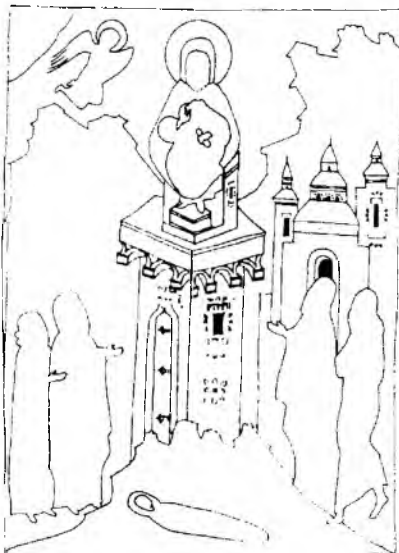

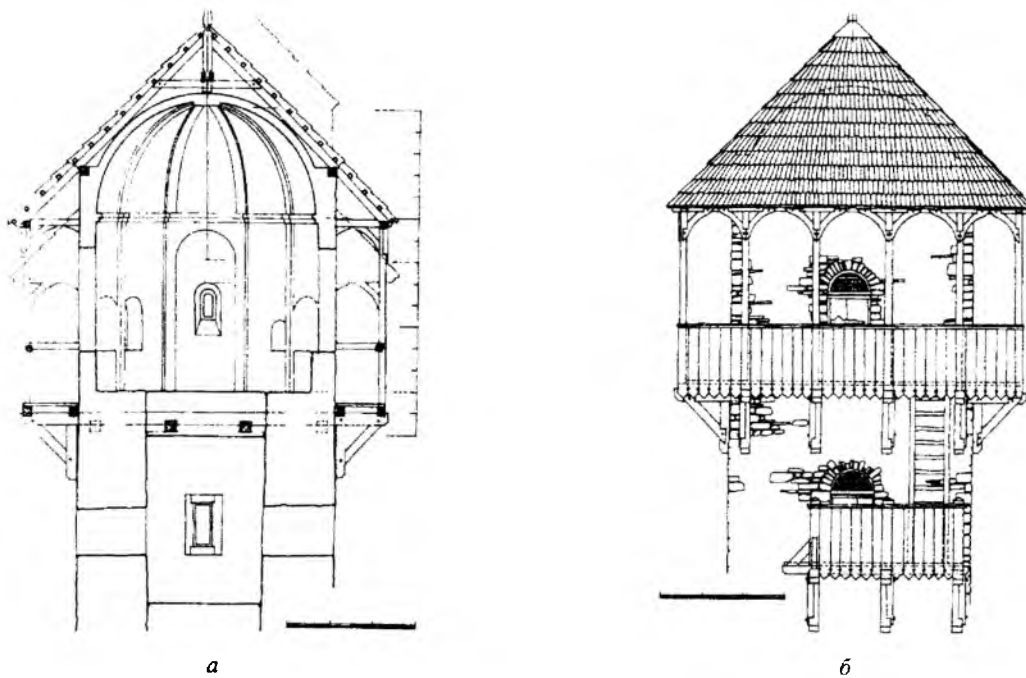
Рис. 4.50. "Симеон Стовпник". XVI ст. Сянок, історичний музей (прорисовка з ікони)

Базовими матеріалами для реконструкції об'єму каплиці-ротонди на вежі в с. Столп'є стали насамперед матеріали її планувальної реконструкції, які спиралися на застосування візантійського ліктя (48,0 см) як будівельної міри. У відтворенні архітектурних особливостей інтер'єру аналогом була Василівська церква у Володимирі-Волинському (див. рис. 1.2, б, г; 4.1, б)⁸⁷.

Найпростішою конструкцією покриття вежі, яке б прикривало купол каплиці разом з галереєю-обходом, могло бути шатрове чотирихиле гонтове покриття (рис. 4.51, а). Однак у цьому варіанті галереї були б невинновано завищеними (рис. 4.51, б). У такому разі видається обгрунтованим припущення, що галерея могла накриватися самостійним дахом, утворюючи своєрідне опасання, а покриття каплиці дещо вивищувалося над ним. Причому можливі два варіанти дахового завершення. Перший – чотирихилый, а другий – так званий "восьмерик на четверику" (рис. 4.51, в). На нашу думку, другий варіант покриття є правдоподібнішим, оскільки він підкреслював сакральний статус пам'ятки, вирізняючи її від веж, що мали виключно оборонне призначення. На аксонометричному зображенні верхній ярус Столп'євської вежі показано з восьмериковим завершенням (рис. 4.51, г).

⁸⁶ Szolginia W. Ikonografia dawnego Lwowa. Najstarsze widoki Lwowa. – Warszawa, 1991. – С. I. – Рис. 6.

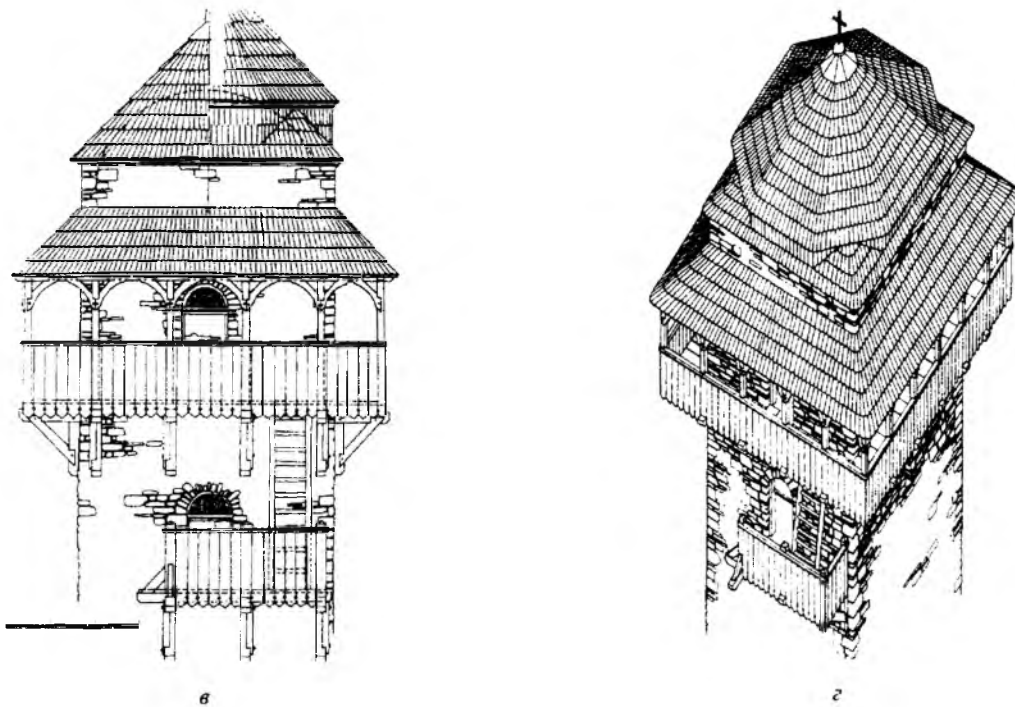
⁸⁷ Логвин Г. Ротонда во Владимире-Волинском // Архитектурное наследие. – М, 1958. – Вып. 10. – С. 35. 37. – Рис. 6. 11.

а

б

Рис. 4.51. Особливості об'ємно-просторової композиції вежі в Столп'є з каплицею на V ярусі:
а – перетин каплиці з виглядом на апсиду;
б – варіант реконструкції фасаду

в

г

Рис. 4.51 (Продовження). Особливості об'ємно-просторової композиції вежі в Столп'є з каплицею на V ярусі:
в – варіант реконструкції фасаду;
г – аксонометричне зображення вежі

Каплиця-ротонда св. Трійці в Черняхівцях під Збаражєм не має широкої бібліографії, а тому питання про її первісний вигляд є відкритим. Інтер'єр цієї ротонди, як свідчать натурні дослідження, був накритий купольним склепінням з 4-ма розпалубками, орієнтованими на чотири сторони світу. Стіни ротонди вивишувалися над верхом склепіння (рис. 4.52, а). Ніші-пастофорії (дияконик та протезис) в інтер'єрі ротонди є тепер надто низькими, що передбачає пониження рівня підлоги та культурного шару навколо споруди, у її

графічній реконструкції. Рівень пониження встановлювався на основі аналізу композиційно-метричних особливостей споруди (рис. 4.52, а). Існуючий карниз охоплює на одному рівні ротонду та апсидну частину, хоча верх склепіння апсиди влаштовано нижче ніж верх склепіння нави.

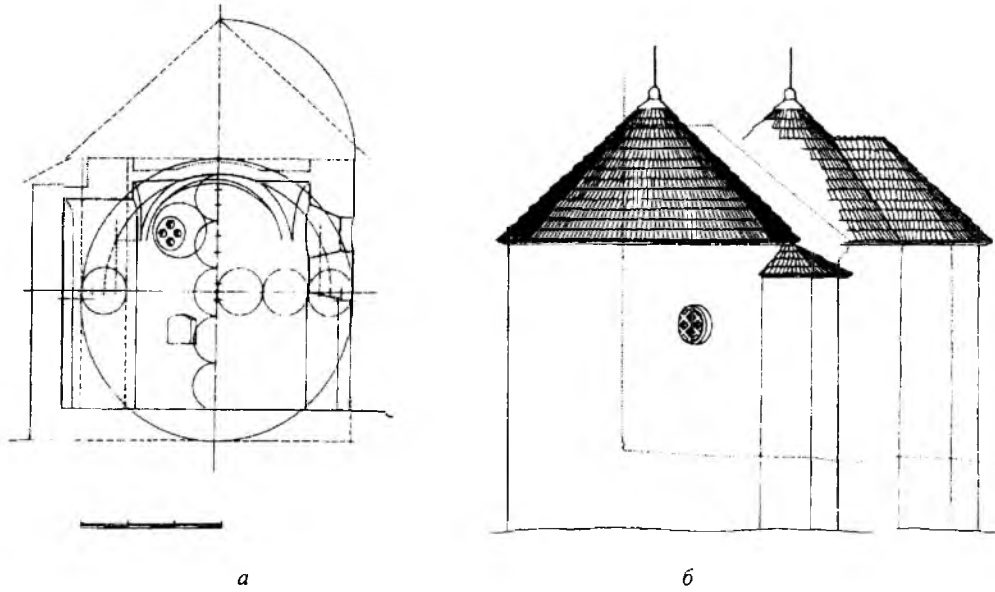

Рис. 4.52. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Трійці в Черніхівцях:
а – поздовжній перетин І–І; б – південний фасад

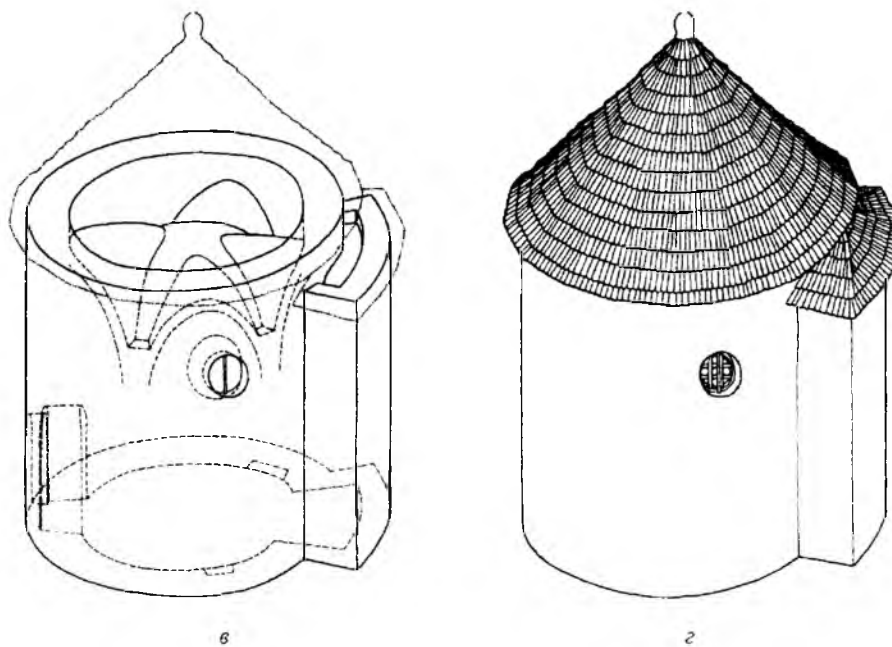

Рис. 4.52. (Продовження). Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Трійці в Черніхівцях:
в – аксонометричне зображення без покриття;
г – аксонометричне зображення з гонтовим покриттям

Тому можливі два варіанти реконструкції покриття ротонди (рис. 4.52, б). На аксонометричному зображенні запропоновано варіант з пониженою апсидою, яка має самостійне покриття, розташоване нижче від карниза ротонди (рис. 4.52, в, г). Стіжок покрівлі виконувався по кроквах і, найімовірніше, покривався гонтом.

Також виконано графічні розгортки комплексу “Черникового дворища” з ротондою та житловою кам'яницею (рис. 4.53, а, б).

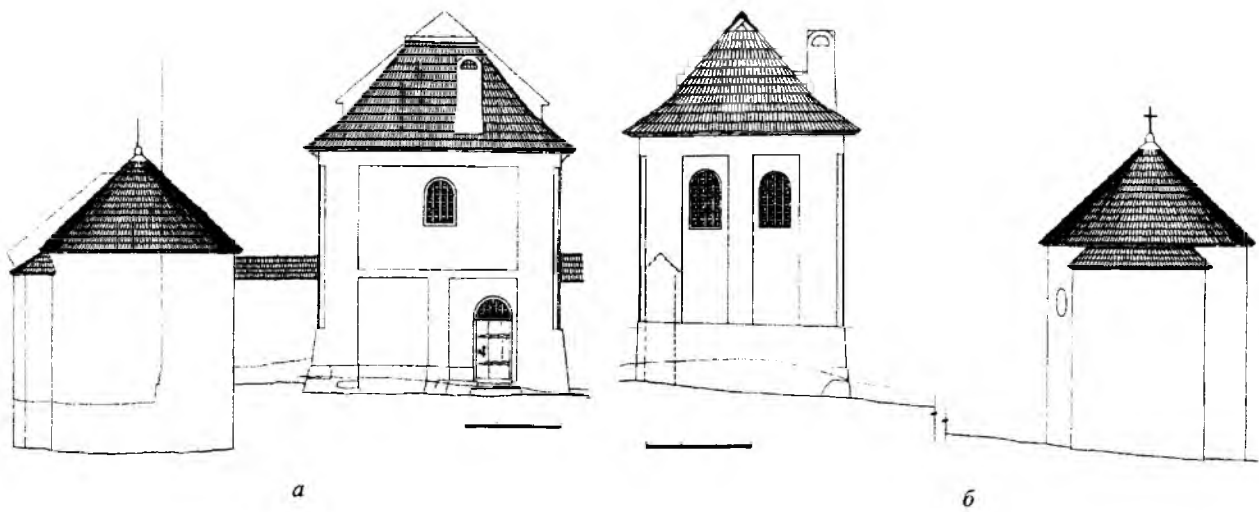

Рис. 4.53. Гіпотетична реконструкція комплексу з ротондою в Чернівцях:
а – вигляд з півночі; б – вигляд зі сходу

З літератури відомо три варіанти об'ємно-просторової реконструкції квадрифолію “Полігон”, виявленого в урочищі “Карнів Гай” у Галичі. Один із них виконав Ю. Лукомський (рис. 4.54, а)⁸⁸, а два інші належать о. В. Яремі (рис. 4.54, б, в)⁸⁹.

У варіанті Ю. Лукомського не зазначено увігнутості до середини поміж раменами квадрифолію. Тому масивне, м'якого контуру, покриття “Полігону” (очевидно, дерев'яне) є восьмигранним і завершується невеликою восьмигранною шоломоподібною банею на зрубному світловому барабані. В обидвох варіантах реконструкції В. Яреми увігнуті поверхні між раменами квадрифолію є виділеними також і в даховій партії.

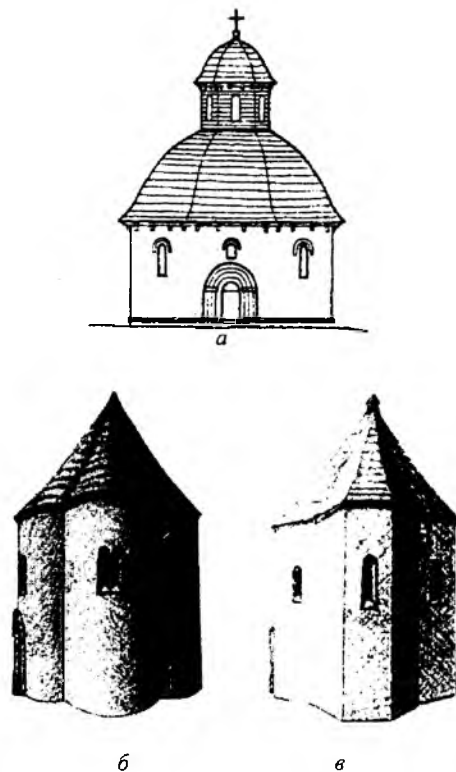

Рис. 4.54. Варіанти просторової реконструкції квадрифолію “Полігон”,
виявленого в урочищі “Карнів Гай” у Галичі:
а – (за Ю. Лукомським); б, в – (за В. Яремою)

⁸⁸ Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 11.

⁸⁹ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 52. – Рис. 1.

Матеріали аналізу планувальної композиції “Полігону” дали змогу висунути припущення, що світловий дерев’яний восьмимерик з шатровим верхом міг накривати весь простір центральної частини квадрифолю (див. рис. 4.14, в). Його конструкція могла спиратися як на стіни, так і на балки, що лежали поперек рамен квадрифолю (рис. 4.55, а).

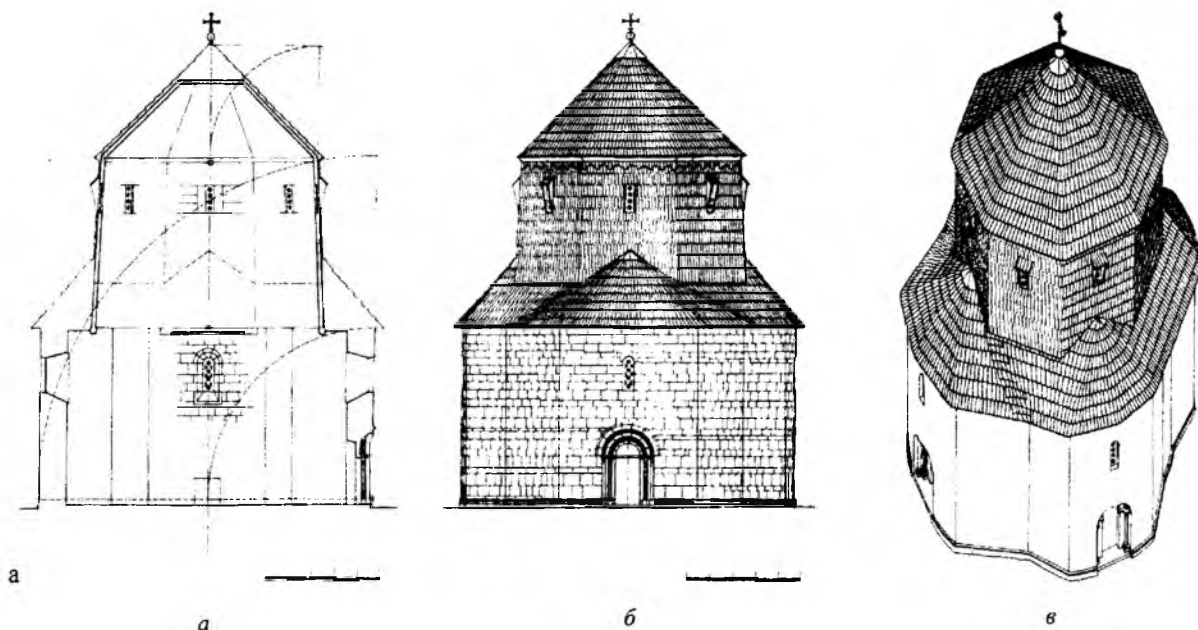

Рис. 4.55. Особливості об’ємно-просторової композиції квадрифолю “Полігон”:
а – перетин I-I; б – західний фасад; в – аксонометричне зображення

Аналогічні приклади конструктивного вирішення покриття банею на восьмигранному підбаннику зустрічаємо у традиційній українській дерев’яній архітектурі (рис. 4.56, а–в). Архітектурні елементи “Полігону”, які знаходилися поза восьмимериком, накривалися пластичним гонтовим дахом по кроквах. Над раменами квадрифолю покриття дещо вивищувалося, а при діагональних гранях восьмирика йшло горизонтальною смугою (рис. 4.55, б, в). Як вказувалося вище, планувально-композиційні особливості “Полігону” зближують його з баптистерієм при Уварівській базиліці у Херсонесі. Не виключено, що галицька пам’ятка взувалася на цю меморіальну споруду, пов’язувану з хрещенням Володимира (рис. 4.57)⁹⁰.

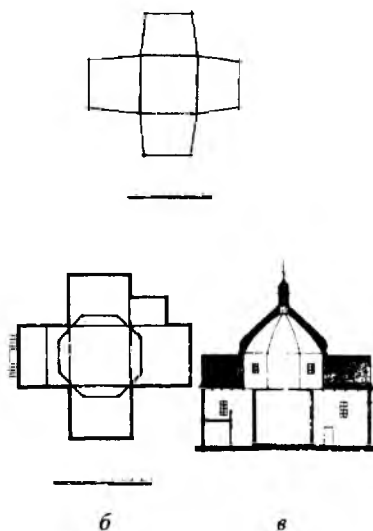

Рис. 4.56. Хрещаті церкви Галичини:
а – Немилів, план; б – Підгірці, план;
в – Підгірці, перетин
(за М. Драганом)

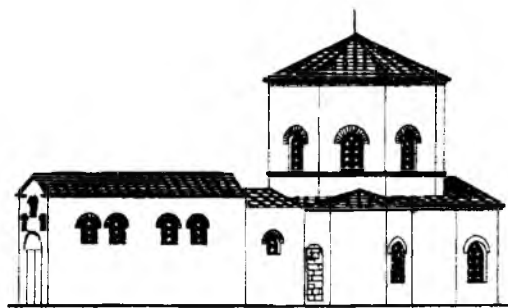

Рис. 4.57. Баптистерій при Уварівській
базиліці у Херсонесі, фасад
(за С. Беляєвим)

⁹⁰ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. – М., 1994. – Кн. 1. – С. 246.

Церква св. Пророка Іллі у Галичі. Відомо кілька спроб графічної реконструкції галицької церкви св. Пророка Іллі. Спроба інтерпретації об'єму храму вперше була зроблена О. Іоаннісяном, який хоча й не подає зображення ймовірного вигляду Іллінської церкви, але вказує храми, які, на його думку, є її аналогами. Аналогами він вважає ротонди св. Юрія в Ржіні та св. Прокопа в Стшельні. Ним вперше заакцентовано композицію: вежа, центральна ротонда, низька апсида. На підставі аналізу фрагментів архітектурного декору він пов'язує цей храм з впливами угорської архітектури і припускає безпосередню участь угорського майстра у його будівництві⁹¹.

Варіант об'ємно-просторової реконструкції церкви св. Пророка Іллі вперше опублікований Ю. Лукомським⁹². Два варіанти розробив також В. Ярема (рис. 4.58, а, б)⁹³. Однак ці зображення дають лише загальне уявлення про можливий вигляд храму, не деталізуючи його конструктивних особливостей. Питання графічної об'ємно-просторової реконструкції церкви Пророка Іллі підіймалося також у рамках дипломного проектування в архітектурному інституті Національного університету "Львівська політехніка". У дипломному проєкті В. Кіналя під керівництвом Ю. Лукомського та Ю. Дубика було запропоновано два варіанти просторового відтворення храму.

За Ю. Лукомським ротонда уявлялася з апсидою зі сходу та триярусною вежею від заходу (рис. 4.59, а-в), за Ю. Дубиком – з домінуючою в об'ємі центральною дільницею та одноярусним західним притвором (рис. 4.60, а-в).

Рис. 4.58. Варіанти об'ємно-просторової реконструкції ротонди св. Пророка Іллі у Галичі: а-б – (за В. Яремою)

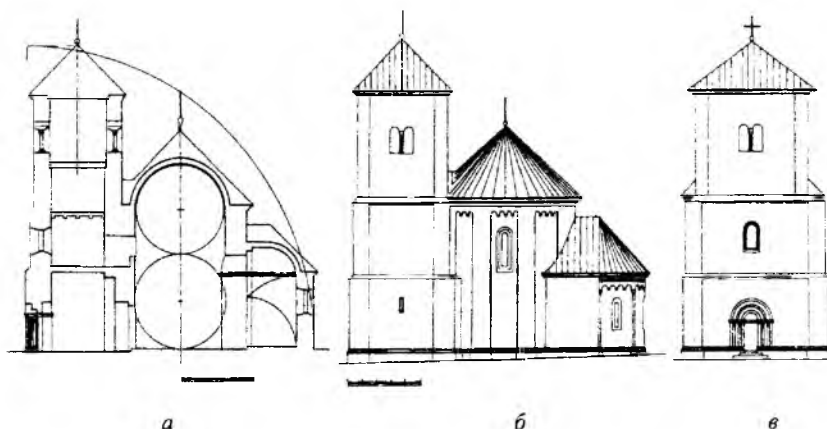

Рис. 4.59. Варіант об'ємно-просторової реконструкції ротонди св. Пророка Іллі у Галичі: а – поздовжній перетин; б – південний фасад; в – західний фасад (за Ю. Лукомським та В. Кіналем)

Широкий огляд іконописної спадщини XV–XVI ст., зосередженої в доступних експозиціях та опублікованих альбомах (збірки Львова, Сянока, Кракова), дав змогу констатувати, що на клеймах житійних ікон зі сценами поховання святих зображено муровані храми-ротонди. Дослідженням виявлено, що архітектурний стафаж в українському станковому малярстві XV–XVI ст. може бути допоміжним іконографічним джерелом у дослідженні церковної архітектури Княжої доби. Аналіз архітектурного стафажа в іконах, навіть обмежений опублікованими в мистецьких альбомах творами, дав можливість виокремити з масиву іконописних кальок оригінальні зображення та виділити окремі морфологічні типи. До уваги бралися передусім виокремлені зображення церков. Цій вимозі відповідали переважно клейма житійних ікон із сюжетом покладання до гробу. Дія звикло зображається на тлі храму, який, очевидно, мав символізувати храм-усипальнищу, або ж мартирій. Цей тип храму, як і масово поширені цвинтарні каплиці, переважно отримував форму ротонди.

⁹¹ Иоаннисян О. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древне-русское искусство. Художественная культура X – первой половины XI в. – М., 1988. – С. 50 – 51.

⁹² Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 26.

⁹³ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Загальна редакція Юрія Криворучка. – Львів, 1998. – С. 19. – Рис. 1. 2.

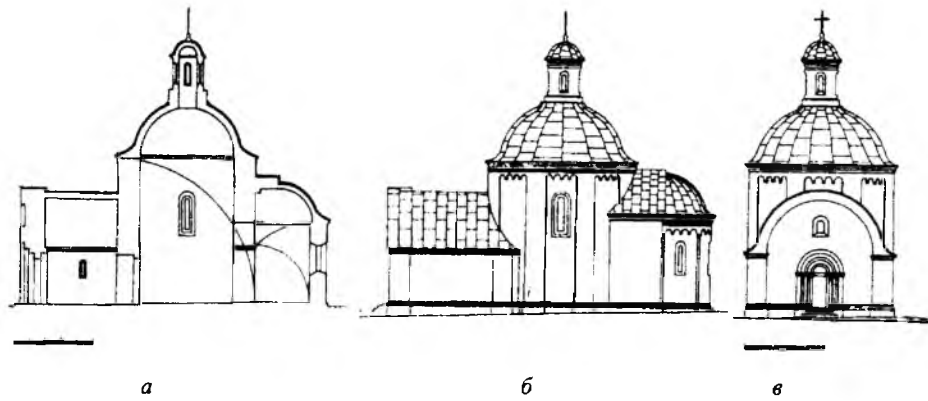

Рис. 4.60. Варіант об'ємно-просторової реконструкції ротонди св. Пророка Іллі у Галичі:
а – поздовжній перетин; б – південний фасад; в – західний фасад (за Ю. Дубиком та В. Кіналем)

Однією з причин, які обумовили масове поширення ротондальних храмів у середньовічній архітектурі, було взорування на ротонду Гробу Господнього в Єрусалимі. Тому цілком закономірно, що й більшість іконописних зображень відтворюють тип ротондальних храмів. Серед них виділяється група однотипних зображень тридільного храму з двоярусною вежею над притвором-бабинцем, округлою центральною частиною та напівкруглою низькою апсидою зі сходу (рис. 4.61, а–д). Усі вони мають спільні елементи композиції та архітектурного декору, які свідчать, що іконописці взорувалися на єдиний реальний прототип. Цим прототипом могла бути реальна споруда галицької архітектурної школи, що дотривала до кінця XVIII ст., – галицька церква св. Пророка Іллі. У цьому нас переконує порівняльний аналіз архітектурно-композиційних особливостей іконописних зображень та Іллінської ротонди.

Рис. 4.61. Іконописні зображення тридільної ротонди з вежею над бабинцем:
а – св. Параскева Тирновська, XV–XVI ст., Національний музей, Варшава;
б – св. Микола, поч. XVI ст., Національний музей, Краків;
в – св. Козьма і Даміан, початок XVI ст., с. Яблониця Руська,
Музей народної архітектури, Сянок;
г – св. Микола, друга половина XV ст., с. Горлиці,
Національний музей, Львів;
д – св. Микола, остання чверть XV ст.,
Історичний музей, Сянок

Притвір ротонди мав форму прямокутника, орієнтованого поперек головної осі, що вимагало влаштування покриття з поперечним гребенем. Покриття іконописних храмів змальовано у вигляді трапеції, а це свідчить, що вона була прямокутна в плані. Дах центральної дільниці, завершений невеликим шоломоподібним куполом, має низький залом. Під карнизом довкола ротонди змальовано арковий поясок, який бачимо також на карнизі залому та вежі. На деяких зображеннях він трансформований у круглі або прямокутні віконечка, що може бути результатом багаторазового копіювання. Як елемент архітектурного декору, арковий поясок є характерним для пам'яток галицької архітектурної школи XII–XIII ст. На одному із зображень арковий поясок

має ускладнене профільовання, що з'явилося в центральноевропейській архітектурі не раніше другої чверті XII ст., і поширене у храмовому будівництві з другої половини XII ст.

У двох варіантах іконописних зображень портал центральної частини храму зображено з ускладненим обрамуванням з трилопатевою аркою завершення. Така форма portalу є характерною для споруд романського стилю Центральної Європи з початку XIII ст. і репрезентує ранньоготичну традицію. Такими прикладами є північний портал Троїцького костелу в Стшельні (близько 1216 р.) та портал костелу у Висоціцах (близько 1228 р.). Західний портал вежі мав, очевидно, складне профільоване завершення з напівкруглим тимпаном.

Викладені вище міркування дали підставу визначитися щодо імовірнішого варіанта графічної реконструкції Іллінської церкви (рис. 4.62, а–д). Очевидно, що апсида була перекрита чвертьсферичним склепінням-конхою, бема – бочковим склепінням. Перекриття ротонди куполом не викликає сумніву. Однак іконографічні зображення засвідчують наявність залому зі світловим ліхтарем над центральною частиною, що мало б передбачати висотне розкриття внутрішнього простору у “храмі вірних”. Однак аналоги такого конструктивного вирішення невідомі, а тому влаштування конструкції перекриття ротонди залишається під питанням. Західна вежа могла виконувати функцію притвору (бабинця) з хорами на другому ярусі та дзвіницею на третьому, а також використовуватися в оборонних цілях. Плоскі фасади ротонди по кутах фіксують плоскі пілястри. Ротондальні поверхні розчленовано округлими півколонками. Фасади оздоблюють складні профільовані карнизи та цоколь. Покрівлю вежі виконано з керамічної дахівки, а конусні, циліндричні та сферичні поверхні покривлі нави та апсиди виконано із свинцевих листів.

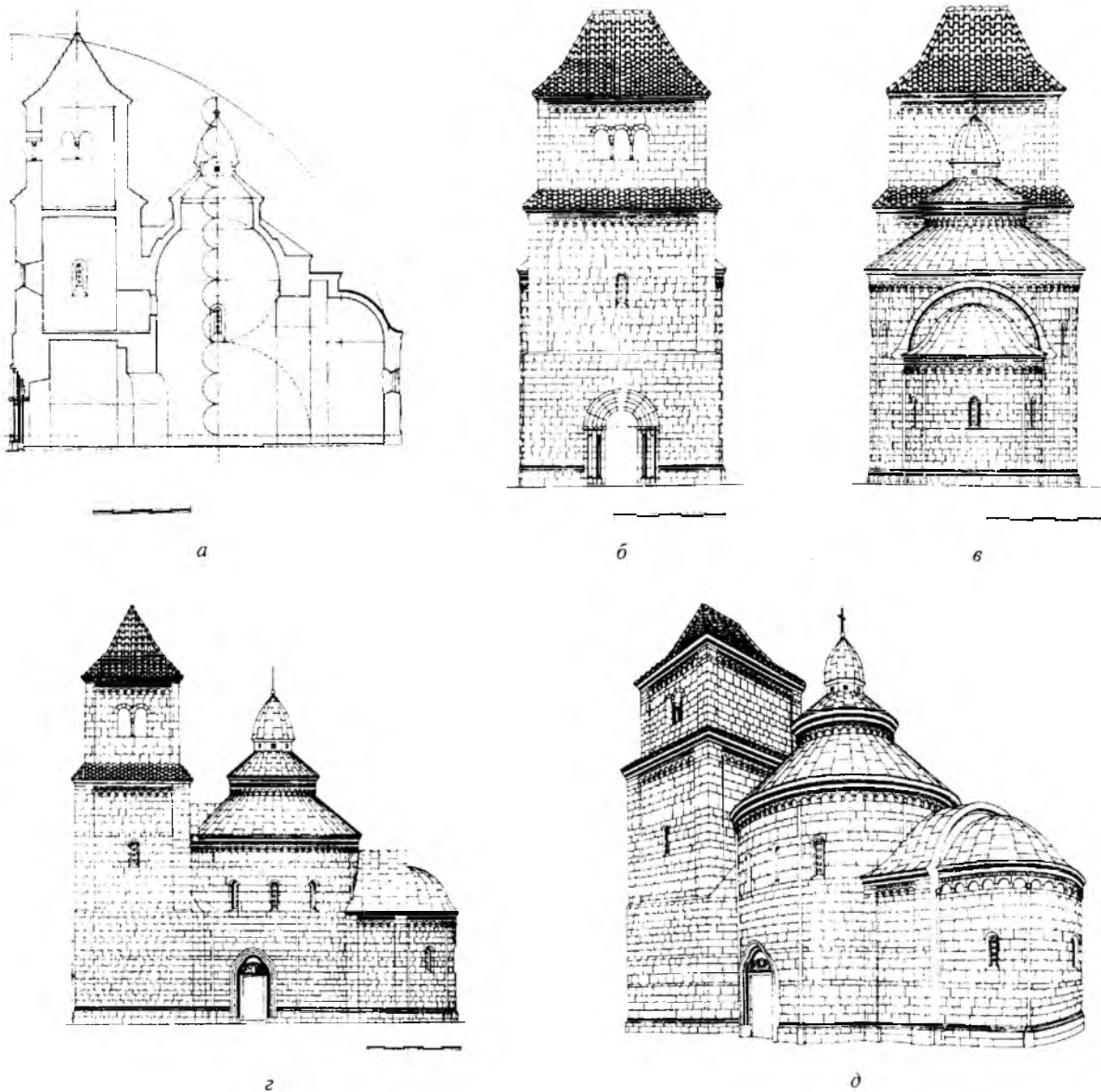

Рис. 4.62. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Пророка Іллі у Гатичі:
 а – поздовжній перетин; б – західний фасад; в – східний фасад
 г – південний фасад; д – вигляд з південного-сходу
 (опрацювання Ю. Дуби, В. Петрика, Р. Франківа)

Архітектурні особливості *квадрифолію св. Бориса і Гліба, виявленого на полі “Мурованка” у с. Побережжі*, є також практично не вивченими. Кілька варіантів об’ємно-просторової реконструкції цього квадрифолію виконав В. Ярема (рис. 4.63, а–в)⁹⁴. Дослідник уявляв храм з банею, яка увінчувала центральний простір, навколо якої міг бути влаштований неширокий обхід.

Порівняльно-типологічний аналіз доводить, що з квадрифолієм у Побережжі виявляє спорідненість група угорських квадрифоліїв (Храст, Як, Папоц) (рис. 4.64, а–в)⁹⁵. Найближчим аналогом серед них є храм у Папоці, аналіз архітектури якого став вихідним пунктом у планувальній реконструкції Галицького храму, яка, своєю чергою, стала підставою для відтворення його об’ємно-просторової реконструкції.

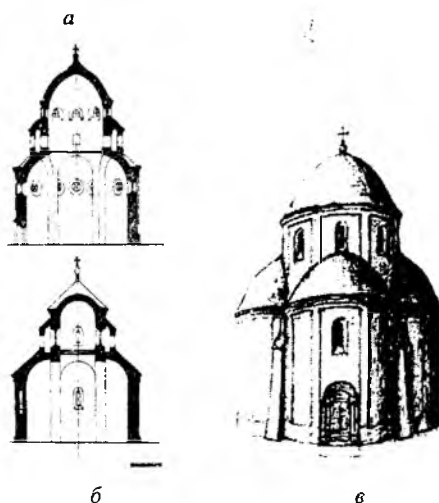

Рис. 4.63. Варіанти реконструкції квадрифолію “Мурованка” у с. Побережжі:
а–б – варіанти реконструкції перетину; в – загальний вигляд (за В. Яремою)

Нижній ярус квадрифолію “Мурованка”, власне церкву, перекрито зімкнутим склепінням, утримуваним двома масивними діагональними арками, в які переходять пілястри на стику півкол рамен. До склепіння прилягають чвертьсферичні конхи, що перекривають півкола рамен квадрифолію. Вертикальну композицію побудовано на простих співвідношеннях (1:1: 1:1,5) до габаритних величин плану (рис. 4.65, а). Фасад розчленовано плоскими пілястрами. Віконні прорізи першого ярусу завершуються півциркульними арками, у верхньому ярусі влаштовано дифорії. Споруду завершують чотирисхилий дах, ромбоподібні площини якого доповнюються напівконусними поверхнями, які накривають рамена. Покрівлю було виконано із свинцевих листів (рис. 4.65, б, в).

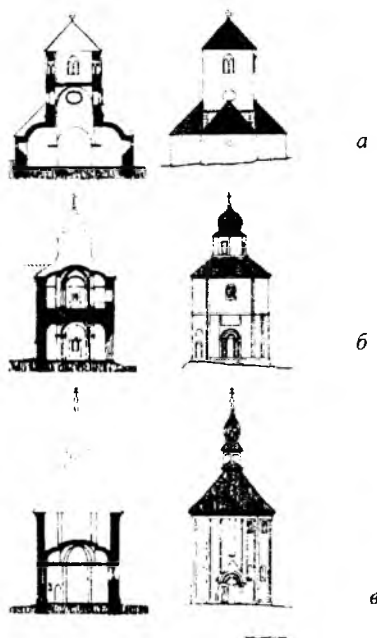

Рис. 4.64. Романські двоярусні квадрифолії:
а – Храст над Горнадом, перетин та фасад (Словаччина) (за В. Менцлом);
б – Як, перетин та фасад, Угорщина;
в – Папоц, перетин та фасад (Угорщина) (за В. Герверс-Мольнар)

⁹⁴ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Загальна редакція Юрія Криворучка. – Львів, 1998. – С. 22.

⁹⁵ Gervens-Molnár V. A középkori magyarország rotundái. – Budapest, 1972. – Dr. 37.

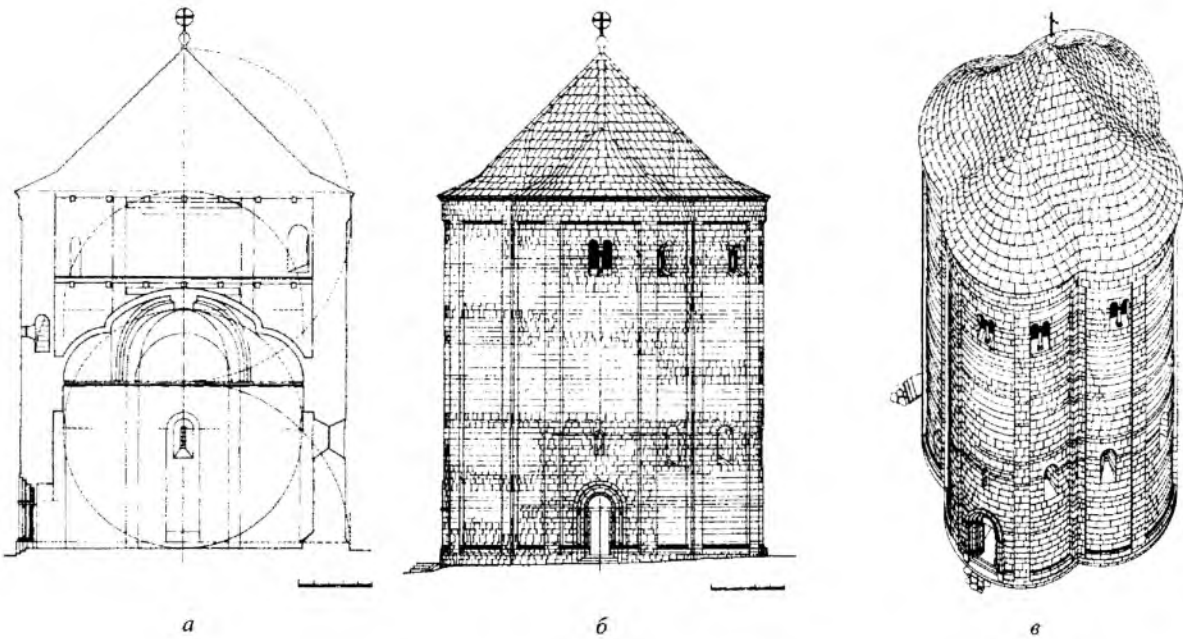

Рис. 4.65. Особливості об'ємно-просторової композиції квадрифолю на полі "Мурованка" у Побережжі:
а – перетин І-І; б – західний фасад; в – аксонометричне зображення

Ротонда, виявлена на території колишньої садиби Трубецьких у Києві, має найширшу бібліографію серед відомих українських ротонд. Окрім того, з цією пам'яткою пов'язується багато зображень, зокрема – книжкові мініатюри, що вплинуло на формування уяви про її архітектурні особливості.

Як вже вказувалося, аналіз топографії Старокиївської гори на плані Києва І. Ушакова (1695 р.) дав змогу пов'язати зображені на ній руїни церкви св. Катерини саме з ротондою кінця XII – початку XIII ст. Однак іконографічна цінність цього зображення є мінімальною. Боровський Я. та Толочко П. називають ще одне зображення, яке, на їх думку, має певний інтерес для з'ясування характеру і призначення ротонди. Це одна з мініатур Ліцевого літописного зводу XVI ст., на якій зображено розгром Києва в 1169 р. військами Андрія Боголюбського. Споруда має вигляд теремної башти з шатровим верхом та вікном у верхній частині стіни, зображеної дещо ліворуч за Десятинною церквою (рис. 4.66, а)⁹⁶. Очевидно, це зображення було взірцем для відтворення образу ротонди на карті-реконструкції Києва, яку було опубліковано в монографії П. Толочка (рис. 4.66, б)⁹⁷.

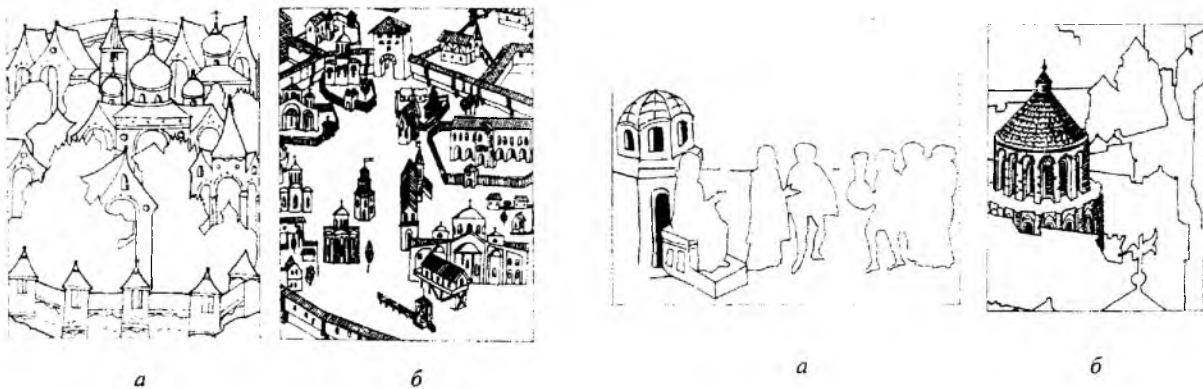

Рис. 4.66: а – Розгром Києва в 1169 р. (мініатюра Ліцевого літописного зібрання XVI ст.); б – реконструкція ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких, на карті-реконструкції Києва: 1 – ротонда (за П. Толочком, О. Зориним, О. Кутовим, В. Розенбергом)

Рис. 4.67: а – ротонда на мініатурі Радивилівського літопису; б – реконструкція ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких, на карті-реконструкції Києва: 1 – ротонда (за О. Кутовим, В. Розенбергом)

⁹⁶ Лавров Н.Ф. Религия и церковь // История культуры Древней Руси. – М., 1951. – Т. 2.

⁹⁷ Київ Х–XIII ст. Реконструкція архітекторів О.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.А. Розенберга. С.Г. Сазонова. Виконана під керівництвом автора // П.П. Толочко. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – Вклейка.

До іконографічних джерел, які можуть становити інтерес для реконструкції первісного вигляду ротонди, Я. Боровський залучає також мініатюру Радивилівського літопису, яка зображає гранчасту споруду, завершену банею (рис. 4.67. а)⁹⁸. У такому характері відтворено вигляд ротонди на черговому варіанті карти-реконструкції Києва (рис. 4.67. б)⁹⁹. Відомий також варіант реконструкції П. Толочка, Я. Боровського та В. Шелягова (рис. 4.68. а)¹⁰⁰, а також Я. Боровського, П. Толочка, Л. Андрієвського, В. Буйновського (рис. 4.68. б)¹⁰¹.

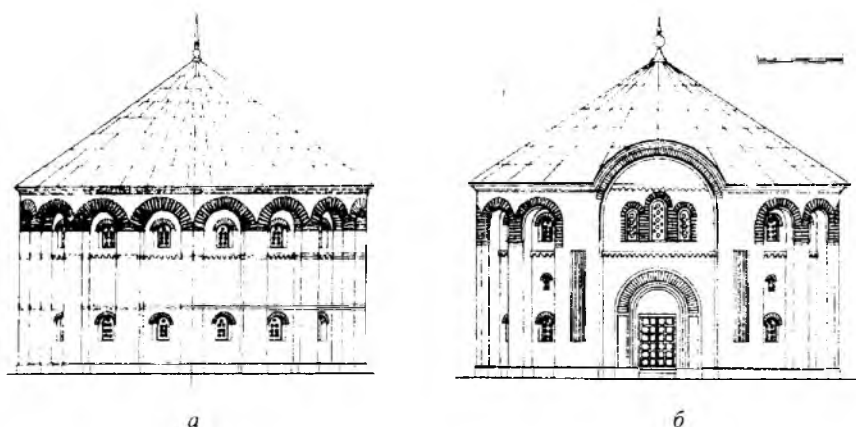

Рис. 4.68. Варіанти реконструкції ротони, виявленої на території садиби Трубецьких: а – східний фасад (прорисовка за П. Толочком, Я. Боровським та В. Шеляговою); б – західний фасад (прорисовка за П. Толочком, Л. Андрієвським та В. Буйновським)

Фасадні стіни між пілястрами, як вважають автори реконструкції, завершувалися арками. Це твердження заперечив Ю. Асеев. Він звернув увагу на те, що фрагмент блока з аркою було віднайдено всередині споруди, і він лежав лицевою поверхнею донизу. Це свідчить, на думку дослідника, що арка розвантажувала ділянку стін між пілястрами з боку інтер'єру. У варіантах об'ємно-просторової реконструкції Ю. Асеева зовнішні пілястри не доходять до карниза (рис. 4.69. а, б)¹⁰².

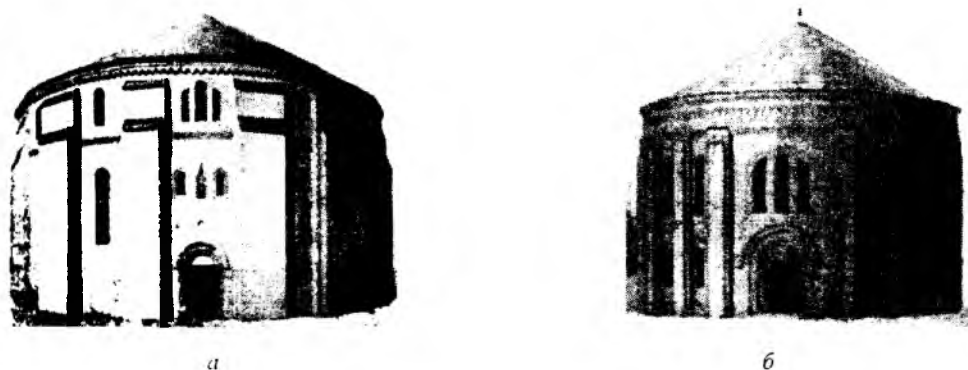

Рис. 4.69. Варіанти реконструкції ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких: а, б – загальний вигляд (за Ю. Асеевим)

⁹⁸ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 185. – Рис. 75.

⁹⁹ Кутовой О.Л., Розенберг В.А. Київ Х–ХІІІ ст. (Карта-реконструкція). – К., 1988.

¹⁰⁰ Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко. – К., 1981. – С. 192. – Рис. 77.

¹⁰¹ История Киева / Отв. ред. И.И. Артеменко. – К., 1984. – Т.1: Древний и средневековый Киев. – Вклейка.

¹⁰² Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980. – С. 191; Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К., 1989. – С. 20.

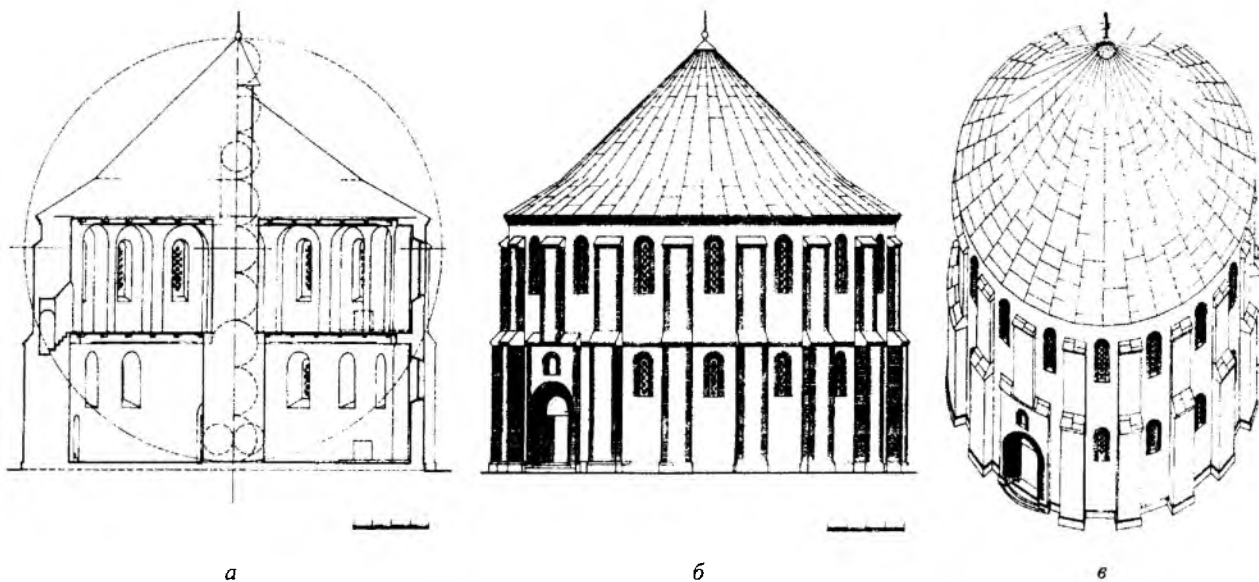

Рис. 4.70. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких:
а – перетин І-І по осі схід-захід; *б* – південний фасад;
в – аксонометричне зображення

Дискусійним питанням реконструкції пам'ятки є влаштування входу до неї. Місце порталу у доволі вузькому простінку (2,4 м) виглядає не переконливо, а тому в інших відомих варіантах реконструкції ротонди розрив між однією парою пілястр не виправдано розширювався. На наш погляд, таке вирішення руйнує конструктивну логіку споруди, за якою пілястрам надавалося велике конструктивне значення (їх фундамент було закладено глибше) і яка вимагала влаштування пілястр по всьому периметру споруди з регулярним кроком.

Запропонований варіант об'ємно-просторової реконструкції ротонди св. Катерини у Києві ґрунтується на результатах аналізу її планувальної композиції, які було викладено у попередньому підрозділі роботи. Споруду відтворювано графічно як двоярусну, з дерев'яними перекриттями (рис. 4.70, а-в). На кожному наступному ярусі внутрішній опорний стовп потоншується, а на утворену полицку укладаються балки перекриття. Не виключено, що стовп продовжувався в межах дахових конструкцій і міг виходити за межі покрівлі, утворюючи своєрідну сигнатурку. На другому рівні, в інтер'єрі, стіни полегшувалися нішами, які завершувалися арками. Пілястри на другому рівні є пласкішими. Для забезпечення відведення вологи міжповерховий уступ пілястр та їх завершення мають карниз та похилу площину. Пілястра могла спиратися і на виступ порталу, арка якого перерозподіляла навантаження по обидва боки від прорізу дверей. При такому вирішенні можна уникнути небажаного змінного кроку пілястр верхнього ярусу.

Ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. Спробу графічного відтворення цієї пам'ятки подано на карті-реконструкції "Київ – XIII ст." (рис. 4.71)¹⁰³. На ній зображено округлу триярусну споруду. Перші два яруси мурованої стіни розчленовані пілястрами. Третій ярус – дерев'яне завершення у вигляді гранчастої бані з відкритою галереєю по периметру, що мало б свідчити про палацове призначення споруди.

Запропонований варіант просторової реконструкції Київської ротонди X ст. (рис. 4.72, а-г) орієнтовано на визначений дослідженням першовізір – аахенську палацову церкву Карла Великого.

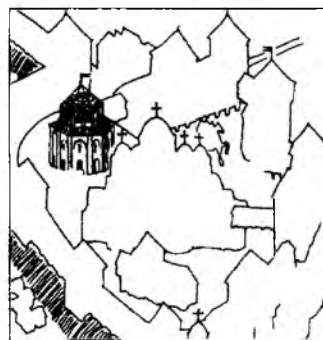

Рис. 4.71. Варіант реконструкції ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі, на карті-реконструкції Кисва (за О. Кутовим, В. Розенбергом)

¹⁰³ Кутовий О.І., Розенберг В.А. Київ X–XIII ст. (Карта-реконструкція). – К., 1988.

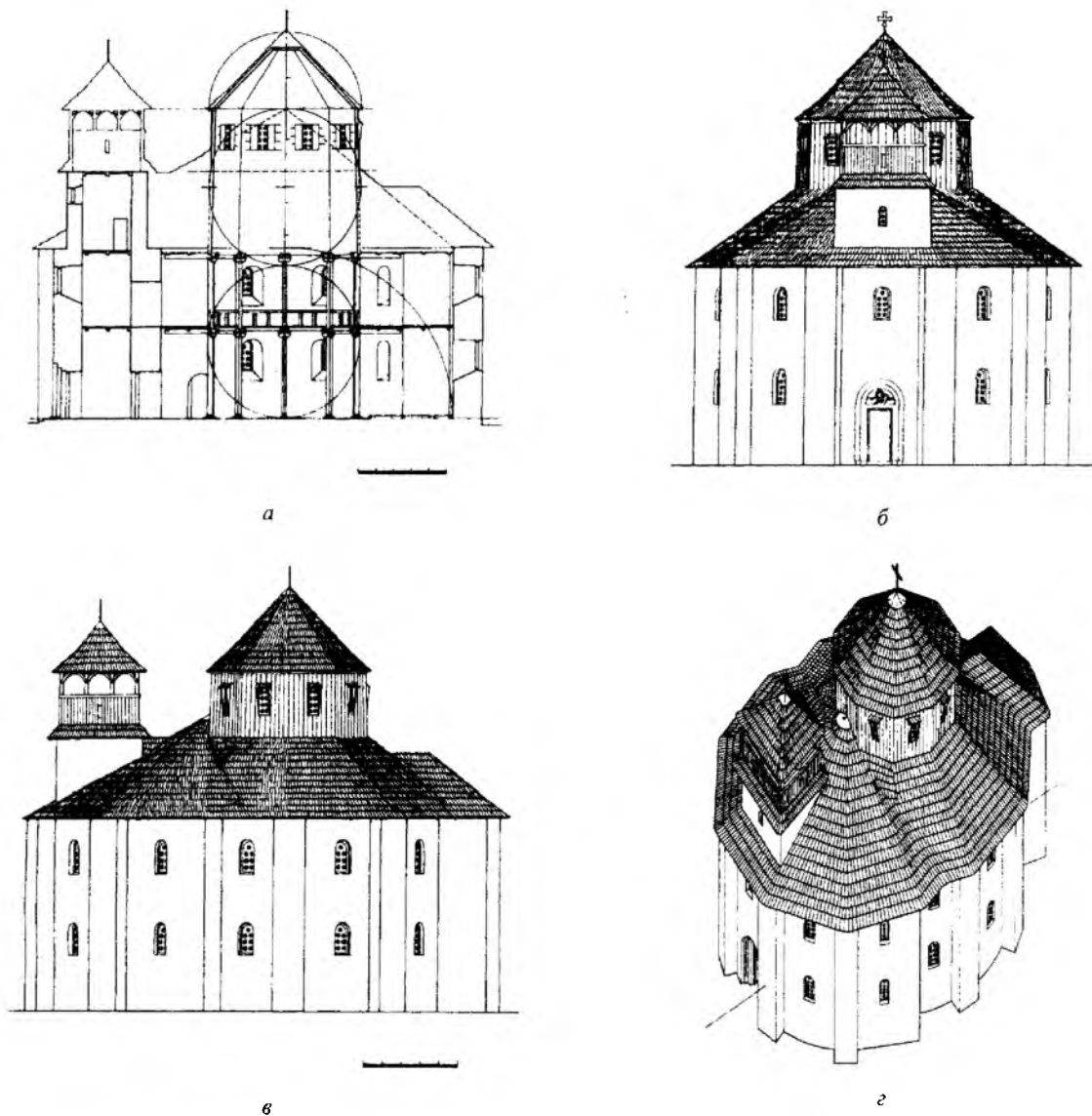

Рис. 4.72. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі:
 а – поздовжній перетин; б – головний фасад
 в – бічний фасад; г – аксонометричне зображення

Це є двоверха, покрита гонтом, церква з дерев'яною чотиригранною вежею-дзвіницею із заходу та десятигранною банею на світловому барабані, яка увінчує основний округлий масив. Вівтарна частина накрита спадистим дахом. Звіс карниза накриває також і пілястри – кладка на глиняному розчині вимагала захисту від опадів. Сходові клітки влаштовано обабіч входу. Емпори, очевидно, було влаштовано довкола внутрішнього опорного кільця.

Викладені вище міркування щодо архітектурно-композиційних особливостей Київської ротонди пов'язуються у єдиний вузол реальними історичними подіями зламу 50–60-х років X ст. Маємо на увазі перебування у Києві посвяченого для Русі єпископа Адальберта з місією, яка прибула на прохання княгині Ольги від німецького короля й майбутнього імператора Оттона I. Обставини, пов'язані з цим фактом, ґрунтовно й тривалий час досліджувалися в історичному, релігійному та політичному аспектах. Необхідною складовою діяльності єпископа Адальберта після приїзду до Києва повинно б бути спорудження єпископського храму. Враховуючи спрощені конструктивно-технологічні вимоги до Київської ротонди (застосування глиняного розчину, необроблених кам'яних валунів та слабковипаленої цегли, а також дерев'яних конструкцій перекриття та покриття), вважаємо, що її збудовано протягом короткого часу, можливо, за два будівельні сезони 961–962 рр. У цьому переконують також і свідчення деяких руських джерел¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Діба Ю. Перша церква Богородиці в Києві // Лавра. Часопис Монахів Студитського Уставу. – Львів, 1998. – Ч. 2. – С. 54–55; Діба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. Праці археологічної Комісії. – С. 524–558.

Церква Архистратига Михаїла у Володимирі-Волинському. Окрім плану фундаментів ротонди, які було виконано за результатами археологічних досліджень¹⁰⁵, у літературі практично немає інших графічних матеріалів. Єдина спроба графічної реконструкції зовнішнього вигляду цієї пам'ятки належить о. В. Яремі (рис. 4.73, б)¹⁰⁶. Ротонда має лаконічний, монументальний вигляд. Її завершує шоломоподібна баня на світловому барабані, поверхню стіни якого розчленовано плоскими пілястрами.

Рис. 4.73. Варіант реконструкції зовнішнього вигляду Храму св. Михаїла у Володимирі-Волинському (за В. Яремою)

Пілястри охоплюють також і периметр нижньої частини споруди. Між пілястрами видно один ряд прорізів вікон. Очевидно, дослідник не передбачав можливості влаштування емпор довкола підкупольного простору. На наш погляд, значна товщина фундаментів ротонди (231 см), а відтак – і стін переконують у тому, що вони несли також і навантаження від перекриття емпори. Тому на фасаді вікна мали б розташовуватися у два ряди й освітлювати простір як під емпорами, так і на них.

Археологія не засвідчує наявності пілястр по всьому обводу споруди. Видно сліди від двох пілястр, які розташовано назовні, на простінку, утвореному стиком апсид. Перспективний портал, очевидно, не виступав назовні, а його уступи були втоплені у масив стіни (рис. 4.74, а–в)¹⁰⁷.

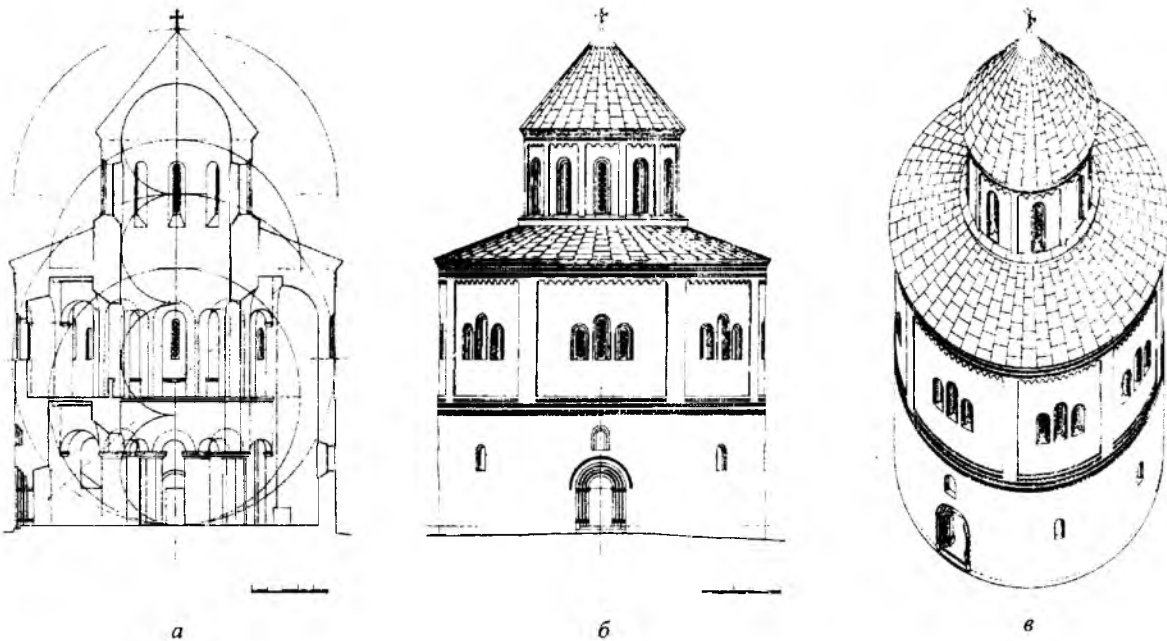

Рис. 4.74. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Михаїла у Володимирі-Волинському: а – поздовжній перетин; б – західний фасад; в – аксонометричне зображення

Палацова ротонда на Замковій горі у Перемишлі є досить відомою пам'яткою, оскільки у польській науковій та популярній літературі її представляють як аргумент, що засвідчує належність Перемишля до польської держави у кінці X – на початку XI ст. Аналіз планувальної композиції ротонди, з визначенням її будівельної міри, підважує вірогідність цих концепцій.

¹⁰⁵ Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленинградского ордена Ленина Госуниверситета им. Жданова. – Л., 1958. – № 252: Серия “Исторические науки”. – Вып. 29. – С. 26. – Рис. 9.

¹⁰⁶ Патріарх Дмитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 20. – Рис. 6.

¹⁰⁷ Дяба Ю. Архітектура ротонди „Святого Михаїла Великого” у Володимирі // Сакральне Мистецтво Волині. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції / Волинське обласне управління культури. Волинський краєзнавчий музей. Музей волинської ікони. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р. – Луцьк, 2002. – Вип. 9. – С. 60–64.

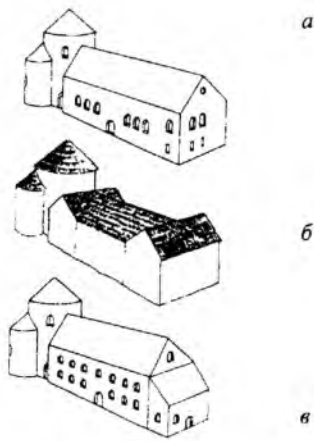

Рис. 4.75. Варіанти реконструкції палацового комплексу з ротондою, на Замковій горі у Перемишлі:
а – (за Е. Сосновською);
б–в – (за А. Жакі)

Більшість відомих варіантів графічної реконструкції пам'ятки представляють її у комплексі з палацовою спорудою (рис. 4.75, а–в; рис. 4.76, а–г). Висловлена А. Жакі думка про одночасність комплексу була підтверджена повторними розкопками Е. Сосновської¹⁰⁸.

У відомих варіантах реконструкції основні розбіжності стосуються питань, пов'язаних із зовнішнім виглядом палацової споруди. Ротонду традиційно зображають накритою стіжковим конусоподібним дахом, з пониженою апсидною частиною. Розбіжності переважно стосуються пропорційних співвідношень споруди.

У запропонованому варіанті графічної реконструкції ротонди визначення її основних просторових параметрів ґрунтується на виявленні співзалежностей між побудовою плану та компонуванням об'єму (рис. 4.77, а).

Загальна композиція комплексу ґрунтується на висотному домінуванні округлого шатра покриття каплиці та чотиририхилого даху двоповерхової житлової частини, які фланкують з обидвох боків низький корпус загального приміщення (рис. 4.77, б, в).

Рис. 4.76. Варіанти реконструкції палацового комплексу та ротонди на Замковій горі у Перемишлі:
а – (за В. Яремою); б – (за І. Могитичем); в – (за В. Петриком); г – (за З. П'яновським)

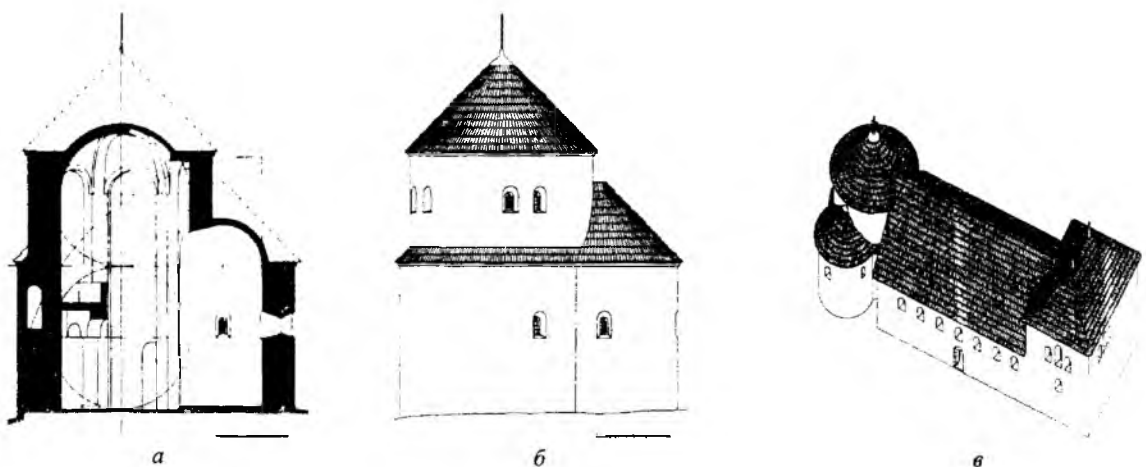
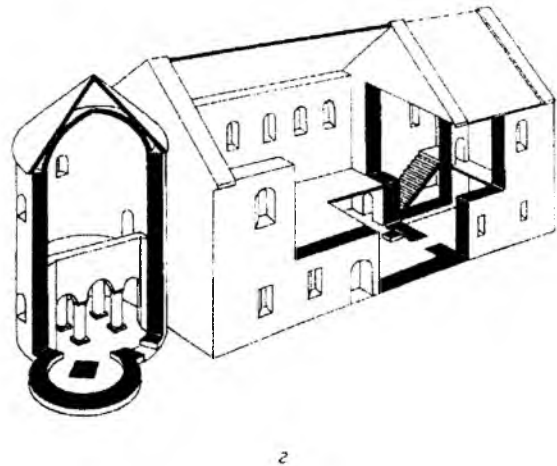

Рис. 4.77. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди та палацового комплексу на Замковій горі у Перемишлі: а – поздовжній перетин; б – південно-східний фасад;
в – аксонометричне зображення палацового комплексу

¹⁰⁸ Sosnowska E. Rotunda i palatium na wzgórzu zamkowym w Przemyślu w świetle badan z lat 1982–1985 // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1992. – Т. XXXVII. – Zesz. 1. – S. 55–61.

Як свідчать результати планувально-композиційного аналізу, *перемиська ротонда, виявлена під апсидою костелу св. Миколая, має багато ознак, що єднають її із старішою замковою ротондою. Разом з тим, наявність підкупольної колонади є вже цілком новим архітектурним проявом. Відомі два варіанти її об'ємно-просторового вирішення.*

Першу спробу, яка належить о. В. Яремі (рис. 4.78, а)¹⁰⁹, виконано на підставі першої обмірної фіксації, коли внутрішнє підкупольне кільце ще не було відоме. З врахуванням матеріалів повторних розкопок виконано варіант реконструкції, який опублікували З. П'яновський та М. Прокса (рис. 4.78, б)¹¹⁰.

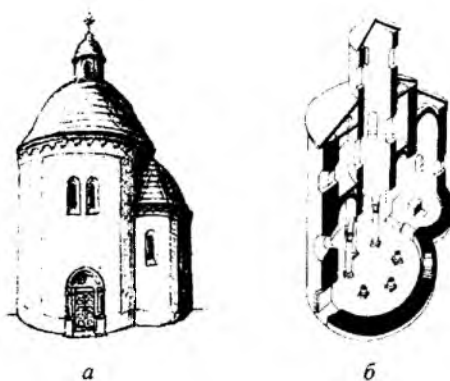

Рис. 4.78. Варіанти реконструкції ротонди св. Миколая у Перемислі:
а – загальне зображення (за В. Яремою);
б – аксонометричний перетин (за З. П'яновським та М. Проксою)

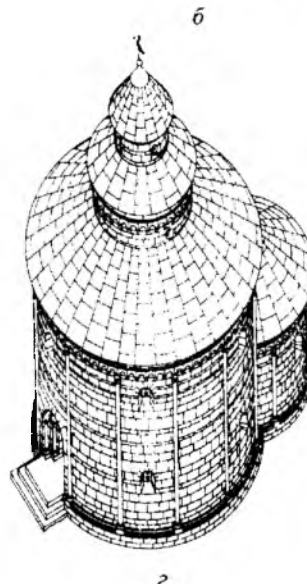
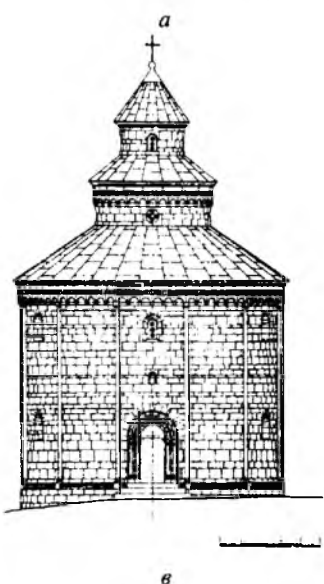
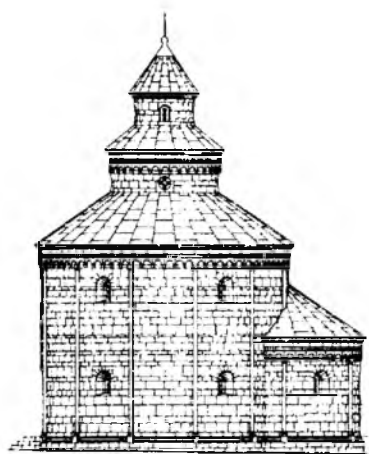
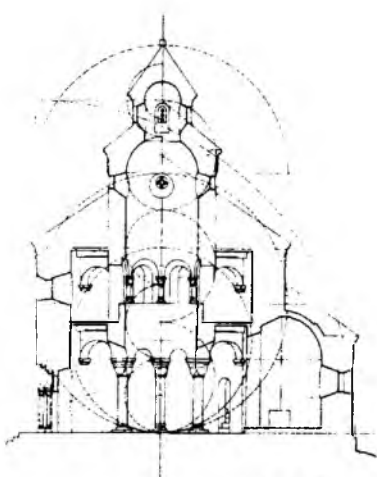

Рис. 4.79. Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Миколая у Перемислі:
а – поздовжній перетин; б – південний; в – західний фасад; з – аксонометричне зображення

¹⁰⁹ Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 18. – Рис. 2.

¹¹⁰ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda Św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998. – S.25. – Rys. 3.

Попри те, що запропоноване рішення по графічному відтворенню об'ємно-просторової композиції Миколаївської ротонди ґрунтується на визначенні співзалежностей між побудою плану та компонованням об'єму, його особливість полягає також у характері реконструйованого завершення (рис. 4.79, а-г). Підкупольна колонада уможлиблює виконання верху, що має ступінчастий характер. Таке завершення центрального простору є характерним, наприклад, для романського баптистерію XI–XII ст. Сан Томазо ін Леміне (Італія) (рис. 4.80, а-в)¹¹¹.

Такий тип завершення у Миколаївській ротонді міг бути взірцем для будівничого ротонди св. Пророка Іллі у Галичі, де його відтворено без влаштування додаткових опор, а також започаткувати традицію будівництва дерев'яних храмів із залами (шатрово-ступеневим завершенням).

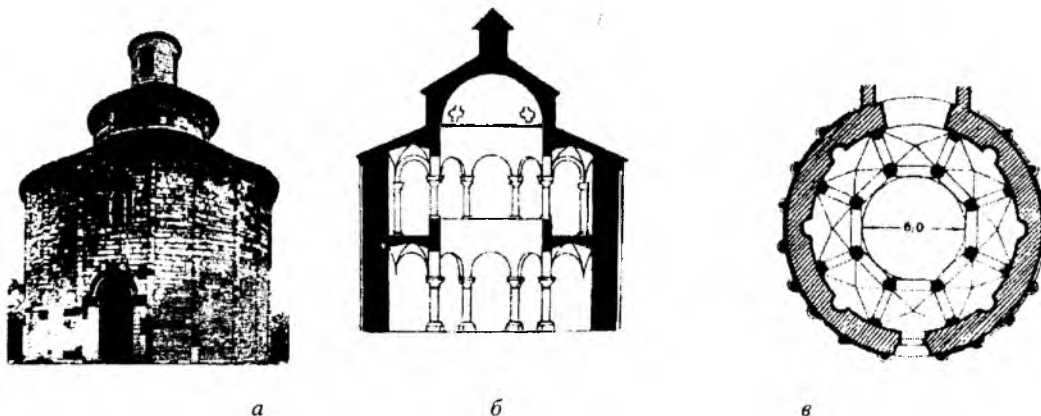

Рис. 4.80. Баптистерій Сан Томазо ін Леміне (Італія), XI–XII ст.:
а – загальний вигляд; б – перетин; в – план (за Ю. Ревзіною)

Церква Воскресення у Галичі. Патріарху Димитрію (о. В. Яремі) належить єдиний приклад відтворення об'єму ротонди, але у вигляді мурованої споруди (рис. 4.81, а)¹¹². Прикладом дерев'яного октагону є храм, виявлений у Мстиславлі Л. Алексеевим. Автор виконав варіант його графічної реконструкції (рис. 4.81, б)¹¹³. Аналіз конструктивно-технологічних особливостей існуючих українських дерев'яних церков, найстаріші з яких походять з XV–XVI ст., дають можливість виконати гіпотетичну графічну реконструкцію Воскресенської церкви (рис. 4.82, а-г). Найдоцільнішим варіантом об'ємно-просторової композиції Воскресенської церкви є “восьмерик на восьмерику” із заломом та світловим барабаном.

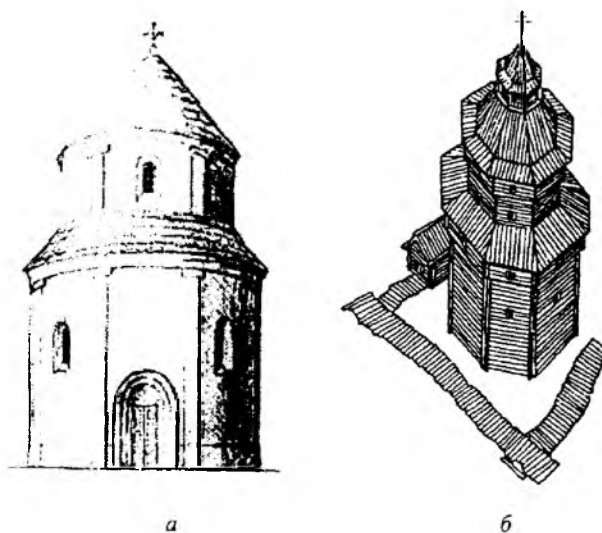

Рис. 4.81: а – варіант реконструкції об'єму Воскресенської церкви у Галичі (як мурованого храму);
б – варіант реконструкції октагону XIV ст. у Мстиславлі (Білорусь) (за Л. Алексеевим)

¹¹¹ Ревзіна Ю.Е. Некоторые иконографические источники центрических храмов XV в. в Италии // Иконография архитектуры: Сборник научных трудов. М., 1990. – С. 101. – Рис. 13–14; Guido artistica d'Italia. – Milano, 1988. – Р. 22.

¹¹² Патріарх Димитрій (В. Ярема). Церковне будівництво Західної України / Заг. ред. Ю. Криворучка. – Львів, 1998. – С. 290. – Рис. 5.

¹¹³ Алексеев Л.В. Проблема становления культово-оборонного зодчества в свете раскопок во Мстиславле (Беларусь) // Российская археология. – 1993. – № 4. – С. 235. – Рис. 11.

Нижню частину зрубу захищало від опадів опасання. Зважаючи на восьмигранну форму споруди, оперти опасання на випуски зрубу конструктивно досить важко. Тому воно опиралося, очевидно, на дерев'яні підпори з підкосами. Розкриті розкопками розсипи ріняку є імовірно залишками відмощення навколо церкви, ширина якого задавалася виносом піддашся.

Сам фундамент під будівлею було виконано з мергелю. Висота споруди до підхрестового яблука могла б дорівнювати довжині восьмерика зрубу. Дахові поверхні та стіни вище опасання традиційно покривалися гонтом. Не виключасмо також можливості, що покриття могло виконуватися із свинцевих листів.

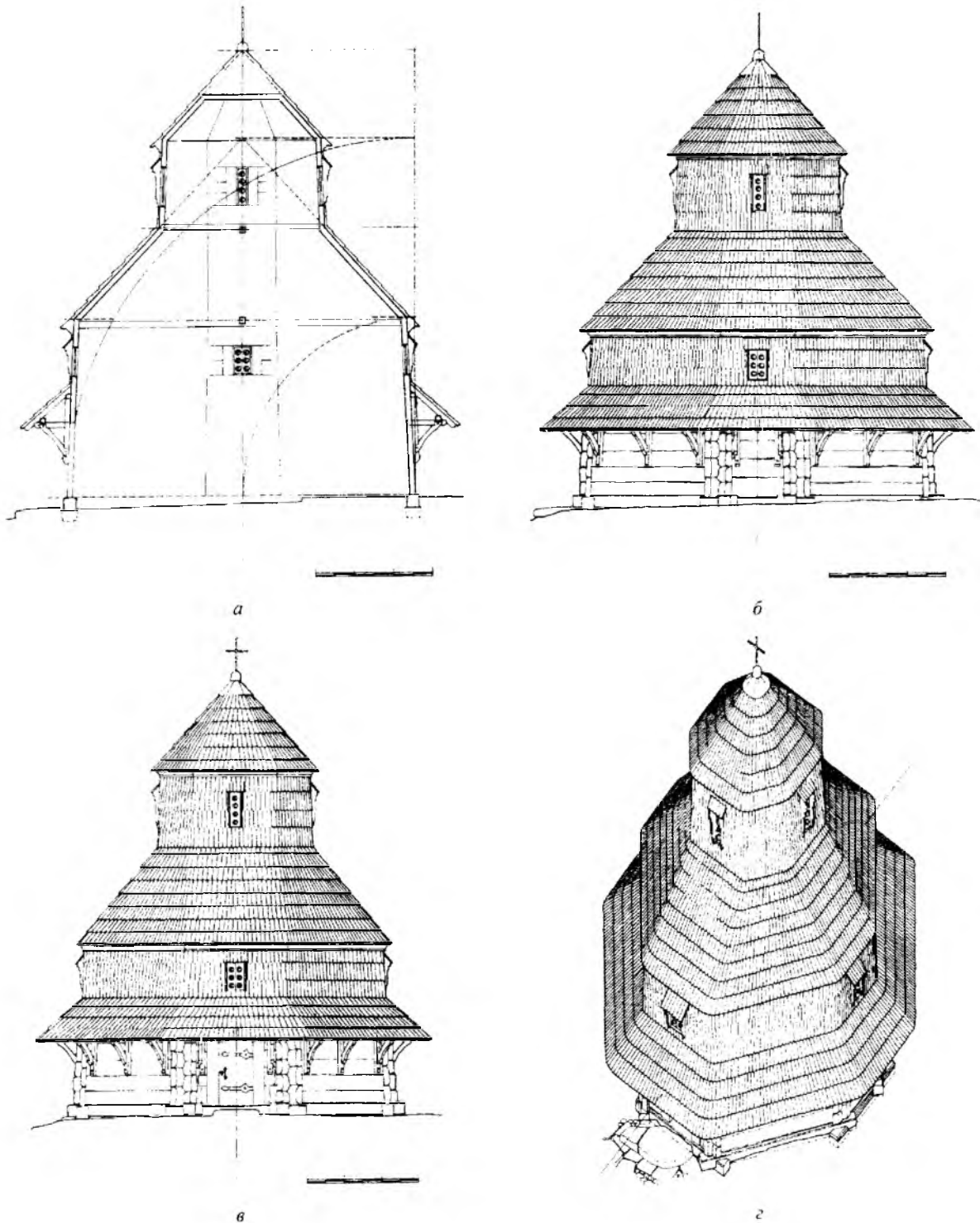

Рис. 4.82. Особливості об'ємно-просторової композиції Воскресенської церкви у Галичі:
 а – поздовжній перетин; б – бічний фасад;
 в – головний фасад; г – аксонометричне зображення
 (опрацювання Ю. Диви, Ю. Лукомського та З. Лукомської)

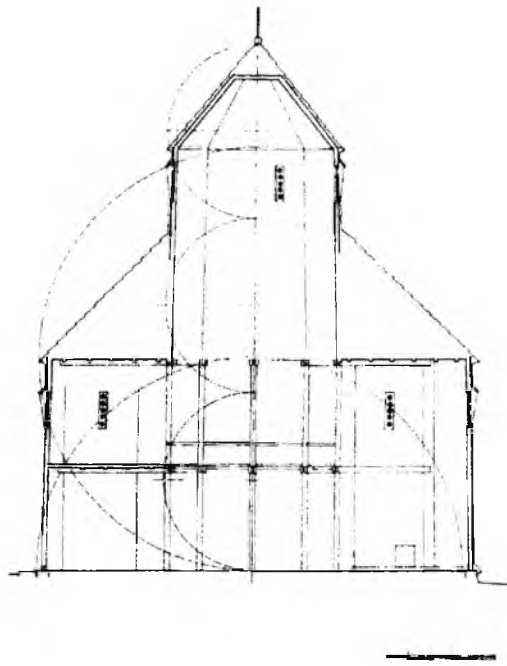

Рис. 4.83. Особливості об'ємно-просторової композиції
Олешківської ротонди

Уяву про загальний вигляд ротонди, виявленої в с. Олешки Снятинського району Івано-Франківської області, дає реконструкція І. Могитича¹¹⁴. У запропонованому варіанті графічної реконструкції цієї пам'ятки її основні просторові параметри виявилися, як і в попередніх прикладах, із закономірностей побудови плану (рис. 4.83). Як уже зазначалося, немає достатніх підстав для влаштування опасання довкола церкви. Для захисту від опадів стіни ротонди мали б бути обшитими. Також могло бути влаштоване піддашшя чи фартух, який прикривав зверху ширші фундаменти, відводив від них вологу.

Церква св. Трійці в Нижанковичах збереглася практично повністю. Аналіз її вертикальної композиції доводить співзалежність її побудови від основних планувальних параметрів (рис. 4.84, а, б). Під дерев'яними конструкціями барокової бані, посередині купольного склепіння, було виявлено вимурувану з цегли сигнатурку, із чотирма нішами, зверненими на сторони світу. Гонтовий дах над купольним склепінням мав невеликий ухил і підходив до низу ніш сигнатурки.

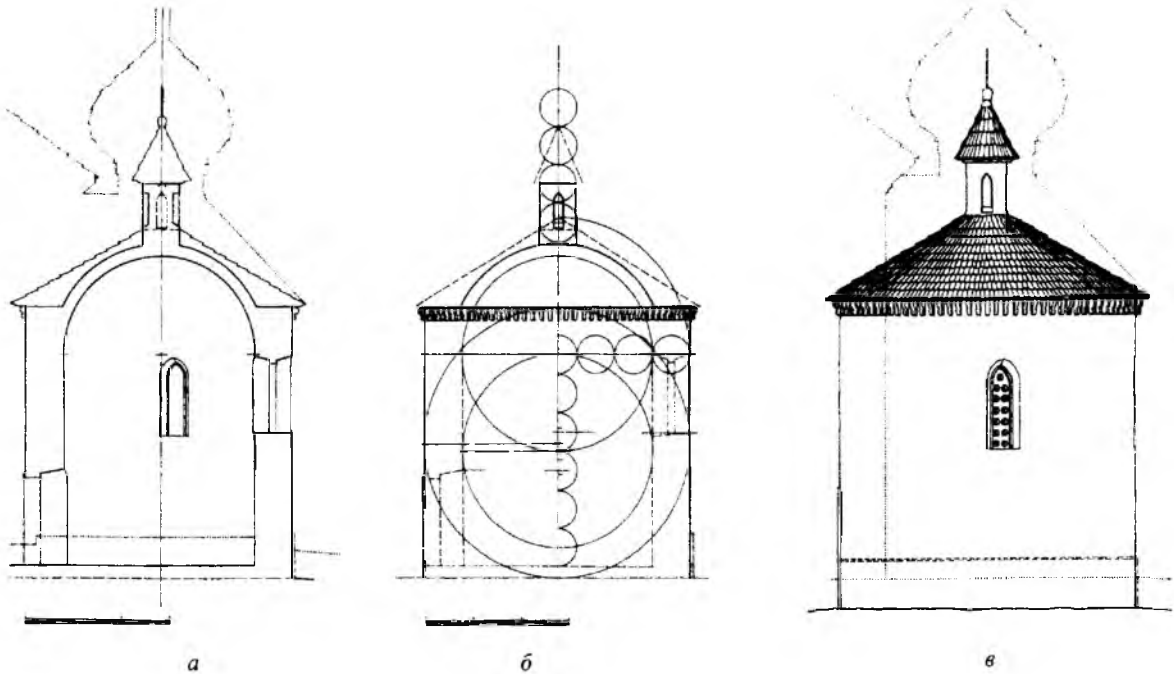

Рис. 4.84. Особливості об'ємно-просторової композиції
ротонди св. Трійці в Нижанковичах:
а – поздовжній перетин I-I; б – аналіз композиції фасаду;
в – південний фасад

Стовпчик, рештки якого було виявлено посередині верхньої площини сигнатурки, утримував, очевидно, її покриття. Винос даху прикривав кронштейни, які було влаштовано по всьому периметру карниза. Ротонда була тинькованою. Вузькі та високі прорізи вікон завершувалися арками з невеликою стрільчастістю (рис. 4.84, в-д).

¹¹⁴ Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів. 1997. – Чис. 8. – С. 4. – Рис. 1.

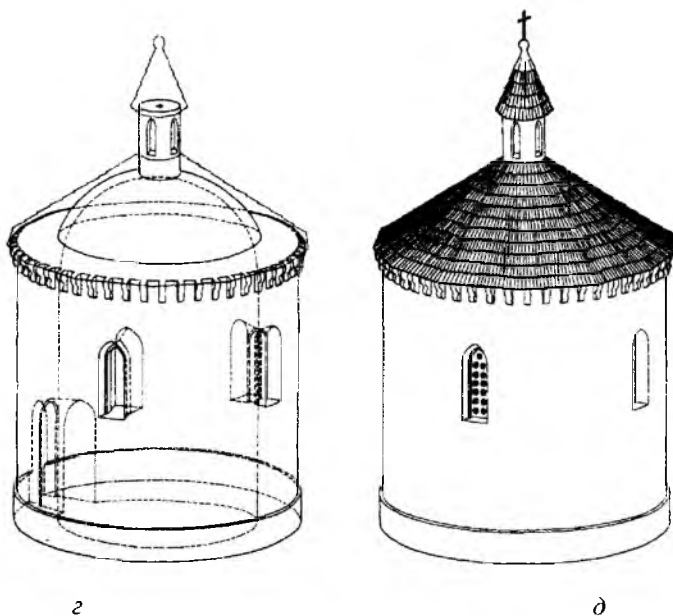

Рис. 4.84. (Продовження). Особливості об'ємно-просторової композиції ротонди св. Трійці в Нижанковичах:
 з – перспективне зображення без покриття;
 д – перспективне зображення з покриттям

Про характер архітектури первісної ротонди св. Юра у Львові можна довідатися лише з аналізу іконографії. Із зображення на гравюрі А. Пассаротті – Ф. Гогенберга церкву можливо реконструювати як двоярус. Яруси були відділені карнизом. Нижня частина була гладкою, а верхню – розчленовували вертикальні пілястри. Циліндр ротонди було накрито шатром, яке, імовірно, завершувалося банею на гранчастому барабані (пізніше увінчаною високим шпилем) (рис. 4.85, а). У роботі подано також схематичне зображення ротонди у XIV ст. після добудови до неї базилікальної частини (рис. 4.85, в).

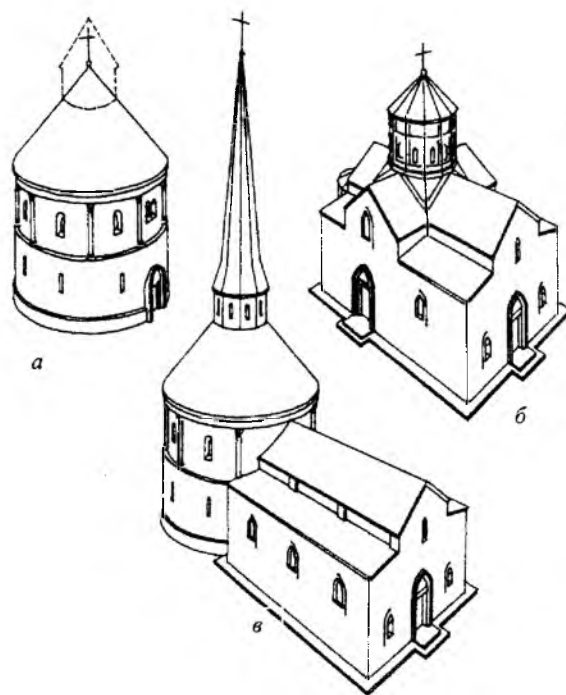

Рис. 4.85: а – гіпотетична реконструкція ротонди св. Юра у Львові на кінець XIII ст.;
 б – гіпотетична реконструкція Вірменської церкви у Львові станом на XIV ст.;
 в – гіпотетична реконструкція церкви св. Юра у Львові станом на XIV ст.

Висновки до розділу

1. У результаті графічного та мірного аналізу обмірних планів, що спирався на розроблену методику, виявлено закономірності побудови планувальної та об'ємно-просторової структури архітектурної форми храмів-ротонд. Зокрема з'ясовано, що:

а) побудова структури архітектурної форми храмів-ротонд ґрунтується на застосуванні умовної будівельної та пропорційної одиниці – модуля. Величина модуля відповідала товщині зовнішньої стіни храмів-ротонд й залежала від масштабів будівлі та її конструктивних особливостей;

б) основні співвідношення частин плану споруди встановлювалися за допомогою модуля, у модульних пропорціях, які виражалися простими числами. Виявлені модульні співвідношення було умовно показано на обмірних планах храмів-ротонд. З'ясовано, зокрема, що внутрішній діаметр наві ротонд міг становити 4 модулі (ротонда на Замковій горі у Перемишлі; ротонда Пророка Іллі у Галичі; Ротонда в Черняхівцях), 5 модулів (квадрифолій в селі Побережжя: Миколаївська ротонда у Перемишлі; ротонда в Нижанковичах), 6 модулів (Василівська церква у Володимирі-Волинському), 7 модулів (Київська ротонда, виявлена на території садиби Трубецьких; Михайлівська ротонда у Володимирі-Волинському), 8 модулів (Київська ротонда, виявлена в межах найдавнішого городища), 10 модулів (каплиця на вежі в с. Стоп'є; квадрифолій "Полігон" в Галичі);

в) величина членувань модуля дорівнює будівельній мірі (мірі довжини). Величина модуля є завжди кратною до будівельної міри. Так, зафіксовано, що: 1) у розплануванні переважної більшості досліджуваних храмів-ротонд як будівельній мірі було використано міри довжини східного походження. Промір модуля цих храмів ділиться на певну кількість (2; 2,5; 4; 5 чи 6) величин, максимально наближених до грецької (31 см) чи візантійської (32 см) стопи, або ж – ліктя (1,5 стопи); 2) міру західного походження було використано лише у розплануванні Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. Планувальний модуль ротонди дорівнював товщині стіни, промір якої становив 170 см. Його величина дорівнювала п'яти каролінзьким стопам по 34 см, або ж – 1-му пасу; 3) відхід від візантійських до автохтонних мір зафіксовано на прикладі Василівської церкви-ротонди у Володимирі-Волинському. Будівельною мірою, застосованою у розплануванні цієї пам'ятки, були п'яді, що дорівнювали 27см;

г) величина відхилень від цілочисельних модульних відношень (зумовлених архітектурним задумом) та розміри архітектурних деталей є завжди кратними будівельній мірі чи її похідним.

Правильність визначення будівельної міри підтверджується тим, що величина модуля відповідає одній із більших мір, похідних від стопи чи ліктя. Визначено, зокрема, що розміру модуля відповідала величина, що дорівнювала 1 орґії (6 стіп або 4 лікті) – обидві перемишльські ротонди; 1 бемі (кроку) (2,5 стопи) – Олешківська ротонда, Нижанковицька ротонда; 1 акені (10 стіп) – квадрифолій у Побережжі, Київська ротонда в садибі Трубецьких; 1/2 акені, або 2 бемам (5 стіп) – ротонда св. Пророка Іллі в Галичі. Розмір модуля також збігався з величинами, що дорівнювали 5 ліктям (каплиця на вежі в с. Стоп'є, Київська ротонда в садибі Трубецьких, Михайлівська ротонда у Володимирі-Волинському), 2,5 ліктя (квадрифолій "Полігон" у Галичі) та 2 ліктям (Черняхівська ротонда);

д) вертикальна композиція (як інтер'єру, так і зовнішнього об'єму) не має самостійних принципів своєї організації, а її побудова знаходиться у прямій залежності із закономірностями розпланування храмів-ротонд. Габаритні величини наземного об'єму храмів-ротонд виводилися з основних планувальних промірів;

е) вибір процедури та інструментарію планувальних та об'ємно-просторових побудов досліджуваних храмів-ротонд підпорядковувалася цілісному архітектурному задуму, який реалізовувався в три етапи: 1) на першому етапі здійснювалися вибір та підготовка ділянки будівництва, а також розмітка плану на землі та закладка фундаменту. Дії будівничого на цьому етапі можна реконструювати, спираючись на результати архітектурно-композиційного аналізу. Розмітка споруди виконувалася за допомогою мірних шнурів із зазначеними на них поділками, відстані між якими дорівнювали величині модуля. Композиційні центри та інші вузлові точки фіксувалися кілками; 2) на другому етапі зводилася наземна частина споруди. Окрім мірного шнура, еталоном для вимірювання ставала жердина, довжина якої відповідала величині модуля. Таке мірило-еталон мало дрібніші поділки, які відповідали величині певної міри довжини чи її часткам; 3) на третьому етапі виконувалися оздоблення споруди. Виділення цих трьох етапів підтверджується історичними джерелами.

2. Матеріали дослідження свідчать про високий рівень професійних навичок середньовічних будівничих та виразно позанациональний, позадержавний та позаконфесійний характер будівельних знань. Зафіксовано, що упродовж чотирьох століть, які охоплюються хронологічними рамками дослідження, методи будівничих не зазнали істотних змін.

3. ґрунтуючись на результатах архітектурно-композиційного аналізу досліджуваних об'єктів, вивченні аналогів та аналізуючи варіанти гіпотетичних реконструкцій у роботах попередників, виконано 14 об'ємно-просторових графічних реконструкцій храмів-ротонд, виявлених археологічно, частково збережених чи відомих

за іконографією. За іконографічне джерело було також використано іконописні зображення храмів. Аналізуючи їх, було виділено п'ять однотипних зображень тридільної ротонди з напівкруглою апсидою та високою вежею над притвором. Характерні композиційні та стилістичні особливості зображених ротонд підказали, що взірцем для них була конкретна пам'ятка – галицька церква-ротонда св. Пророка Іллі. Висока іконографічна інформативність зображень дала змогу виконати детальнішу графічну реконструкцію Іллінської ротонди.

4. Визначення архітектурно-композиційних особливостей українських храмів-ротонд та застосованих у розплануванні будівельних мір стали підставою для вирішення питань архітектурної інтерпретації та атрибуції окремих пам'яток, зокрема:

а) обґрунтовано, що обидві київські пам'ятки (одна – виявлена на території садиби Трубецьких, інша – виявлена в межах найдавнішого городища на Старокиївській горі) є не палацовими спорудами (П. Толочко, В. Харламов), а храмами-ротондами (О. Іоаннісян, В. Пуцко);

б) підтверджено можливість датування Київської ротонди, виявленої в межах найдавнішого городища, X ст. (П. Толочко, В. Харламов). Матеріали дослідження переконують у тому, що пам'ятка репрезентує оттонську місіюну традицію. Грунтуючись на свідченнях історичних джерел, появу ротонди пов'язано з місією висвяченого для Русі єпископа Адальберта, який перебував у Києві в 961–962 рр. на запрошення княгині Ольги. Порівняльний планувально-композиційний аналіз доводить, що взірцем для Київської ротонди була палацова церква-ротонда Карла Великого в Аахені. Спираючись на це переконання, було виконано графічну реконструкцію київської пам'ятки;

в) аргументовано, що у групі типологічно поєднаних волинських пам'яток (церква св. Василя у Володимирі-Волинському та каплиця Спаса на вежі у с. Столп'є) старішою є каплиця Спаса. У цьому переконує відхід від візантійських мір та застосування п'ядей у розплануванні Василівської церкви. Ці аргументи заперечують припущення, що обидві ротонди споруджено однією артілью (І. Могитич);

г) матеріали дослідження не підтверджують припущення, що “порубіжні” храми-ротонди репрезентують іноземну традицію. Зокрема заперечується, що ротонди Перемишля та каплиця-ротонда у с. Столп'є репрезентують храмове будівництво Польщі (А. Жакі, І. Кутиловська, О. Іоаннісян), а Горянська ротонда під Ужгородом є угорською пам'яткою (О. Іоаннісян). Це твердження аргументується застосуванням мір східного походження у їх розплануванні. Окрім того, визначення візантійської стопи та ліктя як будівельних мір Київської ротонди, виявленої на території садиби Трубецьких, не підтверджує можливості її спорудження як латинського храму (В. Пуцко, О. Іоаннісян).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД	4
1.1. Історіографічний та джерелознавчий огляд досліджень окремих храмів-ротонд	4
1.2. Аналіз проблематики дослідження храмів-ротонд	26
Висновки до розділу	27
Розділ 2. МЕТОДИКА ТА ПОСЛІДОВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ	29
2.1. Методика вивчення стану наукової розробки проблеми	29
2.2. Методика аналізу планувальних особливостей храмів-ротонд	32
2.3. Методика аналізу об'ємно-просторових особливостей храмів-ротонд	34
Висновки до розділу	35
Розділ 3. АНАЛІЗ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД	37
3.1. Матеріали досліджень маловідомих і нововиявлених пам'яток	37
3.2. Класифікація відомих ротонд за інформативністю матеріалів натурних досліджень і фіксацій та обґрунтованістю їх архітектурної інтерпретації	50
Висновки до розділу	51
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ КОМПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ-РОТОНД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.	53
4.1. Планувальні особливості храмів-ротонд	53
4.2. Об'ємно-просторові особливості храмів-ротонд	84
Висновки до розділу	104

LITTERIS ET ARTIBUS
НАУКАМИ Й МИСТЕЦТВОМ

здобудемо світ

**Видавництво Львівської політехніки пропонує літературу
з технічних, економічних, гуманітарних наук**

Дідик В. В., Павлів А. П.

ПЛАНУВАННЯ МІСТ

*Навчальний посібник. – Львів:
Видавництво Національного університету
"Львівська політехніка", 2005.*

Друге видання, виправлене і доповнене.

У посібнику викладено матеріал, який охоплює відомості з історії розвитку міст, формування містобудівних концепцій ХХ ст., принципів та правил розпланування території сучасного міста, основних положень містобудівного проектування міського центру, житлових утворень, виробничих територій, системи озеленення міста, благоустрою та інженерної підготовки території.

Посібник допомагатиме студентам з'ясувати основні завдання містобудування від аспектів планувальної організації території до процесів урбанізації, як виникли в умовах ринкової економіки в Україні, для розширення практичних можливостей інженерно-проектної діяльності майбутнього спеціаліста.

Замовити і придбати книги можна безпосередньо у нас:

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф. Колесси, 2, корп. 23А, м. Львів, 79000

тел./факс (0322) 74-01-72, тел. (0322) 258-22-42

ел. пошта: vmr@polynet.lviv.ua

Книги надсилаємо поштою.

Гуртовим покупцям надаємо знижки

(на суму 450 – 750 грн. – 5 %,

751 – 1200 грн. – 10 %,

понад 1201 грн. – 15 %).

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Диба Юрій Романович

**УКРАЇНСЬКІ ХРАМИ-РОТОНДИ
X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТТЯ**

Редактор *Ольга Грабовська*

Технічний редактор *Лілія Саламін*

Комп'ютерне верстання *Ірини Жировецької*

Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

Здано у видавництво 24.05.2005. Підписано до друку 31.08.2005.

Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 11,3.

Наклад 200 прим. Зам. 50391.

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"

Регістраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

Поліграфічний центр Видавництва

Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000